

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КУЛЬБАЧ ЛАРИСА МИХАЙЛІВНА

УДК 37.017.4(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У
ВІТЧИЗНЯНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ДУМЦІ (кінець ХХ - початок ХХІ ст.)**

011 Освітні, педагогічні науки
01 Освіта/Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Л. М. Кульбач

Науковий керівник: **Дороніна Тетяна Олексіївна**
доктор педагогічних наук, професор

Кривий Ріг – 2025

АНОТАЦІЯ

Кульбач Л. М. Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці (кінець XX – початок XXI ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за освітньо-науковою програмою «Освітні, педагогічні науки» спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки. – Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2025.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та наукове розв’язання актуальної проблеми формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці наприкінці XX – на початку XXI століть. Основна увага зосереджена на вивченні динаміки формування концепції громадянської освіти в Україні в зазначений період з метою визначення позитивних тенденцій і узагальнення вітчизняного педагогічного досвіду, що може бути використаний для адаптації освітніх процесів до нових соціокультурних умов сучасного розвитку країни.

Визначено джерельну базу дослідження формування концепції громадянської освіти в педагогічному контексті, що дозволило виявити та систематизувати значний масив історико-педагогічних матеріалів, вивчення яких сприяло поглибленому аналізу проблеми у хронологічних межах, відповідно до завдань дослідження. Джерельні матеріали було умовно розподілено на чотири групи: 1) *нормативно-правові акти*, що регламентували розвиток системи освіти в Україні в контексті досліджуваної проблеми; 2) *наративні та інтерпретаційні джерела*, що деталізують окремі аспекти проблеми дослідження на тлі зміцнення державної незалежності України; 3) *дидактичні джерела*, які відображають результати практичної реалізації наукового доробку вітчизняних педагогів-теоретиків та вчителів-практиків у визначеному напрямі; 4) *ресурси мережі Інтернет*, які допомогли чітко окреслити основні тенденції та зміни в галузі громадянської освіти.

Джерельна база дослідження містить значний обсяг матеріалу, опрацювання якого уможливило проведення системного, детального та цілісного дослідження проблеми формування концепції громадянської освіти в Україні в кінці XX – на початку XXI ст. та сприяло конкретизації його поняттєво-термінологічного апарату.

Узагальнення поняттєво-термінологічного апарату дослідження дозволило чітко визначити базові поняття, пов'язані з громадянською освітою. Зокрема, було сформовано три основні групи понять: перша – стосується педагогічної думки загалом, друга – акцентує увагу на поняттях, пов'язаних із громадянством та громадянською ідентичністю, третя – зосереджена на термінах, що описують громадянську освіту та її компоненти.

З опорою на сучасні науково-педагогічні дослідження конкретизовано поняття:

– «педагогічна думка» як таке, що включає не лише персоніфіковані ідеї, концепції та принципи, запропоновані окремими педагогами, але й колективні напрацювання суспільства у сфері освіти, що формуються в контексті соціально-історичних процесів, відображають культурну, національну та духовну ідентичність, інтегрують філософські, соціальні й морально-етичні цінності, а також слугують підґрунтям для розробки сучасних освітніх моделей і підходів до виховання; у контексті дослідження вітчизняна педагогічна думка розглядається як сукупність теоретичних уявлень, концепцій та ідей, які формують основи освітньої діяльності, забезпечують ефективне навчання та виховання здобувачів освіти; вона включає як методологічні підходи, так і формування освітніх концепцій, що відображають адаптацію до соціально-політичних змін;

– «концепція громадянської освіти» як педагогічна ідея (сукупність ідей, поглядів), що спрямована на формування свідомих, відповідальних громадян через упровадження комплексної системи методологічних, теоретичних і технологічних аспектів;

– «формування концепції громадянської освіти» як послідовність етапів: від збору та систематизації педагогічних фактів (емпіричний етап), через теоретичне осмислення явищ (теоретичний етап), визначення методологічної бази (методологічний етап) до створення інструментарію для їх практичної реалізації (технологічний етап).

Окреслено методологічну основу дослідження, якою визначено комплекс принципів (науковості, об'єктивності, системності, структурованості, детермінізму, розвитку й історизму, взаємодоповнення), підходів та методів. Серед методологічних підходів, обґрунтованих у рамках дослідження, наступні: структурний, історіографічний, хронологічний, цілісний, аспектний, системний, аксіологічний та компаративістський, які передбачали використання різноманітних теоретичних та практичних інструментів, з-поміж яких було використано методи: пошуково-бібліографічний, прогностичний, екстраполяції та системно-компонентний аналіз, системно-функціональний аналіз, порівняльний аналіз, конструктивно-генетичний аналіз, контент-аналіз та емпіричні методи, що дозволило зробити комплексне дослідження формування концепції громадянської освіти в Україні в контексті змін у вітчизняній педагогічній думці.

На основі авторських критеріїв (конкретно-історичний, нормативно-правовий, ідейно-педагогічний, апробаційно-практичний та суспільно-громадський) обґрунтовано періодизацію формування концепції громадянської освіти в Україні (1991–2021 рр.):

– перший період (1991–1999 рр.) – *формувально-національний*, коли в педагогічному дискурсі зароджуються концептуальні ідеї громадянської освіти, громадянське виховання сприймається як частина національно-патріотичного виховання, що відображає потреби молодोї незалежної держави у формуванні громадянської ідентичності та національної свідомості;

– другий період (1999–2010 рр.) – *емансипаторно-правозахисний*, упродовж якого відбувається виведення громадянської освіти на новий рівень як самостійного та повноцінного напрямку в освітньому процесі; період активізації

громадянської активності, формування в освітніх програмах основ громадянських компетентностей, що відповідають сучасним вимогам демократії;

– третій період (2010–2021 рр.) – *інтегративно-європейський*, під час якого у педагогічній думці артикулюється розуміння громадянської освіти як частини європейських освітніх стандартів, коли фокус зміщується на правосвідомість та активну громадянську позицію в контексті європейських цінностей.

Здійснено аналіз чинників, особливостей та тенденцій, які визначали розвиток концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці у встановлених хронологічних межах:

– перший період (1991–1999 рр.) – *формуально-національний*, концепція громадянської освіти знаходилася на емпіричному етапі формування, який передбачав збирання, систематизацію та аналіз фактів, що характеризують розвиток громадянської освіти в тогочасних соціально-історичних умовах; педагогічні концепції громадянської освіти формувалися в контексті національного виховання та демократизації освіти, що включало ідеї патріотизму, правової культури та активної громадянської позиції; провідними стали ідеї демократизації, гуманізму, а також інтеграція українознавства та правової освіти в шкільні програми;

– другий період (1999–2010 рр.) – *емансипаторно-правозахисний*, концепція громадянської освіти знаходилася на теоретичному етапі формування, на якому відбувалася розробка системи науково обґрунтованих ідей, концептів та принципів, які розкривають сутність, цілі та завдання громадянської освіти; на цьому етапі формулювалися ключові поняття, визначалися змістові компоненти, принципи та підходи до впровадження громадянської освіти в освітній процес; науково-педагогічна спільнота значно розширила своє розуміння громадянської освіти; важливими аспектами стали концептуальні підходи до формування громадянської культури, патріотизму, правової свідомості та розвитку демократичних цінностей; пропонувалися нові моделі

навчання, які включали інтеграцію правознавства та основ демократії в шкільну програму, що загалом сприяло розвитку теоретичних підходів до громадянської освіти та створенню практичних методик, які допомогли виховувати активних громадян;

– третій період (2010–2021 рр.) – *інтегративно-європейський*, концепція громадянської освіти знаходилася на методологічному етапі формування, на якому відбулося визначення принципів, методів і підходів до формування власне Концепції громадянської освіти; розробляється система, яка дозволяє встановлювати взаємозв'язки між її елементами, визначати педагогічні закономірності та формувати освітні стратегії, спрямовані на розвиток громадянської компетентності, культури та відповідальності; *педагогічна думка* цього періоду активно інтегрувала громадянську освіту в освітній процес, орієнтуючи її на міждисциплінарний підхід, в основі якого лежала інтеграція демократичних цінностей; підтримувала розвиток правової культури, сприяючи формуванню в молоді відповідальності за долю країни, що відповідало європейським тенденціям щодо інтеграції демократичних цінностей в усі рівні освіти, включаючи неформальну; педагоги активно працювали над створенням нових навчальних програм і методичних посібників, що дозволяли інтегрувати громадянську освіту в усі рівні освіти, від початкової до вищої школи.

Систематизовано сучасні підходи до громадянської освіти в Україні, враховуючи європейський досвід та практичну реалізацію національної стратегії розвитку громадянського суспільства. Встановлено, що європейські тенденції (інституційне закріплення громадянської освіти, акцент на правах людини та демократії, інтеграція громадянських компетентностей в освітні стандарти, орієнтація на міжкультурний діалог і толерантність, а також акцент на освіті впродовж життя) сприяли розвитку демократичного громадянства в країнах Європи та стали орієнтиром для України, яка активно впроваджує європейські цінності та стандарти у своїй освітній політиці.

Здійснено аналіз концепції громадянської освіти в сучасному вимірі, в контексті євроінтеграційних процесів та реформ в освіті, таких як Нова

українська школа (НУШ), що дозволило зробити узагальнений висновок про те, що сьогодні концепція громадянської освіти знаходиться на технологічному етапі свого формування, який характеризується спрямуванням на розробку практичних інструментів, алгоритмів і методик, що забезпечують упровадження концепції громадянської освіти в освітній процес; відбувається створення освітніх програм, курсів, методичних рекомендацій, цифрових ресурсів та інтерактивних підходів, які сприяють розвитку громадянських компетенцій, зокрема критичного мислення, активної громадянської позиції та соціальної відповідальності.

Ключові слова: громадянське виховання, громадянська компетентність, громадянська освіта, громадянські цінності, патріотичне виховання, активна громадянська позиція, громадянська відповідальність, соціальна відповідальність, громадянська свідомість, державна освітня політика, історико-педагогічна ретроспектива.

ANNOTATION

L.M. Kulbach. The formation of the concept of civic education in the national pedagogical thought (the end of the 20th – the beginning of the 21st century). – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy under the educational and scientific program «Educational, Pedagogical Sciences» specialty 011 Educational, Pedagogical Sciences. – Kryvyi Rih State Pedagogical University. Kryvyi Rih, 2024.

The thesis provides a theoretical generalization and scientific solution to the urgent problem of the formation of the concept of civic education in national pedagogical thought in the late twentieth and early twenty-first centuries. The main attention is focused on the study of the dynamics of the formation of the concept of civic education in Ukraine during this period in order to identify positive trends and generalize the national pedagogical experience that can be used to adapt educational processes to the new socio-cultural conditions of the country's modern development.

The source base of the study of the formation of the concept of civic education in the pedagogical context is determined, which allowed to identify and systematize a large array of historical and pedagogical materials, the study of which contributed to an in-depth analysis of the problem in chronological terms, in accordance with the objectives of the study. The source materials were conditionally divided into four groups: 1) legal acts that regulated the development of the education system in Ukraine in the context of the problem under study; 2) narrative and interpretive sources that detail certain aspects of the research problem against the background of strengthening Ukraine's state independence; 3) didactic sources that reflect the results of the practical implementation of the scientific work of domestic theoretical and practical teachers in a particular area; 4) Internet resources that helped to clearly outline the main trends and changes in the field of civic education.

The source base of the study contains a significant amount of material, the processing of which made it possible to conduct a systematic, detailed and holistic study of the problem of forming the concept of civic education in Ukraine in the late twentieth and early twentieth centuries and contributed to the specification of its conceptual and terminological apparatus.

The generalization of the conceptual and terminological apparatus of the study made it possible to clearly define the basic concepts related to civic education. In particular, three main groups of concepts were formed: the first one concerns pedagogical thought in general, the second one focuses on concepts related to citizenship and civic identity, and the third one is focused on terms describing civic education and its components.

Based on modern scientific and pedagogical research, the concept of

– «pedagogical thought», as including not only personalized ideas, concepts and principles proposed by individual teachers, but also the collective achievements of society in the field of education, which are formed in the context of socio-historical processes, reflect cultural, national and spiritual identity, integrate philosophical, social and moral and ethical values, and also serve as the basis for the development of modern

educational models and approaches to education; in the context of the study, domestic pedagogical thought is considered as a set of theoretical;

- «the concept of civic education» as a pedagogical idea (a set of ideas, views) aimed at forming conscious, responsible citizens through the introduction of a comprehensive system of methodological, theoretical and technological aspects;

- «formation of the concept of civic education» as a sequence of stages: from the collection and systematization of pedagogical facts (empirical stage), through theoretical understanding of phenomena (theoretical stage), determination of the methodological framework (methodological stage) to the creation of tools for their practical implementation (technological stage).

The article outlines the methodological basis of the study, which defines a set of principles (scientific, objective, systematic, structured, deterministic, developmental and historical, complementary), approaches and methods. Among the methodological approaches: structural, historiographical, chronological, holistic, aspectual systemic, axiological and comparative, substantiated in the study, involved the use of various theoretical and practical tools, including methods such as search and bibliographic, prognostic, extrapolation and system-component analysis, system-functional analysis, comparative analysis, constructive genetic analysis, content analysis and empirical methods, which made it possible to conduct a comprehensive study of the formation of the concept of civic education in Ukraine in the context of changes in the national pedagogical thought.

On the basis of the author's criteria (specific historical, regulatory, ideological and pedagogical, testing and practical, and social and public), the periodization of the formation of the concept of civic education in Ukraine (1991–2021) is substantiated:

- the first period (1991–1999) – formative-national, the concept of civic education was at the empirical stage of formation, which involved the collection, systematization and analysis of facts characterizing the development of civic education in the socio-historical conditions of that time; pedagogical concepts of civic education were formed in the context of national education and democratization of education, which included the ideas of patriotism, legal culture and active civic position; the

leading ideas were democratization, humanism, as well as the integration of Ukrainian studies and legal education into school curricula;

– the second period (1999–2010) – emancipatory and human rights, the concept of civic education was at the theoretical stage of formation, at which a system of scientifically based ideas, concepts and principles was being developed that reveal the essence, goals and objectives of civic education; at this stage, key concepts were formulated, content components, principles and approaches to implementing civic education in the educational process were determined; the scientific and pedagogical community significantly expanded its understanding of civic education; conceptual approaches to the formation of civic culture, patriotism, legal awareness and the development of democratic values became important aspects; new learning models were proposed, which included the integration of law and the foundations of democracy into the school curriculum, which generally contributed to the development of theoretical approaches to civic education, and the creation of practical methods that helped educate active citizens;

– the third period (2010–2021) – integrative-European, the concept of civic education was at the methodological stage of formation, at which the principles, methods and approaches to the formation of the Concept of Civic Education itself were determined; a system is being developed that allows establishing relationships between its elements, determining pedagogical patterns and forming educational strategies aimed at the development of civic competence, culture and responsibility; the pedagogical thought of this period actively integrated civic education into the educational process, orienting it towards an interdisciplinary approach based on the integration of democratic values; supported the development of legal culture, contributing to the formation of responsibility for the fate of the country in young people, which corresponded to European trends in the integration of democratic values into all levels of education, including non-formal education; teachers actively worked on the creation of new curricula and methodological manuals that allowed integrating civic education into all levels of education, from primary to higher education.

Modern approaches to civic education in Ukraine are systematized, taking into account European experience and practical implementation of the national strategy for the development of civil society. It is established that European trends (institutional consolidation of civic education, emphasis on human rights and democracy, integration of civic competencies into educational standards, orientation on intercultural dialogue and tolerance, as well as emphasis on lifelong education) have contributed to the development of democratic citizenship in European countries and have become a reference point for Ukraine, which is actively implementing European values and standards in its educational policy.

An analysis of the concept of civic education in the modern dimension was carried out, in the context of European integration processes and reforms in education, such as the New Ukrainian School (NUS), which allowed us to draw a generalized conclusion that today the concept of civic education is at the technological stage of its formation, which is characterized by a focus on the development of practical tools, algorithms and methods that ensure the implementation of the concept of civic education in the educational process; educational programs, courses, methodological recommendations, digital resources and interactive approaches are being created that contribute to the development of civic competences, in particular critical thinking, active citizenship and social responsibility.

Keywords: civic education, civic competence, civic education, civic values, patriotic education, active civic position, civic responsibility, social responsibility, civic consciousness, state educational policy, historical and pedagogical retrospective.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Наукові статті у фахових виданнях України та виданні,
проіндексованому в базі даних Web of Science Core Collection*

1. Дороніна Т. О., Кульбач Л. М. Неформальна громадянська освіта: її роль та місце в процесі демократизації суспільства. *Науковий часопис. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2023. № 91. С. 85–90.
2. Кульбач Л. М. Головні засади європейського досвіду з громадянської освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2022. Вип. 84. С. 10–16.
3. Кульбач Л. М. Громадянська компетентність педагога у світлі реформування системи дошкільної освіти. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія: Філософія. Педагогіка*. 2023. № 2(5). С. 56–59.
4. Кульбач Л. М. Передумови розвитку громадянської освіти в українській історико-педагогічній думці. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 52. Т. 2. С. 9–13.
5. Кульбач Л. М. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження проблематики з громадянської освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 78. Т. 1. С. 340–346.
6. Кульбач Л. М. Провідні тенденції та перспективи розвитку громадянської освіти в Україні. *Інноваційна педагогіка*. Одеса: Гельветика, 2024. Вип. 78.
7. Кульбач Л. М. Становлення системи цінностей у філософсько-громадянській та педагогічній думці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2022. Вип. 81. С. 12–19.
8. Кульбач Л. М. Цінності української нації в умовах розбудови демократичного суспільства. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 45. С. 29–33.
9. Кульбач Л. М., Шинкаренко В. В., Кульбач Л. М., Майданенко С. В., Швидун Л. Т., Тарабасова Л. Г. Проблема формування громадянських цінностей: від Сократа до Нової української школи. *Moderní aspekty vědy: XXVII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o* 2023. 265–285 p.

10. Kulbach L., Leontieva T., Charkina T., Voropayeva T., Stepanova N. Media dimension of modern civic education: humanitarian aspect. *Revista de Tecnología de Información y Comunicación en Educación* Vol. 16, № 2. Abril-junio 2022. P. 49–69.

Опубліковані праці апробаційного характеру

11. Кульбач Л. М. Громадянська освіта в Україні в контексті євроінтеграційних змін. *Modern education using the latest technologies* : proceedings of the II International Scientific and Practical Conference, Lisbon, Portugal, January 17–20, 2023. 302–309 p.

12. Кульбач Л. М. Громадянське виховання в контексті національно-патріотичного розвитку. *Екзистенційні виклики освіти, науки, безпеки та здоров'я в сучасних умовах: пошуки молодих вчених* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 2024.

13. Кульбач Л. М. Громадянські компетентності вчителя початкових класів у контексті реформування системи освіти. *Нові педагогічні виміри професійного розвитку майбутніх вчителів: сучасні реалії та виклики* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 2024. С. 215–218.

14. Кульбач Л. М. Комунікативні й громадянські компетентності та позитивне мислення вихователя закладу дошкільної освіти як складові методологічної культури. *Актуальні питання соціально-гуманітарної середньої та вищої освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Дніпро-Любляна: КЗВО «ДАНО» ДОР», Україна – University of Ljubljana, Slovenia, 2022. С. 121–126.

15. Кульбач Л. М. Особливості діяльності закладів загальної середньої освіти в умовах російської агресії: громадянська позиція освітян. *Освіта, наука та культура України в світі: мобільність, глобалізація, інклюзія* : збірник тез Міжнар. наук.-практ. симпозіуму, 23–24 серпня 2022 р. Львів, 2022. С. 139–144.

16. Кульбач Л. М. Особливості розвитку сучасної громадянської освіти. *Ціннісні орієнтири в сучасній освіті: теоретичний аналіз та практичний досвід* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 10 листопада 2022 р. Дніпро, 2022. С. 118–122.

17. Кульбач Л. М. Професійний розвиток педагога у контексті громадянської освіти. *Професійний розвиток педагога в умовах інтеграції до європейського освітнього простору: міжнародна академічна та професійна / професійно-педагогічна мобільність* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 2024. С. 171–175.
18. Кульбач Л. М. Роль вчителя Нової української школи у формуванні загальнолюдських цінностей та громадянській освіті школярів. *Сучасні стратегії, цінності й пріоритети дошкільної та початкової освіти* : матеріали Міжнар. конф., м. Дніпро, 24 листопада 2021 р. Дніпро, 2021. С. 57–62.
19. Кульбач Л. М. Трансформації в громадянській освіті в Україні під час повномасштабної війни з Росією. *Реалізація освітніх ініціатив в умовах воєнного часу: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Національний університет «Львівська політехніка»), м. Львів, 18–19 жовтня 2022 року. Львів, 2022. С. 47–49.
20. Кульбач Л. М. Управління розвитком закладу загальної середньої освіти в реаліях російської агресії в Україні. *Освіта і наука в умовах інноваційного розвитку суспільства* : збірник тез доповідей Першої Всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 14 вересня 2022 р. Дніпро, 2022. С. 22–25.

Навчально-методичні посібники:

21. Кульбач Л. М. Громадянські компетентності педагога: навчально-методичний посібник для викладачів закладів вищої та неперервної педагогічної освіти / укладач Л. М. Кульбач. Дніпро : КЗВО «ДАНО» ДОР», 2024. 69 с.

**LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THEME OF THE
DISSERTATION**

***Scientific articles in professional publications and publications of Ukraine and
publications indexed in the Web of Science Core Collection database***

1. Doronina T. O., Kulbach L. M. Informal civic education: its role and place in the process of democratization of society. *Naukovyi chasopys. Seriiia 5: Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*. 2023. № 91. P. 85–90.

2. Kulbach L. M. The main principles of the European experience in civic education. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*. 2022. № 84. P. 10–16.
3. Kulbach L. M. Civic competence of the teacher in the light of reforming the preschool education system. *Visnyk Dniprovskoi akademii neperervnoi osvity. Serii: Filosofiia. Pedahohika*. 2023. № 2(5). P. 56–59.
4. Kulbach L. M. Prerequisites for the development of civic education in Ukrainian historical and pedagogical thought. *Innovatsiina pedahohika*. 2022. № 52. Vol. 2. P. 9–13.
5. Kulbach L. M. Conceptual and terminological apparatus for the study of problems in civic education. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. 2024. № 788. Vol. 1. P. 340–346.
6. Kulbach L. M. Leading trends and prospects for the development of civic education in Ukraine. *Innovatsiina pedahohika*. Odesa: Helvetyka, 2024. № 78. P.
7. Kulbach L. M. The formation of a system of values in philosophical-civic and pedagogical thought. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*. 2022. № 81. P. 12–19.
8. Kulbach L. M. Values of the Ukrainian nation in the conditions of building a democratic society. *Innovatsiina pedahohika*. 2022. № 45. P. 29–33.
9. Kulbach L. M., Shinkarenko V. V., Kulbach L. M., Maidanenko S. V., Shvydun L. T., Tarabasova L. G. The problem of the formation of civic values: from Socrates to the New Ukrainian School. *Moderní aspekty vědy: XXVII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o*, 2023. P. 265–285.
10. Kulbach L., Leontieva T., Charkina T., Voropayeva T., Stepanova N. Media dimension of modern civic education: humanitarian aspect. *Revista de Tecnología de Información y Comunicación en Educación*. Volumen 16, № 2. Abril-junio 2022. P. 49–69.

Published works of an approbatory nature

11. Kulbach L. M. Civic education in Ukraine in the context of European integration changes. *Modern education using the latest technologies* : proceedings of the II International Scientific and Practical Conference, Lisbon, Portugal, January 17–20, 2023. P. 302–309.
12. Kulbach L. M. Civic education in the context of national and patriotic development. *Ekzystentsiini vyklyky osvity, nauky, bezpeky ta zdorovia v suchasnykh umovakh: poshuky molodykh vchenykh* : materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference, Odesa, 2024. P.
13. Kulbach L. M. Civic competences of primary school teachers in the context of reforming the education system. *Novi pedahohichni vymiry profesiinoho rozvytku maibutnykh vchyteliv: suchasni realii ta vyklyky*: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference, Zaporizhzhia, 2024. P. 215–218.
14. Kulbach L. M. Communicative and civic competences and positive thinking of a preschool teacher as components of methodological culture. *Aktualni pytannia sotsialno-humanitarnoi serednoi ta vyshchoi osvity*: materials of the All-Ukrainian science and practice conference, Dnipro(Ukraine) – Ljubljana(Slovenia), 2022. P. 121–126.
15. Kulbach L. M. Peculiarities of the activities of general secondary education institutions in the conditions of Russian aggression: the civic position of educators. *Osvita, nauka ta kultura Ukrainy v sviti: mobilnist, hlobalizatsiia, inkluziia*: a collection of theses International science and practice of the symposium, August 23–24, 2022. Lviv, 2022. P. 139–144.
16. Kulbach L. M. Features of the development of modern civic education. *Tsinnisni oriientyry v suchasnii osviti: teoretychnyi analiz ta praktychnyi dosvid*: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference, Dnipro, November 10, 2022. Dnipro, 2022. P. 118–122.
17. Kulbach L. M. Professional development of a teacher in the context of civic education. *Profesiynny rozvytok pedahoha v umovakh intehratsiyi do yevropeys'koho*

osvitn'oho prostoru: materials of the III International Scientific and Practical Conference, Lviv, 2024. P. 171–175.

18. Kulbach L. M. The role of the teacher of the New Ukrainian School in the formation of universal human values and civic education of schoolchildren. *Suchasni stratehiyi, tsinnosti y priorytety doshkil'noyi ta pochatkovoyi osvity*: materials of the International Scientific and Practical conference, Dnipro, November 24, 2021. Dnipro, 2021. P. 57–62.

19. Kulbach L. M. Transformations in civic education in Ukraine during the full-scale war with Russia. *Realizatsiya osvitnikh initsiatyv v umovakh voyennoho chasu: vitchyznyanyy ta zarubizhnyy dosvid*: materials of the International Scientific and Practical conference (Lviv Polytechnic National University), Lviv, October 18–19, 2022. Lviv, 2022. P.47–49.

20. Kulbach L. M. Management of the development of the institution of general secondary education in the realities of Russian aggression in Ukraine. *Osvita i nauka v umovakh innovatsiynoho rozvytku suspil'stva*: a collection of abstracts of reports of the First All-Ukrainian Congress science and practice conference, Dnipro, September 14, 2022. Dnipro, 2022. P. 22–25.

Teaching aids, collections

21. Kulbach L. M. Civic competences of a teacher: educational and methodological manual for teachers of institutions of higher and continuing pedagogical education / compiled by L. M. Kulbach. Dnipro: KZVO «DANO» DOR», 2024. P. 69.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	20
ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	34
1.1. Джерельна база дослідження	34
1.2. Термінологічний апарат дослідження: сутність та зміст базових понять	50
1.3. Методологічні засади та періодизація дослідження	65
Висновки до першого розділу	80
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ (кінець ХХ – початку ХХІ ст.)	83
2.1. Передумови розвитку громадянської освіти в історико-педагогічній думці: формування громадянських цінностей	83
2.2. Особливості формування концепції громадянської освіти (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)	97
2.2.1. Емпіричні засади формування концепції громадянської освіти в Україні: формувально-національний період (1991–1999 рр.)	99
2.2.2. Активізація громадянської освіти в Україні: емансипаторно-правозахисний період (1999–2010 рр.)	108
2.2.3. Адаптація громадянської освіти до європейських стандартів: інтегративно-європейський період (2010–2021 рр.)	125
Висновки до другого розділу	143
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЗА НОВИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УМОВ	148
3.1. Європейський досвід громадянської освіти та його вплив на розвиток в Україні	148

3.2. Громадянська освіта в Україні як фактор євроінтеграції:	
практичні аспекти НУШ та перспективи розвитку	161
Висновки до третього розділу	168
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	176
ДОДАТКИ	221

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПН України – Академія педагогічних наук України;
ВНЗ – вищий навчальний заклад;
ВР України – Верховна Рада України;
ВУМ – Відкритий університет Майдану;
ГО – громадянська освіта;
ЗВО – заклад вищої світи;
ЄС – Європейський Союз;
МАН – Мала академія наук;
МОН – Міністерство освіти і науки України;
МОНМС України – Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України;
НАН України – Національна академія наук України;
НАПН України – Національна академія педагогічних наук України;
НаУКМА – Національний університет «Києво-Могилянська академія»;
ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі;
ООН – Організація Об'єднаних Націй;
ОДГ – освіта для демократичного громадянства;
ОПЛ – освіта з прав людини;
ОДГ/ОПЛ – освіта для демократичного громадянства/ освіта з прав людини;
РЄ – Рада Європи;
НУШ – Нова українська школа;
ЮНЕСКО – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization;
DOCCU – Розвиток громадянських компетентностей в Україні;
USAID – Агентство США з міжнародного розвитку.

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. Модернізація громадянської освіти (далі – ГО), пов’язана з розбудовою демократичного суспільства, євроінтеграційними процесами в Україні, повномасштабним вторгненням російського агресора та загрозою територіальній і національній цілісності нашої держави, актуалізує ґрунтовне вивчення й осмислення вітчизняного історико-педагогічного досвіду стосовно ГО в Україні та вироблення нових тенденцій її розвитку. Із затвердженням низки важливих для формування концепції ГО стратегічних і концептуальних загальнодержавних та освітніх документів (Закони України: «Про освіту», 2017 р. [289], «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», 2022 р. [290]; укази Президента України: «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки», 2016 р. [231]; «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки», 2021 р. [285]; рішення, розпорядження та накази МОН: «Концепція Нової української школи», 2016 р. [172]; «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні», 2018 р. [173]; «Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України», 2019 р. [170] та 2022 р. [171]), підвищенням рівня активності науково-педагогічної спільноти з окресленої проблеми, активізацією діяльності громадських організацій, утвердженням міжнародної підтримки та сплеском неформальної освіти ГО в Україні піднялася на новий рівень свого розвитку, усвідомлення сутності значення якого можливе лише через звернення до історико-педагогічних здобутків вітчизняних науковців, які заклали підґрунтя для формування сучасної системи освіти.

Означене обумовило актуалізацію вивчення проблеми ГО в педагогічному дискурсі. Дослідженням широкого спектру питань із ГО займалися І. Бех [18; 25; 27; 28], Я. Боренько [38], А. Бухун [40; 41], І. Жадан [119], М. Іванов [127], О. Локшина [216], Л. Огородник [239], С. Рябов [162; 313; 315], С. Позняк [259];

260], М. Сєрік [320], О. Шестоपालюк [364; 365; 366], О. Шокало [370; 371]. Питання ціннісних аспектів формування особистості, співвідношення цінностей вивчали А. Березянська [205], О. Власенко [56], С. Матяж [205], О. Невмержицька [235], Т. Подковенко [257], О. Цокур [358]. Вагомий внесок у дослідження процесу громадянського виховання в Україні в період ХХ–ХХІ ст. зробили І. Акіншева [3], Л. Березівська [16; 17], М. Городиський [72], А. Гринь [74], О. Дашинська [88], Т. Дем'янюк [93–102], Н. Дерев'янка [103; 104], І. Кучинська [196; 197; 198], В. Оржеховська [242; 243], О. Осаульчик [244], О. Сухомлинська [236; 237; 238; 239]. Системі цінностей та аксіологічній основі патріотичного виховання присвятили свої наукові розробки О. Бандура [12; 13], Л. Дурманенко [116], Ю. Івченко [132], В. Кіндрат [146], Т. Нємцева [236; 237], Т. Подковенко [257], О. Потапенко [270], К. Чорна [360], В. Шинкаренко [368]. Процеси становлення й розвитку демократичних цінностей в європейських країнах, упровадження ГО як передумови євроінтеграційних процесів в Україні висвітлювали О. Алексєєва [5], О. Василенко [43], А. Досін [114], Г. Мелеганич [207], С. Позняк [258], М. Соннова [325].

Наразі вивчення особливостей формування громадянської та соціальної компетентностей учнівства та молоді, зокрема в контексті концепції Нової української школи (далі – НУШ), становить науковий інтерес Н. Богомолової [34], Я. Боренько [38], І. Василенко [44], П. Вербицької [48, 49], Л. Вережак [133], О. Власенко [56], В. Гладуна [68], Д. Гришук [75], Д. Губарєвої [83], В. Іванової [128], Л. Ілійчук [133], М. Кашук [142], В. Коваленка [147], Т. Кравчинської [179], О. Пишко [253], Т. Ремех [308, 312], Н. Савченко [317], Р. Сойчук [324], М. Федоруца [350]; розвиток неформальної освіти актуалізують О. Василенко [43], Р. Миленкова [212], Л. Москаленко [217], В. Легка [201], Н. Коляда [150], О. Кравченко [178]; ефективні практики з ГО для молоді пропонують Т. Гребеник [73], О. Деденєв [89], О. Івкіна [131], Л. Найдьонова [221], О. Осаульчик [244], О. Рекун [307], Т. Ремех [309; 310; 311], О. Пометун [266; 267; 268; 269; 309]; сучасний стан ГО в Україні аналізують В. Гладун [68], І. Іванюк [129], О. Овчарук [129], Я. Пилинський [252], А. Терещенко [129].

Перспективи розвитку ГО в Україні визначають Н. Іванець [130], В. Іванов [126], О. Волошенюк [126], О. Кравченко [178], В. Мелеганич [207], М. Сидоркіна [321].

Варто також зазначити, що дослідженню проблем ГО присвячено низку дисертаційних праць (М. Бабкіна [11], Н. Богомоллова [34], І. Василенко [44], Т. Васютіна [46], П. Вербицька [48; 49], Л. Висоцька [52], І. Волик [60], Є. Гарбар [65], М. Городиський [72], Д. Грищук [76], Д. Губарєва [83], Л. Задворняк [124], Н. Іванець [130], Ю. Ілляшенко [134], О. Кафарська [141], М. Кащук [142], П. Кендзьор [143], У. Кецик [144], І. Кучинська [198], Г. Ломакіна [202], О. Лотюк [203], М. Михайліченко [213], Т. Нємцева [236], Я. Пасько [248], О. Поливана [261], О. Пометун [267], Т. Ремех [310], Т. Смагіна [323], О. Стаєнна [329], О. Стребна [335], О. Цихмейструк [357], О. Чувардинський [361], Н. Шагай [362], О. Шестоपालюк [367] та ін.), звернення до яких засвідчує підвищений інтерес до проблеми та її значущості, водночас зауважимо, що цілісна й поетапна характеристика формування концепції ГО наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. не була предметом спеціального вивчення. Тож існує потреба у науковому обґрунтуванні формування концепції ГО цього періоду як міждисциплінарного та багатофункціонального явища, що слугує рушійною силою розбудови громадянського суспільства на демократичних засадах та підтверджує демократичні цінності.

Відтак проведений аналіз низки науково-педагогічних доробок із проблеми дослідження дозволив виділити ряд об'єктивних *суперечностей*:

- між глобалізаційними процесами, які загрожують втраті національної ідентичності, та необхідністю збереження цієї ідентичності через освітній процес, спрямований на виховання особистості зі стійкими загальнолюдськими, національними та громадянськими цінностями;

- між об'єктивною потребою встановлення провідних тенденцій розвитку ГО в Україні за часів незалежності та недостатнім урахуванням цього досвіду в сучасному освітньому процесі, що ускладнює ефективне формування громадянської культури;

– між декларуванням засад концепції ГО та їх фактичним упровадженням, що демонструє розбіжність між теоретичними положеннями та практичною реалізацією ГО;

– між інтеграцією наскрізних соціальних та громадянських компетентностей у НУШ та відсутністю чіткого розмежування між освітою та вихованням, зокрема між «громадянською освітою» та «громадянським вихованням», що створює плутанину в реалізації освітніх цілей.

Встановлені суперечності обумовили актуальність та практичну значущість дослідження. Отже, об'єктивна потреба у вивченні проблеми формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. на тлі європейської та атлантичної інтеграції, політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України зумовили вибір теми дисертаційної роботи: «Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до наукових тем кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету «Теоретико-методологічні засади підготовки майбутнього вчителя в умовах модернізації неперервної педагогічної освіти» (державний реєстраційний номер 0119U102693) та кафедри дошкільної та початкової освіти Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» «Розвиток громадянської компетентності педагогів в умовах реформування системи освіти» (державний реєстраційний номер 0123U104453).

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради (протокол № 5 від 09.12.2021 р.) та кафедри педагогіки (протокол № 4 від 19.11.2021 р.) Криворізького державного педагогічного університету.

Мета дослідження: встановити динаміку формування концепції ГО в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. задля визначення позитивних тенденцій та узагальнення вітчизняного педагогічного спадку, що може бути використаний за нових соціокультурних умов розвитку України.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

- 1) визначити джерельну базу вивчення окресленої проблеми, узагальнити та конкретизувати поняттєво-термінологічний апарат дослідження;
- 2) окреслити методологічну основу дослідження та обґрунтувати запропоновану періодизацію формування концепції ГО в Україні (1991–2021 рр.);
- 3) здійснити аналіз чинників, особливостей та тенденцій, які визначали формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці у встановлених хронологічних межах;
- 4) систематизувати сучасні підходи до ГО в Україні, враховуючи європейський досвід та практичну реалізацію національної стратегії розвитку громадянського суспільства, здійснити аналіз формування концепції ГО в контексті євроінтеграційних процесів та реформ в освіті, таких як НУШ.

Об'єкт дослідження: розвиток вітчизняної педагогічної думки в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Предмет дослідження: концептуальні ідеї та принципи ГО щодо вироблення шляхів навчання громадян в аспекті залучення в суспільні та політичні процеси, відображені в продуктах мислення педагогічної спільноти України у визначених хронологічних межах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця ХХ – початку ХХІ ст. Визначення *нижньої хронологічної межі* – 1991 р. – обґрунтовується визначною подією в багатовіковій історії нашої держави: Постановою Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» (Акт від 24.08.1991 р. № 1427-XII) [296]. Україна проголошена незалежною демократичною державою. «Продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами» [296], молода самостійна держава визначила новий – демократичний – вектор розвитку, що, з-поміж іншого, передбачало розбудову ГО населення.

Визначення *верхньої хронологічної межі* – 2021 р. – зумовлено прийняттям «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» [231], яка спрямована на створення сприятливих умов для розвитку в суспільстві громадської ініціативи та самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадянського суспільства, підвищення громадянської активності. Згідно з документом, діяльність держави у сфері ГО має ґрунтуватися на підході: «жодних рішень для громадянського суспільства без громадянського суспільства» [231].

Системний та комплексний розгляд проблеми обумовлює можливість виходу за означені в роботі хронологічні межі.

Методологічною основою дослідження є комплекс *принципів* (науковості, об'єктивності, системності, структурованості, детермінізму, розвитку й історизму, взаємодоповнення), підходів та методів. Серед *методологічних підходів* варто виокремити наступні: *структурний* (сприяв логічній побудові структури дослідження та виявленню зв'язків між зовнішніми чинниками впливу й окремими елементами системи становлення ГО в Україні у визначених хронологічних межах), *історіографічний* (забезпечив визначення стану розробленості проблеми дослідження у вітчизняній педагогічній думці), *хронологічний* (дав змогу виявити, обґрунтувати та схарактеризувати періоди й етапи формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці у визначених хронологічних межах), *цілісний* та *аспектний* (надали підстави для характеристики періодів та етапів процесу формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці у визначених хронологічних межах за окремими спільними аспектами з урахуванням загальних тенденцій формування концепції ГО), *системний* (допоміг дослідити процес формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці у визначених хронологічних межах у системі історичних, політичних та педагогічних процесів), *аксіологічний* (сприяв дослідженню системи цінностей та ціннісних орієнтацій як складових ГО), *компаративістський* (дозволив співвіднести авторські напрацювання з науковими доробками вітчизняних учених з означеної проблематики).

Із **методів** використані наступні: *теоретичні загальнонаукові*: аналіз та синтез, порівняння, класифікація, узагальнення та систематизація, інтерпретація; *теоретичні конкретно-наукові*: *пошуково-бібліографічний* (для відбору історіографічної бази дослідження), *проблемно-хронологічний* (для звуження теми дослідження та вивчення окремих періодів формування концепції ГО), *системно-компонентний аналіз* (для визначення складових системи ГО та їхньої ролі у формуванні концепції), *системно-функціональний аналіз* (для вивчення взаємодії компонентів і внутрішніх зв'язків у процесі формування концепції ГО), *порівняльний аналіз* (для пошуку та виявлення схожих рис і розбіжностей у трактуванні понять у різні часові періоди), *конструктивно-генетичний* (для розроблення періодизації та виявлення тенденцій кожного із періодів), метод *екстраполяції* (для перенесення історико-педагогічного матеріалу в практичну площину), *прогностичний* (для визначення перспектив та можливостей використання результатів дослідження у розвитку системи ГО), *контент-аналіз* (для дослідження змісту та дидактичних особливостей навчально-методичних матеріалів, що впроваджуються в українській системі освіти, для аналізу міжнародних наукових видань та інформаційних платформ у сфері ГО молоді); *емпіричні*: візуально-графічний (для унаочнення результатів дослідження).

Джерельну базу дослідження склали історико-педагогічні матеріали, у яких відображені політичні та філософські ідеї з окресленої проблеми. Їх розподілено на такі групи:

1. *Нормативно-правові акти*: *міжнародні*, що стали основоположними у становленні ГО в Європі (декларації, конвенції, програми та резолюції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), декларації та рекомендації Ради Європи (далі – РЄ), резолюції та висновки міжнародних конференцій на рівні різнопрофільних міністрів), та *вітчизняні*, що регламентують демократичний поступ України та регулюють питання ГО (Закони України, укази Президента України, Постанови Верховної Ради України (далі – ВР); концепції, накази, листи, інструктивні матеріали Міністерства освіти та науки України (далі – МОН) тощо).

2. *Наративні та інтерпретаційні джерела* (монографії, тези конференцій; бібліографічні, енциклопедичні та словниково-довідкові видання; тексти дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії й доктора / кандидата педагогічних, історичних, філософських та юридичних наук), збірники наукових праць та окремі роботи українських та зарубіжних учених, у яких висвітлено проблеми ГО, національно-патріотичного виховання, становлення ціннісних орієнтирів особистості, компетентнісного підходу в НУШ, європейський досвід із формування демократичних цінностей).

3. *Дидактичні матеріали* (проекти, навчальні програми, програми курсів за вибором, програми підготовки вчителів, навчальні курси, навчальні та методичні посібники, підручники тощо).

4. *Ресурси мережі Інтернет*, у яких інформативно представлено сучасний стан окресленої проблеми (офіційні сторінки державних та недержавних установ, громадських об'єднань та організацій, гуманітарних, юридичних, волонтерських хабів, онлайн-платформи з неформальної ГО).

У дослідженні було використано фонди Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського (м. Київ), Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського (м. Київ), Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія (м. Дніпро), Криворізького державного педагогічного університету та Інтернет-ресурси, які дозволяють відстежити стан проблеми у визначених хронологічних межах.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що *вперше* здійснено наукове обґрунтування процесу формування концепції ГО в Україні (кінець XX – початок XXI ст.); вивчено джерельну базу означеної проблеми; визначено теоретичні основи (педагогічні ідеї, передумови становлення й чинники формування концепції ГО) та категорійно-поняттєвий апарат дослідження в педагогічній науці; на основі авторських критеріїв (конкретно-історичний, нормативно-правовий, ідейно-педагогічний, апробаційно-практичний та суспільно-громадський) виокремлено три періоди

формування концепції ГО в добу незалежності України: I період (1991–1999) – *формувально-національний*, коли в педагогічному дискурсі зароджуються концептуальні ідеї ГО, громадянське виховання сприймається як частина національно-патріотичного виховання, що відображає потреби молодшої незалежної держави у формуванні громадянської ідентичності та національної свідомості; II період (1999–2010) – *емансипаторно-правозахисний*, коли відбувається виведення ГО на новий рівень як самостійного та повноцінного напрямку в освітньому процесі; період активізації громадянської активності, формування в освітніх програмах основ громадянських компетентностей, що відповідають сучасним вимогам демократії; III період (2010–2021) – *інтегративно-європейський*, у педагогічній думці артикулюється розуміння ГО як частини європейських освітніх стандартів, коли фокус наукових пошуків зміщується на правосвідомість та активну громадянську позицію в контексті європейських цінностей; здійснено аналіз чинників, особливостей та тенденцій, які визначали розвиток концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці у встановлених хронологічних межах: *перший період* (1991–1999 рр.) – *формувально-національний*, концепція ГО знаходилася на емпіричному етапі формування, який передбачав збирання, систематизацію та аналіз фактів, що характеризують її розвиток у тогочасних соціально-історичних умовах; педагогічні концепції ГО формувалися в контексті національного виховання та демократизації освіти, що включало ідеї патріотизму, правової культури та активної громадянської позиції; провідними стали ідеї демократизації, гуманізму, а також інтеграція українознавства та правової освіти в шкільні програми; *другий період* (1999–2010 рр.) – *емансипаторно-правозахисний*, концепція ГО знаходилася на теоретичному етапі формування, на якому відбувалася розробка системи науково обґрунтованих ідей, концептів та принципів, які розкривають сутність, цілі та завдання ГО; на цьому етапі формулювалися ключові поняття, визначалися змістові компоненти, принципи та підходи до впровадження ГО в освітній процес; науково-педагогічна спільнота значно розширила своє розуміння ГО; важливими аспектами стали

концептуальні підходи до формування громадянської культури, патріотизму, правової свідомості та розвитку демократичних цінностей; пропонувалися нові моделі навчання, які включали інтеграцію правознавства та основ демократії в шкільну програму, що загалом сприяло розвитку теоретичних підходів до ГО та створенню практичних методик, які допомогли виховувати активних громадян; *третій період (2010–2021 рр.) – інтегративно-європейський*, концепція ГО знаходилася на методологічному етапі формування, на якому відбулося визначення принципів, методів і підходів до формування власне Концепції ГО; розробляється система, яка дозволяє встановлювати взаємозв'язки між її елементами, визначати педагогічні закономірності та формувати освітні стратегії, спрямовані на розвиток громадянської компетентності, культури та відповідальності; *педагогічна думка* цього періоду активно інтегрувала ГО в освітній процес, орієнтуючи її на міждисциплінарний підхід, в основі якого лежала інтеграція демократичних цінностей; підтримувала розвиток правової культури, сприяючи формуванню в молоді відповідальності за долю країни, що відповідало європейським тенденціям щодо інтеграції демократичних цінностей в усі рівні освіти, включаючи неформальну; педагоги активно працювали над створенням нових навчальних програм і методичних посібників, що дозволяли інтегрувати ГО в усі рівні освіти, від початкової до вищої школи; здійснено аналіз окремих міжнародних програм і проєктів, спрямованих на розбудову ГО в Україні, змісту навчальних предметів і курсів за вибором, їх методичного забезпечення, офіційних сторінок та онлайн-платформ недержавних організацій, що впроваджують неформальну ГО; визначено перспективи використання вітчизняного прогресивного досвіду формування концепції ГО наприкінці XX – на початку XXI ст. в сучасних умовах.

Подальшого розвитку й конкретизації набули теоретичні положення стосовно систематизації та узагальнення ідей ГО, вітчизняного науково-педагогічного досвіду в період кінця XX – початку XXI ст.

Модифіковано основні поняття дослідження – «педагогічна думка» (сукупність теоретичних уявлень, концепцій та ідей, які формують основи

освітньої діяльності, забезпечують ефективне навчання та виховання здобувачів освіти; включає методологічні підходи та освітні концепції, що відображають адаптацію до соціально-політичних змін), «концепція громадянської освіти» (педагогічна ідея (сукупність ідей, поглядів), що спрямована на формування свідомих, відповідальних громадян через упровадження комплексної системи методологічних, теоретичних і технологічних аспектів, з урахуванням вимог часу), «формування концепції громадянської освіти» (теоретико-практичний процес, який проходить низку етапів від збору та систематизації педагогічних фактів (емпіричний етап), через теоретичне осмислення явищ (теоретичний етап), визначення методологічної бази (методологічний етап) до створення інструментарію для їх практичної реалізації (технологічний етап) з огляду на історико-політичний та соціокультурний контекст розвитку України кінця XX – початку XXI століття.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в можливості імплементації його основних висновків і положень до наукових засад викладання ГО в державних закладах освіти, до процесу формування громадянської компетентності майбутніх учителів, до дидактичного контенту дисциплін, що формують громадянську компетентність, для вчителів, які підвищують фаховий рівень у закладах вищої неперервної освіти. У процесі дослідження було розроблено навчально-методичний посібник «Громадянські компетентності педагога» (для викладачів вищої та неперервної педагогічної освіти) [185]. Результати дослідження доповнили скарбницю вітчизняного науково-педагогічного досвіду, що сприяє підвищенню рівня громадянської грамотності населення, активізації суспільної активності, подоланню пасивності й некомпетентності громадян на шляху утвердження демократичних цінностей. Результати дослідження можуть бути використані під час написання наукових праць, підручників і навчальних посібників; для підготовки навчальних занять із ГО в закладах загальної середньої освіти та закладах вищої освіти, у роботі наукових гуртків Малої академії наук України, конференцій, у післядипломній педагогічній освіті, у системі управління освітою.

Особистий внесок здобувача. У роботах, виконаних у співавторстві, дисертантці належать: аналіз досліджень щодо медійного виміру громадянської освіти (у співавторстві з Т. Воропаєвою, Т. Леонтєвою, Н. Степановою, Т. Чаркіною) [385], дослідження процесу історичного розвитку громадянського виховання з давніх часів до сьогодення (у співавторстві зі С. Майданенко, Л. Тарабасовою, Л. Швидун, В. Шинкаренком) [194], аналіз онлайн-платформ громадянознавчого контенту у розрізі неформальної освіти (у співавторстві з Т. Дороніною) [113].

Основні результати дисертаційної роботи впроваджено в освітній процес Криворізького державного педагогічного університету (довідка № 08-10/3 від 06.01.2025 р.), Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради (довідка № 745 від 26.12.2024 р.), Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка (довідка № 1 від 20.01.2025 р.), Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» (довідка № 02/134 від 17.02.2025 р.), Дніпровського ліцею № 134 гуманістичного навчання та виховання Дніпровської міської ради (довідка № 344 від 25.12.2024 р.).

Апробація одержаних результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися в доповідях і повідомленнях на конференціях та науково-практичних семінарах різного рівня, зокрема:

– *міжнародних:* «Сучасні стратегії, цінності й пріоритети дошкільної та початкової освіти» (Дніпро, 2021 р.), «Реалізація освітніх ініціатив в умовах воєнного часу: вітчизняний та зарубіжний досвід» (Львів, 2022 р.), «Освіта, наука та культура України в світі: мобільність, глобалізація, інклюзія» (Львів, 2022 р.), «Development, education, culture: integration trends in the modern world» (Осло, 2023 р.), «Екзистенційні виклики освіти, науки, безпеки та здоров'я в сучасних умовах: пошуки молодих вчених» (Одеса, 2024 р.) та ін.;

– *всеукраїнських:* «Безперервний розвиток педагогів в умовах реформування системи освіти» (Київ, 2022 р.), «Актуальні питання соціально-гуманітарної середньої та вищої освіти» (Дніпро, 2022 р.), «Освіта і наука в

умовах інноваційного розвитку суспільства» (Дніпро, 2022 р.), «Нові педагогічні виміри професійного розвитку майбутніх учителів: сучасні реалії та виклики» (Запоріжжя, 2024 р.), «Розвиток громадянської компетентності педагогів в умовах реформування системи освіти» (Дніпро, 2024 р., 2025 р.) та ін.;

– *регіональних*: «Ефективні кейси педагогічної майстерності в сучасному закладі дошкільної освіти» (Дніпро, 2021 р.), «Інноваційний розвиток сучасної освіти: від теорії до практики» (Кривий Ріг, 2022 р.), «Неперервна освіта у контексті глобалізаційних змін: шляхи подолання контраверсійності» (Кривий Ріг, 2023 р.) та ін.

Матеріали дослідження впродовж 2021–2024 рр. обговорювалися на звітних конференціях професорсько-викладацького складу, засіданнях кафедри педагогіки та методичному семінарі молодих науковців Криворізького державного педагогічного університету; на засіданнях науково-методичної ради та кафедри дошкільної та початкової освіти Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради».

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено в 21 наукових працях, серед них: 8 – у провідних фахових наукових виданнях (із них 7 одноосібних), 1 – у виданні, проіндексованому в базі даних Web of Science, 10 – у збірниках матеріалів конференцій; 1 – в інших виданнях, 1 – навчально-методичний посібник «Громадянські компетентності педагога».

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (399 найменувань), 12 додатків на 68 сторінках. Загальний обсяг роботи – 289 сторінок, із них 154 – основний текст. У тексті вміщено 16 рисунків.

РОЗДІЛ 1.

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз процесу формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці кінця XX – початку XXI ст. потребував послідовного розгляду низки взаємопов'язаних питань: встановлення джерельної бази дослідження проблеми ГО як напряму освітньої політики та науково-педагогічного пошуку, уточнення методологічних підходів до визначення сутності ГО, встановлення періодів та етапів формування в освітній царині концепції ГО в зазначених хронологічних межах.

Висвітленню результатів дослідження у визначених площинах присвячений перший розділ дисертаційної роботи.

1.1. Джерельна база дослідження

Початковий етап роботи з дослідження процесу формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці кінця XX – початку XXI ст. пов'язаний із визначенням кола історико-педагогічних джерел, необхідних для виконання поставлених завдань (виявлення, систематизація та опис джерел за темою дослідження та аналіз її історіографії).

Для відбору джерельної бази ми послуговувалися визначенням, запропонованим О. Адаменко [1] та О. Петренко [249], яке полягає в тому, що в історико-педагогічному дослідженні «джерельна база – сукупність опублікованих та неопублікованих джерел», що передбачає використання широкого набору матеріалів, які сприяють розв'язанню завдань історико-педагогічного дослідження [249, с.537]. Проблема відбору, встановлення достовірності та точності історичних джерел, а також методи обробки й аналізу відомостей, що містяться в них, розробляються джерелознавством – спеціальною історичною галуззю. Тому в дослідженні спираємося на визначення «джерелознавство історичне» науковця П. Соханя: «Джерелознавство історичне – спеціальна історична дисципліна, що розробляє теорію та методики

виявлення, вивчення й використання різноманітних писемних історичних джерел, зокрема методи визначення вірогідності їхнього походження та достовірності їхнього інформативного наповнення» [326].

У сучасній історичній науці існує значна кількість визначень поняття «історичне джерело». Нам імпонує думка дослідниці О. Богдашиної, яка визначила поняття «історичне джерело» з позицій системного підходу: це результати людської діяльності, які містять історичну інформацію про події та явища і є пам'ятками матеріальної і духовної культури своєї епохи [33, с.74–75]. Найбільш влучним для нашого дослідження є визначення історичного джерела С. Павленко: «...це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності». Науковиця вважає, що історичне джерело відображає культурні та соціальні процеси свого часу, будучи водночас історичним фактом, соціальним явищем і продуктом культури [138, с.68–73]. За таких умов основу історико-педагогічного дослідження становить «сукупність дібраних, систематизованих і класифікованих джерел як носіїв інформації про педагогічне минуле» [17, с.6].

Використання комплексу джерел дозволило нам визначити особливості проведення історико-педагогічного дослідження. На думку таких науковців-дослідників історії педагогіки, як О. Адаменко [1, 2], Н. Гупан [84; 85; 86; 87], Т. Дороніна [112], О. Петренко [249], П. Сохань [326], О. Сухомлинська [337; 339], історико-педагогічні факти минулого вірогідно відображають соціально-педагогічну діяльність людей, бо побачити їх, дослідити та експериментально відтворити неможливо.

Маємо наголосити, що класифікація історичних джерел є важливою проблемою джерелознавства, оскільки дозволяє оцінити інформаційну сутність джерел, їх повноту та цілісність, сприяє досягненню оригінальності знань і достовірності висновків, що є складовою історичних та історико-педагогічних досліджень. Зазвичай класифікація історико-педагогічних джерел здійснюється з урахуванням теми та специфіки педагогічного дослідження. Прийнятною для нашого дослідження є класифікація Н. Гупана, на думку якого головне завдання

систематизації джерел полягає у «приведенні всіх джерел у певну систему залежно від основної мети дослідження» [87, с.18]. Його класифікація ґрунтується на трьох підходах: проблемно-тематичному, хронологічному та персоніфікованому. Відповідно до цього історико-педагогічні джерела поділяються на три види: оповідальні, дидактичні та документальні.

Протягом проведення ґрунтовного дослідження процесу формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці кінця XX – початку XXI ст., спираючись на наведену вище класифікацію, матеріали дослідження нами були розподілені на чотири групи: *1) нормативно-правові акти; 2) наративні та інтерпретаційні джерела; 3) дидактичні джерела; 4) ресурси мережі Інтернет.*

Пропонуємо більш докладну характеристику визначених груп джерельних матеріалів задля встановлення ступеня наукового висвітлення проблеми дослідження, застосовуючи хронологічний та проблемно-тематичний підходи (запропоновані Н. Гупаном). Варто також додати, що у доборі джерел для проведення подальшого аналізу ми керувалися такими принципами: науковості (розкриття причинно-наслідкових зв'язків), достовірності (безсумнівність наведених фактів чи відомостей), системності та структурованості (зміст джерел формує системне охоплення найбільш істотних фактів та їх структуризація) та взаємодоповнення (інформативні та фактичні матеріали з різних джерел відображають різні аспекти предмета, що досліджується, взаємодоповнюючи одне одного).

До *першої групи* джерел увійшли нормативні документи (законодавчі документи міжнародного, всеукраїнського, регіонального рівнів: декларації, хартії, закони, резолюції, постанови, накази та ін.). Матеріали цієї групи було розподілено на дві підгрупи відповідно до їхньої правової ваги: документи міжнародного (європейського) та всеукраїнського, зокрема галузевого рівнів (перелік документів розміщено у Додатках В.1. та В.2.).

До *першої підгрупи* (документи міжнародного рівня, на яких ґрунтується ГО в Європі), віднесено такі матеріали:

Конвенції (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Європейська конвенція з прав людини / Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: European Convention on Human Rights, 1950 р. [155]; Європейська культурна конвенція / European Cultural Convention, 1954 р. [117]);

Декларації ООН (Загальна декларація прав людини / Universal Declaration of Human Rights, 1948 р. [122]; Декларація про виховання націй заради миру / Declaration on the Education of Nations for Peace, 1978 р. [91], Віденська декларація та програма дій / Vienna Declaration and Programme of Action, 1993 р. [51]; Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030 року / Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015 р.);

Декларації Ради Європи (Декларація та програма освіти для демократичного громадянства, заснованого на правах та обов'язках громадян / Declaration and Program of Education for Democratic Citizenship Based on the Rights and Responsibilities of Citizens, 1999 р. [90]);

Всесвітні програми (Всесвітня програма освіти в галузі прав людини / World Human Rights Education Program, 2004 р., Хартія Ради Європи про освіту для демократичного громадянства та освіти з прав людини / Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education, 2010 р. [355]);

Резолюції ООН (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права / International Covenants on Civil and Political Rights, 1966 р. [214], Верховний комісар із заохочення та захисту всіх прав людини / High Commissioner for Encouragement and protection of all human rights, 1994 р. [50] та ін.);

Висновки та рекомендації Комітету Міністрів РЄ (Про роль середньої школи в підготовці молоді до життя / Committee of Ministers Recommendation No.R(83)13 to Member States on the Role of the Secondary School in Preparing Young People for Life, 1983 р. [300]; Про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці / Committee of Ministers

Recommendation Rec (2004) 4 to Member States on the European Convention on Human Rights in university education and professional training, 2004 р. [299] та ін.).

Міжнародні документи, що входять до першої підгрупи, слугують фундаментальною основою для вивчення та розвитку громадянського виховання в світовому освітньому просторі. Вони встановлюють ключові принципи та стандарти, які сприяють формуванню демократичних, відповідальних та свідомих громадян. Конвенції, такі як «Європейська конвенція з прав людини» та «Загальна декларація прав людини ООН», підкреслюють важливість захисту прав та свобод кожної особи, що є невід'ємним елементом громадянського виховання. Декларації Ради Європи та програми освіти для демократичного громадянства акцентують увагу на необхідності розуміння прав та обов'язків громадян, а також на розвитку навичок, необхідних для активної участі в демократичних процесах.

Документи ООН, включаючи «Порядок денний сталого розвитку до 2030 року» та «Декларацію про виховання націй заради миру», підкреслюють роль освіти у забезпеченні сталого розвитку та підтриманні миру, що є важливими аспектами громадянського виховання. Всесвітні програми, такі як «Всесвітня програма освіти в галузі прав людини» та «Хартія Ради Європи про освіту для демократичного громадянства», визначають компетентності та підходи до навчання, сприяючи формуванню свідомих та відповідальних громадян.

Висновки та рекомендації Комітету Міністрів РЄ щодо ролі освіти в підготовці молоді та сприянні обізнаності про Європу надають конкретні напрямки для впровадження ефективних програм громадянського виховання в освітніх системах. Рекомендації є політичними орієнтирами, забезпечуючи інтеграцію міжнародних стандартів у національні освітні програми. Отже, міжнародні документи не лише визначають теоретичні засади ГО, але й надають практичні рекомендації та стандарти для інтегрування в освітні системи країн, сприяючи створенню цілісного підходу до виховання громадянської культури, згідно з викликами глобалізації, технологічного розвитку та соціальних змін.

Опрацювання документів, що входять до першої підгрупи, дало підстави для глибшого розуміння напрямів упровадження громадянського виховання в Україні та тлі світових освітніх процесів.

До *другої підгрупи* (документів державного рівня, які визначають стратегічні напрями формування ГО в Україні, зокрема в освітній царині), віднесено такі документи:

Закони України (Про проголошення незалежності України, 1991 р. [296]; Про освіту, 1991 р. [287]; Про освіту, 1996 р. [288]; Про загальну середню освіту, 1999 р. [281]; Про дошкільну освіту, 2001 р. [279]; Про вищу освіту, 2002 р. [275]; Про вищу освіту, 2014 р. [276]; Про освіту, 2017 р. [289] та ін.);

укази Президента України (Основні напрями реформування вищої освіти в Україні, 1995 р. [247]; Національна програма «Діти України», 1996 р. [227]; Національна програма правової освіти населення, 2001 р. [229]; Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, 2013 р. [230]; Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, 2021 р. [232] та ін.);

постанови, розпорядження Кабінету міністрів України (Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), 1993 р. [107], Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, 1999 р. [228], Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, 2018 р. [173], Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, 2022 р. [227] та ін.);

накази, листи, рекомендації та рішення колегії МОН України (Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти, 1996 р. [158], Концепція національно-патріотичного виховання, 2009 р. [168]; Щодо впровадження програми курсу з вибором «Громадянська освіта: основи демократії», 2010 р. [374], Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, 2015 р. [169], Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до

2029 року, 2016 р. [172], Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, 2022 р. [171] та ін.).

Вивчення окреслених документів уможливило проведення ретроспективного аналізу нормативних змін у формуванні концепції ГО в Україні. Аналіз законів України, таких як «Про проголошення незалежності України» (1991 р.), «Про освіту» (1996 р., 2017 р.), «Про вищу освіту» (2002 р., 2014 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.) та «Про дошкільну освіту» (2001 р.), дозволив відстежити еволюцію правової бази, що регулює освітню сферу та громадянське виховання. Укази Президента України, зокрема Національна програма «Діти України» (1996 р.) та з правової освіти населення (2001 р.), а також стратегії розвитку громадянського суспільства на періоди 2016–2020 та 2021–2026 рр., відображають стратегічні пріоритети держави щодо формування громадянської свідомості та активної участі населення у суспільному житті. Документи Кабінету Міністрів, такі як Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття», 1993 р.) та Концепція розвитку громадянської освіти в Україні (2018 р.), демонструють системний підхід до інтеграції громадянських цінностей в освітній процес. Накази, листи та рішення колегії МОН України, включаючи Концепції виховання дітей та молоді, впровадження курсів ГО та національно-патріотичного виховання, показують практичні кроки щодо реалізації державної політики в цій сфері. Загалом, вивчення цих документів висвітлило динаміку нормативних змін, визначило ключові напрями та пріоритети розвитку ГО в Україні, а також дозволило ідентифікувати основні виклики та досягнення у цьому процесі.

Друга група включає *наративні та інтерпретаційні матеріали*, до яких відносяться бібліографічні, енциклопедичні та словниково-довідкові видання, тексти дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора філософії та кандидата/доктора наук, монографії, тези конференцій, збірники наукових праць, а також окремі роботи українських та зарубіжних вчених. У цих джерелах детально розглядаються проблеми ГО, національно-патріотичного виховання, формування ціннісних орієнтирів особистості, впровадження компетентнісного

підходу в рамках НУШ, а також європейський досвід у сфері формування демократичних цінностей.

Аналіз вітчизняної науково-педагогічної думки з теми дослідження дозволяє стверджувати актуальність проблеми ГО для вітчизняних науковців. Психолого-педагогічні проблеми, розглянуті такими дослідниками, як І. Бех [27] та Н. Шагай [362], висвітлюють особливості формування громадянської свідомості у навчальному процесі. Ціннісна складова ГО, досліджена А. Березянською [205], І. Бехом [22, 28], О. Власенко [56], С. Матяжем [205] та О. Невмержицькою [235], підкреслює важливість формування моральних та етичних орієнтирів особистості. Правові аспекти ГО, представлені О. Грищук [76] та Т. Подковенко [257], акцентують увагу на нормативно-правовій базі, що регулює освітній процес.

Окремо маємо зазначити важливість для нашої роботи монографій педагогів-науковців, в яких узагальнено основні теоретичні підходи, методичні аспекти та практичні рекомендації, спрямовані на формування громадянської свідомості та культури в освітньому процесі. Зокрема, А. Бойко [35; 36; 37] розглядає взаємозв'язок між професійною підготовкою майбутніх спеціалістів та їхньою громадянською свідомістю, підкреслюючи необхідність інтеграції цих аспектів у освітній процес. Н. Дерев'янка [103] аналізує фундаментальні принципи та механізми розвитку громадянської культури серед школярів, визначаючи ключові фактори, що впливають на цей процес. І. Кресіна та співавтори [105] досліджують взаємодію державних інституцій з громадянським суспільством та впровадження сучасних педагогічних методик у громадянське виховання. О. Шестопалюк [364; 367] акцентує увагу на конкретних методах та підходах, які можуть бути використані в освітньому процесі для розвитку громадянських якостей у майбутніх педагогів. С. Якименко та І. Щербак [372; 377] надають практичні рекомендації щодо інтеграції громадянського виховання у навчальні програми початкових класів, описують успішні практики. Загалом, аналіз цих робіт сприяв формулюванню комплексного підходу до громадянського виховання, який поєднує теоретичні засади з практичними

методиками, враховуючи як національні особливості, так і міжнародні тенденції. Таке узагальнення слугувало теоретичним фундаментом нашого дослідження.

Водночас підкреслимо, концептуальні засади національно-патріотичного та громадянського виховання, розроблені Н. Гупаном [84], Т. Дем'янюк [93–99], Л. Огородник [239], О. Осаульчиком [244], С. Рябовим [313; 314; 315], Г. Усатенком [346], В. Шинкаренком [368] та О. Шокалом [370; 371], визначають основні напрямки та принципи виховної роботи. Окреслення понять патріотизму та громадянськості, а також їх розмежування, аналізували І. Бех [25], Ю. Івченко [132], Р. Сойчук [324] та К. Чорна [360], що сприяє чіткому розумінню сутності цих категорій. Розмежування понять громадянської та політичної освіти, проведене М. Івановим [127], допомагає уточнити межі та взаємозв'язок між цими напрямками.

Місце ГО в системі неформальної освіти, досліджене О. Василенко [42], Н. Колядою [150], О. Кравченко [150], В. Легкою [201], Р. Миленковою [212] та Л. Москаленко [217], підкреслює важливість альтернативних форм навчання для розвитку громадянської свідомості. Формування громадянської та соціальної компетентності в умовах євроінтеграції та НУШ, яке аналізували Л. Вережак [133], Л. Ілійчук [133], В. Коваленко [147], Г. Мелеганич [207], О. Пишко [253], Т. Ремех [308] та М. Федоруц [350], відображає сучасні підходи до інтеграції компетентнісних моделей в освітній процес.

Медіаосвіта та роль цифрових технологій у системі ГО, а також проблеми цифрового громадянства, досліджені О. Волошенюком [126], В. Івановим [126], Л. Найдьоновою [221], О. Рекуном [307] та групою авторів [385], висвітлюють виклики й можливості, пов'язані з інформаційним середовищем та медіа у формуванні громадянських навичок.

Отже, узагальнене дослідження охоплює широкий спектр питань, що стосуються теорії та практики громадянського виховання, забезпечуючи глибоке розуміння його багатовимірної природи та сучасних тенденцій розвитку.

Студіювання праць вчених значно посилило наше розуміння різних аспектів формування концепції ГО в Україні. Особливої ваги мали роботи, які

висвітлюють психолого-педагогічні аспекти формування громадянської свідомості, що є основою ефективного виховання. Науковці, акцентуючи на нормативно-правовій базі, регулюють освітній процес у цій сфері. Отже, опрацювання цих джерел дозволило охопити теоретичні та практичні аспекти громадянського виховання, визначити актуальні тенденції та виклики, а також сформулювати ключові напрями для адаптації освітніх програм до сучасних вимог і забезпечення сталого розвитку громадянського суспільства в Україні.

Актуальність проблеми ГО (її завдань, змісту, видів, форм, навчального та методичного забезпечення) підтверджена й низкою науково-педагогічних праць теоретико-методологічного та методичного характеру, які представлені дисертаційними працями. Аналіз захищених дисертаційних праць, дотичних до теми дослідження, за бібліографічним показником Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України (далі – НАПН України) (1994–2014 рр.) [328], свідчить про високий інтерес науковців до проблеми ГО та виховання (перелік дисертаційних праць з проблем ГО та дотичних тем за період 1994–2022 рр. вміщено у Додатку Г). Аналіз представлених дисертацій з теми ГО та громадянського виховання свідчить про значний інтерес та активне дослідження цієї проблематики протягом останніх трьох десятиліть. Кількість робіт цієї проблематики зростала з часом, що відображає важливість формування свідомих та відповідальних громадян у сучасному суспільстві України.

Починаючи з ранніх 1990-х років, після здобуття незалежності, дослідники активно звертали увагу на питання формування національної свідомості та громадянської ідентичності серед молоді. Наприклад, роботи Є. Дурманенко («Формування наукового світогляду підлітків у процесі засвоєння інтегрованих знань про людину і суспільство», 1994 р.) та О. Пометун («Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні в XX столітті», 1996 р.) зосереджувалися на формуванні наукового світогляду та громадянської самосвідомості підлітків через інтегровані знання про людину і суспільство.

У другій половині 1990-х та на початку 2000-х років акцент зміщувався до політичної культури та правової освіти. Науковці І. Довгопол («Формування

політичної культури вчителів у процесі безперервної педагогічної освіти», 1994 р.), В. Дубровський («Педагогічні умови формування правової культури старшокласників», 1997 р.) та В. Кіндрат («Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського», 1998 р.) досліджували педагогічні умови формування правової культури, патріотичного виховання та особливостей політичної модернізації суспільства. Загалом відбувалося закріплення правових основ ГО та підготовка молоді до активної участі в політичних процесах.

У 2000-х роках тематика робіт із громадянського виховання розширилася, включаючи аспекти символіки народного мистецтва, інтеграції знань про суспільство у шкільну програму та роль громадських організацій у формуванні громадянської відповідальності. Дисертації М. Арцишевської («Теоретико-методичні засади інтеграції знань про суспільство у змісті шкільної освіти», 2001 р.), П. Вербицької («Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників», 2001 р.) та М. Рудь («Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школі (в умовах полікультурного регіону)», 2002 р.) підкреслювали важливість організаційно-педагогічних засад ГО та аналізували теоретико-методичні основи інтеграції суспільствознавчих знань у навчальний процес.

Протягом наступних років дослідження набули більшої спеціалізації, охоплюючи такі теми, як громадянська компетентність у полікультурних регіонах, вплив волонтерської діяльності на формування громадянської активності, а також роль цифрових технологій у ГО (І. Сопівник «Формування громадянськості студентів вищих навчальних закладів», 2004 р.; О. Рацул «Формування громадянськості у студентів вищих навчальних закладів України в другій половині XIX – на початку XX ст.», 2005 р.). Науковці досліджували чинники оптимізації розвитку громадянського суспільства та роль громадських рухів у цьому процесі, висвітлювали методичні засади навчання правознавства, формування національної самосвідомості та громадянської відповідальності серед учнів різних вікових груп (М. Песоцький «Соціалізація молоді

громадських організацій та рухів», 2004 р.; О. Кошолар «Громадянське виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності», 2005 р.).

Протягом останнього десятиліття, зокрема з 2010 року, дослідження стали ще більш орієнтованими на сучасні виклики, такі як боротьба з корупцією, розвиток полікультурності, медіаграмотності та інтеграція цифрових інструментів у ГО (П. Вербицька «Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах», 2010 р.; Т. Саврасова-В'юн «Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників», 2013 р.; Н. Богомолова «Формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону», 2019 р.; А. Поливана «Формування громадянської культури майбутніх учителів. (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)», 2020 р., Т. Магдич «Формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови», 2021 р.).

Загалом, аналіз дисертацій показує, що проблема ГО та виховання в Україні постійно розвивається, відображаючи зміни в суспільстві та освітній системі. Від базових концепцій формування правової свідомості до комплексних підходів, що включають розвиток демократичних цінностей, соціальних компетентностей та адаптацію до цифрового середовища, ці дослідження сприяли створенню теоретичних та практичних основ для ефективного громадянського виховання в сучасній Україні.

До третьої групи джерел нами було віднесено методичні та дидактичні матеріали (навчальні та модельні програми, навчальні посібники, підручники, словники, матеріали, що містять узагальнення досвіду, звіти, матеріали конференцій тощо). Матеріали періоду 1992–2023 рр. вміщено в Додатку Д.1. «Методичні посібники та підручники з громадянської освіти» та в Додатку Д.2. «Навчальні програми з предметів та курсів із громадянської освіти».

Звернення до матеріалів цієї групи (Додаток Д.1.) дозволило нам прослідкувати еволюцію підходів до громадянського виховання в Україні протягом останніх трьох десятиліть. Аналізуючи публікації від початку 1990-х

до сучасності, ми змогли визначити ключові зміни та акценти, які відображають динаміку формування концепції ГО в Україні.

На початку 1990-х років, з появою перших навчальних посібників, таких як «Людина і суспільство» (1992 р.), основна увага була зосереджена на фундаментальних поняттях людини та суспільства, державної влади та основах конституційного права. Методичні матеріали сприяли формуванню базових знань про державу, право та місце людини в суспільстві, що було особливо актуально у період становлення незалежності України.

У середині та кінці 1990-х років спостерігалось посилення акценту на конституційному праві та державних інституціях. Видання, такі як «Основи конституційного права України» (М. Мелашенко, 1995 р.) та «Конституція – Основний закон України в запитаннях і відповідях» (Н. Нор та П. Стецюк, 1996 р.), надавали молоді знання про правову систему України. Тобто тогочасна методична література характеризується закріпленням правових основ ГО та підготовкою молоді до активного громадянства.

Починаючи з 2000-х років, методисти почали більше уваги приділяти демократичним цінностям та громадянській відповідальності. Посібники, такі як «Громадянська освіта» (Г. Губерський та ін., 2001 р.) та «Кроки до демократії» (О. Пометун та ін., 2001 р.), відображають зростаючу потребу в навчанні молоді демократичним принципам та розвитку громадянської ініціативності. Видання спрямовані на формування в учнівства критичного мислення та навичок участі в суспільному житті.

У 2010-х роках спостерігається інтеграція педагогічних методик та інноваційних підходів до громадянського виховання. Публікації («Громадянська освіта: теорія і методика навчання» (Т. Асламова та ін., 2008 р.), «Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства» (Б. Андрусишин, А. Гуз, 2008 р.) демонструють прагнення до практичного застосування знань і розвитку компетентностей у молоді. Методисти акцентували увагу на інтерактивних методах навчання, розвитку соціальних та комунікативних навичок, а також на підготовці вчителів до ефективного викладання ГО.

Останні роки, зокрема 2020–2023, відзначаються ще більшою інтеграцією цифрових технологій та адаптацією навчальних програм до сучасних викликів. Матеріали, зокрема «Методичний посібник до курсу громадянської освіти» (О. Пометун та Т. Ремех, 2021 р.), демонструють необхідність підготовки молоді до життя в цифровому та глобалізованому суспільстві.

Загалом, аналіз матеріалів цієї групи дозволив нам зрозуміти, як формування концепції ГО в Україні розвивалося від базових знань про державу та право до комплексних підходів, що включають розвиток демократичних цінностей, активної громадянської позиції та адаптацію до сучасних технологічних умов. Виявлена динаміка відображає зміни в суспільстві та потребу у підготовці свідомих, відповідальних та активних громадян, здатних ефективно взаємодіяти в демократичному суспільстві.

Аналіз матеріалів Додатку Д.2. «Навчальні програми з предметів та курсів із громадянської освіти» дозволив нам зробити висновок про те, що формування концепції ГО в Україні протягом останніх трьох десятиліть характеризувався послідовною еволюцією підходів та акцентів, що відображають зміни в суспільстві та освітній системі країни. На початку 1990-х років, з появою перших навчальних програм, таких як «Людина і суспільство» (1991 р.) та «Основи правознавства» (1991 р.) для 9-х класів, основна увага була спрямована на закладення фундаментальних знань про людину, суспільство, державу та основи конституційного права. Програми дозволяли закріпити базові концепції правової свідомості та розуміння державних інститутів серед учнів, що було особливо важливо у період становлення незалежної України. У середині та наприкінці 1990-х років спостерігалось посилення акценту на конституційному праві та правових відносинах, глибшому розумінню правової системи країни, що відображено в програмах «Конституція України» (1996 р.) та «Держава і право» (1997 р.).

Починаючи з 2000-х років, навчальні програми почали більше уваги приділяти демократичним цінностям, правам людини та громадянській відповідальності. Програми, такі як «Громадянська освіта» (2001 р.) та «Кроки

до демократії» (2001 р.), сприяли розвитку в учнів критичного мислення та навички участі в суспільному житті. У цей час відбувалася інтеграція практичних методик та розвитку громадянської ініціативності серед молоді.

У 2010-х роках спостерігалася інтеграція сучасних педагогічних методик та інноваційних підходів до громадянського виховання. Програми, такі як «Громадянська освіта: теорія і методика навчання» (2008 р.) та «Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства» (2008 р.), сприяли впровадженню інтерактивних методів навчання, розвитку соціальних та комунікативних навичок, а також підготовці вчителів до ефективного викладання ГО. Такий підхід дозволяв зробити навчальний процес більш динамічним та адаптивним до потреб сучасного суспільства.

Останні роки, зокрема період 2020–2024 рр., відзначаються ще більшою інтеграцією цифрових технологій та адаптацією навчальних програм до сучасних викликів: програми, такі як «Громадянська освіта. Інтегрований курс» (2018 р.) та «Методичний посібник до курсу громадянської освіти» (2021 р.), орієнтовані на підготовку молоді до життя в цифровому та глобалізованому суспільстві. Акцент робиться на розвиток медіаграмотності, етичних норм поведінки в інтернеті, здатності до критичного аналізу інформації, а також на запобігання корупції та формуванні демократичної свідомості.

Загалом, аналіз навчальних програм з ГО (Додаток Д.2.) дозволив прослідкувати динаміку розвитку цього напрямку в Україні: від базових знань про державу та право – до комплексних підходів, що включають розвиток демократичних цінностей, громадянської відповідальності та адаптацію до сучасних технологічних умов. Визначена динаміка відображає зміни в суспільстві та потребу у підготовці свідомих, відповідальних та активних громадян, здатних ефективно взаємодіяти в демократичному суспільстві.

Четверта група джерел – ресурси мережі Інтернет – значно допомогли нам у роботі, оскільки забезпечили доступ до широкого спектру актуальної інформації та наукових матеріалів, необхідних для глибокого аналізу теми громадянського виховання. Завдяки онлайн-бібліотекам та електронним базам

даних ми змогли швидко знайти та опрацювати необхідні джерела. Крім того, використання спеціалізованих порталів та освітніх платформ сприяло обміну досвідом з фахівцями в галузі педагогіки та права, що дозволило отримати цінні рекомендації та актуальні приклади впровадження громадянського виховання в закладах на різних рівнях здобуття освіти..

Особливо цінними стали офіційні сторінки державних і недержавних установ, громадських об'єднань та організацій, які надають достовірну інформацію про сучасний стан ГО в Україні. Наприклад, сайти МОН України, Національної академії при Президентові України, Лабораторії національно-патріотичного виховання АПН України [200], Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія» [135; 234], а також різних громадських організацій, таких як Громадська організація DOCCU [77], фонд «Освіта для демократії»/«Education for Democracy Foundation» [246] та ін. [78; 110; 152; 199; 245; 274], дозволили нам отримати офіційні дані, статистику та аналітичні звіти, що відображають актуальні тенденції та виклики у сфері громадянського виховання.

Гуманітарні, освітні та юридичні хаби, такі як «Юридична думка», «Інститут педагогіки НАПН України» та волонтерські платформи («Молодь змінить Україну» [215]), надали нам доступ до спеціалізованих досліджень, кейс-стаді, методичних рекомендацій, що сприяли більш глибокому розумінню проблематики та пошуку ефективних рішень. Тож соціальні мережі, вебінари та онлайн-конференції сприяли обговоренню ідей, отриманню зворотного зв'язку, доступу до інформації, що суттєво сприяло успішному виконанню нашої роботи з аналізу та узагальнення матеріалів з громадянського виховання.

Наші узагальнення стали основою для подальшого уточнення ключових понять дослідження. На нашу думку, такий підхід дозволяє створити теоретичну основу для подальшого аналізу та визначення ключових понять дослідження, що є необхідним для глибшого розуміння сутності та змісту процесу формування концепції ГО в сучасному науково-педагогічному дискурсі.

1.2. Термінологічний апарат дослідження: сутність та зміст базових понять

Відповідно до теми дослідження, його об'єкта – розвитку вітчизняної педагогічної думки кінця XX – початку XXI ст., та предмета – основних ідей і принципів ГО, спрямованих на підготовку молодого покоління до активної участі в суспільних і політичних процесах, у результаті аналізу джерельної бази дослідження та для досягнення поставлених завдань нами було здійснено узагальнення поняттєво-термінологічного апарату з питань ГО.

Базові поняття дослідження структуровано у три групи. *Перша група* охоплює поняття, які стосуються педагогічної думки загалом (педагогічна думка, вітчизняна педагогічна думка, концепція, педагогічна концепція, формування, формування педагогічної концепції). *Друга група* містить поняття, що походять від терміна «громадянин» (громадянство, громадянськість, громадянські цінності, громадянська ідентичність, громадянська позиція, громадянська стійкість, громадянська самосвідомість, громадянське суспільство тощо). *Третя група* об'єднує поняття навколо ключового терміна «громадянська освіта» (ГО, громадянське виховання, громадянська культура).

Розглянемо більш детально *поняття першої групи*: «педагогічна думка», «вітчизняна педагогічна думка», «концепція», «педагогічна концепція», «формування», «формування педагогічної концепції».

Передусім зазначимо, що словосполучення «педагогічна думка» є досить поширеним у науково-педагогічних дослідженнях та переважно використовується в різних аспектах, таких як теоретичні основи педагогіки, методологічні підходи до навчання, розвиток освітніх концепцій та формування освітніх політик. Нам імponує думка П. Сауха, що «філософсько-педагогічна думка» є багатогранною, базується на національному дискурсі та поєднує духовні й педагогічні аспекти розвитку особистості. Вона підкреслює значення гармонії моральних, культурних і ментальних аспектів, а також зв'язок із літературою, громадськими рухами й освітніми інституціями України кінця XIX – початку XX століття [319]. У статті С. Головчука «Ідея патріотичного

виховання в українській педагогічній думці» [71] феномен «педагогічна думка» отримав усебічне осмислення в контексті формування ідей патріотичного виховання. Науковець приходить до висновку, що педагогічна думка є широким концептом, який включає ідеї, принципи та технології, що сприяють еволюції педагогіки у різні історичні періоди. Тобто *педагогічна думка* виступає фундаментом для осмислення та адаптації традиційних ідей до сучасних освітніх реалій, зокрема в аспекті патріотичного та національного виховання.

У своєму визначенні поняття «педагогічна думка» ми послуговувалися сучасними працями О. Сухомлинської «Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру» (2002 р.) [337] та Р. Чубука «Наукові ідеї превентивного виховання в історії педагогічної думки (XI–XVIII ст.)» (2014 р.) [359]. Зокрема О. Сухомлинська визначає педагогічну думку як втілення історії ідеалів і процесу пізнання, що часто випереджає стан освіти та відображає персоніфікований світогляд учених. Вона підкреслює важливість історичного, філософського та соціокультурного контекстів освітніх парадигм [337]. Р. Чубук розглядає педагогічну думку як багатовимірне явище з філософськими, соціальними та освітніми аспекти. Отже, що педагогічна думка залишається фундаментальним орієнтиром для актуальних освітніх реформ, допомагає осмислювати й творчо адаптувати традиційні ідеї до сучасних реалій [359].

На нашу думку, окреслені позиції дозволяють говорити про вузьке (здебільшого персоніфіковане тлумачення поняття «педагогічна думка») та його розширене розуміння, що включає в себе широкий спектр педагогічних ідей, концепцій та принципів, які формуються та розвиваються у контексті соціально-історичних процесів і відображають колективну свідомість суспільства, його освітню та культурну динаміку. У своїй роботі ми дотримувалися розширеного розуміння поняття *«педагогічна думка»*, яке включає не лише персоніфіковані ідеї, концепції та принципи, запропоновані окремими педагогами, але й колективні напрацювання суспільства в сфері освіти, що формуються в контексті соціально-історичних процесів, відображають культурну, національну та духовну ідентичність, інтегрують філософські, соціальні й

морально-етичні цінності, а також слугують підґрунтям для розробки сучасних освітніх моделей і підходів до виховання.

Також звертаємо увагу на таке. Історія національної педагогічної думки містить в собі сукупність теорій, припущень, тверджень, ідей, думок науковців та практиків педагогічної галузі про освіту та виховання. Протягом першого десятиліття незалежності в українській педагогічній науці вченими впевнено використовувалися терміни «українська педагогіка» та «українська педагогічна думка», проте з часом паралельно з ними міцно утвердилися поняття з тотожним семантичним наповненням: «вітчизняна педагогіка» та «вітчизняна педагогічна думка». М. Галів досліджує функціонування категорії «вітчизняна педагогіка» в сучасному українському історико-педагогічному дискурсі, підкреслюючи вплив історичних умов перебування України у складі російських державних утворень. Українська педагогічна думка формувалася в контексті всеросійської педагогіки, маючи ледь помітне національне забарвлення та ідеї національного виховання [63, с.36]. О. Сухомлинська виокремила дві ідеологеми в українській педагогіці другої половини XIX – поч. XX ст.: «російську» й «народницьку» [204, с.6], що М. Галів уточнює й вважає, що «народницьку» ідеологему тогочасної української педагогічної думки, яка здебільшого функціонувала латентно, слід назвати власне «українською» або «українофільською» [63, с.37]. Учений стверджує, що українською педагогічною думкою слід вважати педагогічний продукт, створений в Україні або пов'язаний з нею географічно, етнічно чи політично, незалежно від національності автора, або ж створений поза межами України, але має генетичний зв'язок з Україною [63, с.34]. Нам імпонує думка вченого, і в нашому дослідженні спираємося саме на цю позицію М. Галіва.

Тому в контексті нашого дослідження *вітчизняна педагогічна думка розглядається як сукупність теоретичних уявлень, концепцій та ідей, які формують основи освітньої діяльності, забезпечують ефективне навчання та виховання здобувачів освіти. Вона включає як методологічні підходи, так і формування освітніх концепцій, що відображають адаптацію до соціально-політичних змін.* Відповідно до завдань дослідження особлива увага

приділяється інтеграції демократичних цінностей у навчальні програми та формуванню свідомих і відповідальних громадян. Отже, педагогічна думка щодо ГО охоплює теоретичні основи освіти, методичні підходи та ціннісні орієнтири виховання громадянської свідомості, спрямовані на вдосконалення навчання та виховання відповідно до вимог суспільства, забезпечуючи національний та загальнодемократичний вимір освітньої діяльності. Такий підхід дозволив нам осмислити поняття «концепція» у його взаємозв'язку з педагогічною думкою та визначити структуру й зміст концепції ГО в межах обраного дослідження.

Опрацювання джерельної бази дозволило констатувати, що поняття «концепція» є багатогранним і використовується в багатьох галузях науки та практики, включаючи педагогіку. «Концепція» як термін має свої витoki в філософії, де вона позначає спосіб осмислення реальності, її структуризацію та інтерпретацію. У Філософському енциклопедичному словнику (В. Шинкарук, 2002 р.) термін «концепція» означає систему понять, спосіб розуміння явищ, основну ідею теорії та головний задум у різних видах людської діяльності [352, с.301]. Аналогічне визначення представлено у виданні «Філософія: словник термінів та персоналій» (В. Бліхар та ін., 2020 р.), де зокрема сказано, що «концепція» – це «1) одна з форм наукового знання (поряд з ідеями, теоріями та ін.); 2) певний спосіб розуміння та трактування реального світу; 3) провідний замисел, конструктивний принцип, основна ідея художнього, технічного та інших видів діяльності. Інколи терміном «концепція» користуються тоді, коли хочуть висловити думку про неусталеність знання, його гіпотетичність» [353, с.134]. Отже, у *широкому розумінні* концепція визначається як система поглядів, ідей або принципів, яка відображає певне бачення чи підхід до вирішення конкретної проблеми або явища. Із цих позицій, концепція є основою для формування теорій, стратегій і практичних рішень, що відповідають поставленим цілям.

У нашій роботі ми спиралися на позицію А. Прокопенко, яка в ході дослідження розкрила сутність понять «концепція» та «педагогічна концепція», визначила концепцію як провідну ідею будь-якої теорії, систему соціально-

ціннісних або загальнонаукових поглядів, а також як засіб розуміння чи тлумачення явищ, процесів та феноменів у природі та суспільстві [284, с.62], довела, що педагогічна концепція є важливим орієнтиром у дослідженнях і реформуванні освіти і потребує вдосконалення та інновацій [284, с.63]. Схожу позицію щодо сутності поняття «педагогічна концепція» демонструє О. Плахотнюк, коли стверджує, що у педагогіці концепція визначається як основоположний задум (ідея), яка показує, як побудувати систему засобів навчання та виховання, це стратегія педагогічної діяльності, що визначає розробку відповідних теорій [255, с.191]. Отже, поняття «педагогічна концепція» тлумачиться як дослідницький інструмент, напрям розвитку освіти.

Взаємозв'язок понять першої групи представлений на Рис.1.1.

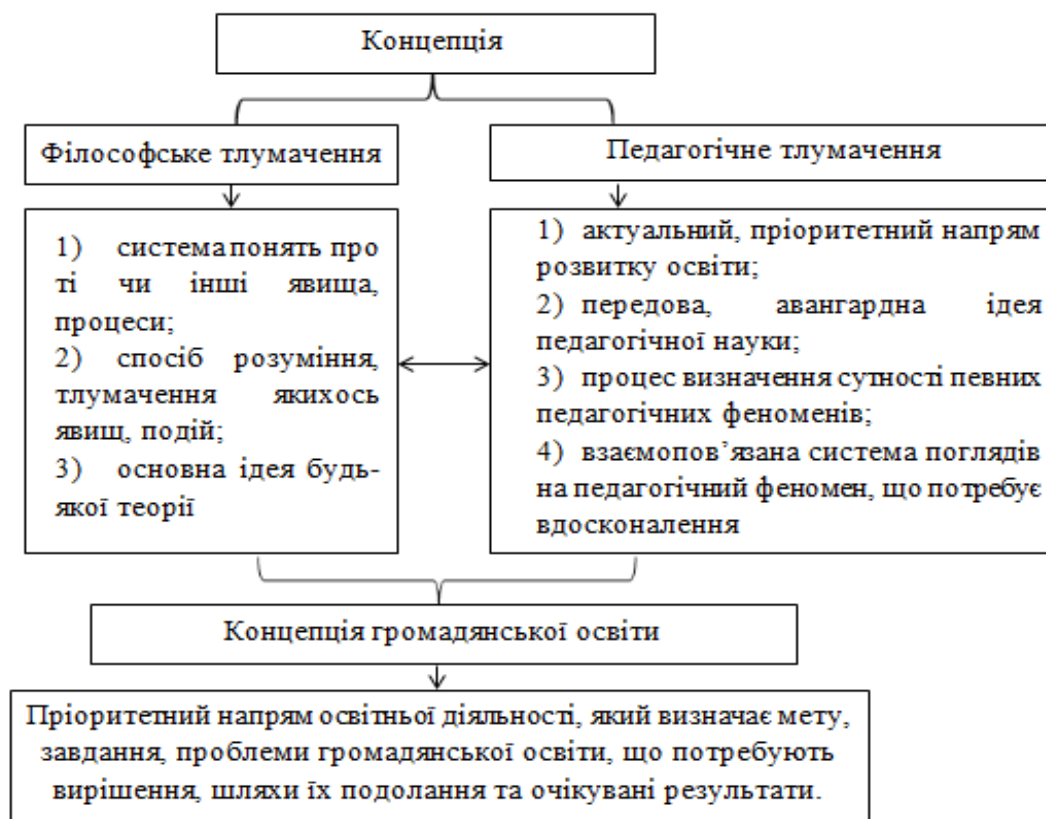


Рис. 1.1. Тлумачення поняття «концепція громадянської освіти»

Отже, під «концепцією громадянської освіти» розуміємо актуальний, пріоритетний напрям освітньої діяльності, який визначає мету, завдання, проблеми, шляхи їх подолання та очікувані результати. *Концепція громадянської освіти* – педагогічна ідея, спрямована на формування свідомих, відповідальних

громадян через впровадження комплексної системи методологічних, теоретичних і технологічних аспектів. *Концепція громадянської освіти* є взаємопов'язаною системою поглядів, яка передбачає вдосконалення, модернізацію та інтеграцію суттєвих інновацій у педагогічну практику, орієнтуючись на розвиток громадянських компетентностей, формування ціннісних орієнтирів і активної громадянської позиції молоді. Отже, вона поєднує освітні, виховні та соціально-педагогічні компоненти, створюючи умови для успішної інтеграції особистості в суспільно-політичне життя.

Відповідно до теми дослідження нас зацікавили поняття «формування» та «формування педагогічної концепції». Вивчаючи їх, О. Плахотнюк зазначає, що в американській науковій літературі «формування концепції» трактується як процес об'єднання об'єктів з подібними властивостями або класифікації досвіду. Учена підкреслює, що це творчий процес, який потребує систематизації знань та розробки нових підходів, впливаючи на їхню інноваційність та адаптацію до сучасних умов [255, с.192–193]. Нам імпонує думка дослідниці про те, що більшість концепцій походять з культурного середовища, у якому вони існують, і їх створення є складним процесом, що вимагає критичної творчості та нових комбінацій [255, с.193]. Такий підхід дозволяє досліджувати проблему у історико-ретроспективному ракурсі, враховуючи вплив культурно-історичних, соціальних і політичних факторів, що сформували концепцію ГО. Крім того, зважаємо на наведені авторкою етапи формування педагогічної концепції: емпіричний, теоретичний та методологічний, які вважаємо варто доповнити технологічним, з огляду на наше робоче визначення педагогічної концепції. Узагальнюючи спостереження О. Плахотнюк [255, с.193] та експлікуючи їх на проблему нашого дослідження, доповнюючи їх технологічним етапом, унаочнимо їхню сутність на Рис.1.2.

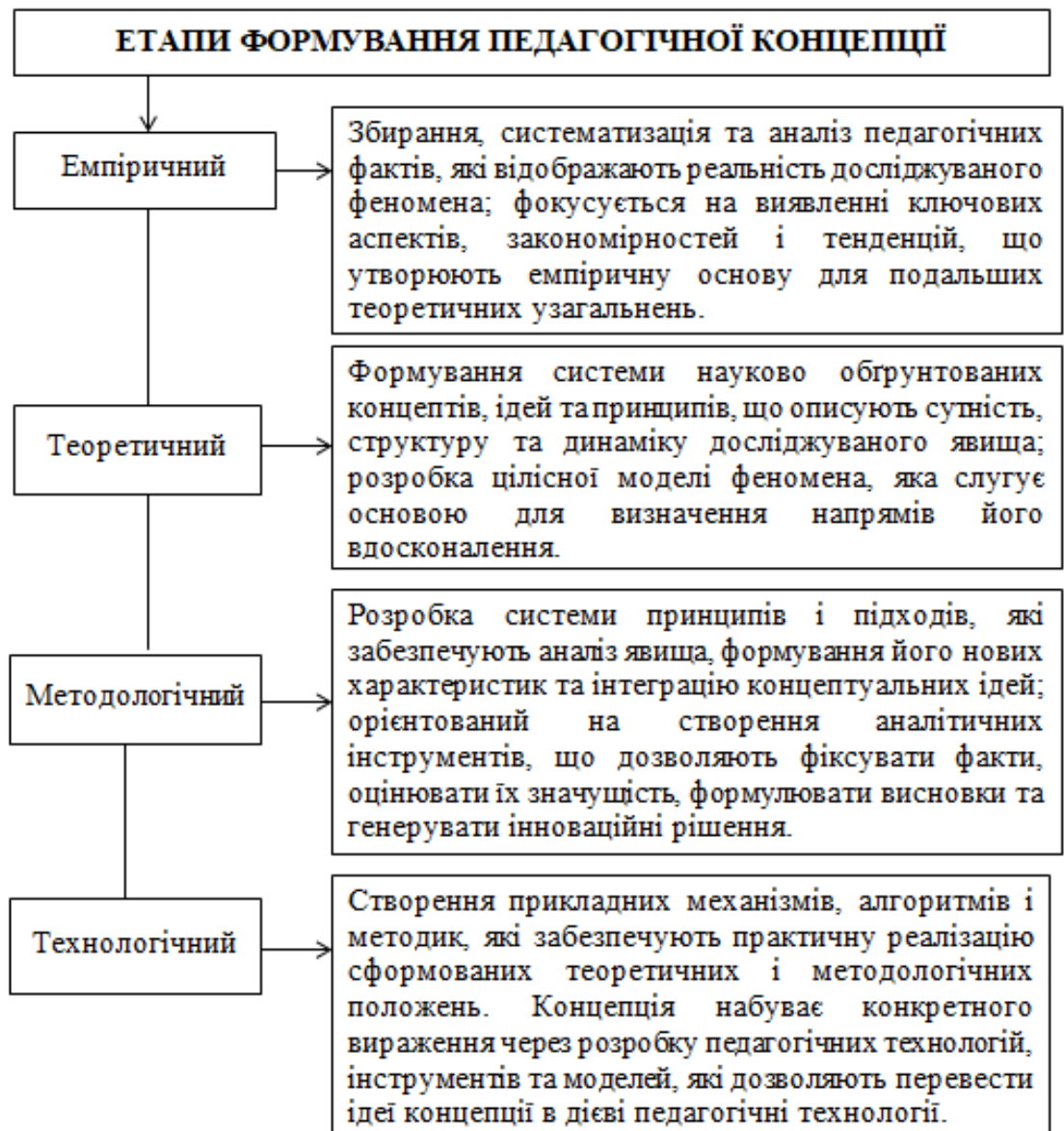


Рис. 1.2. Етапи формування педагогічної концепції

Отже, формування концепції ГО проходить послідовні етапи формування: від збору та систематизації педагогічних фактів (емпіричний етап), через теоретичне осмислення явищ (теоретичний етап), визначення методологічної бази (методологічний етап) до створення інструментарію для їх практичної реалізації (технологічний етап). Такий підхід забезпечує цілісність концепції та її адаптацію до потреб освітньої практики. Тому ми припустили, що формування концепції ГО також відбувався за трьома етапами, які ми відтворили на Рис.1.3.

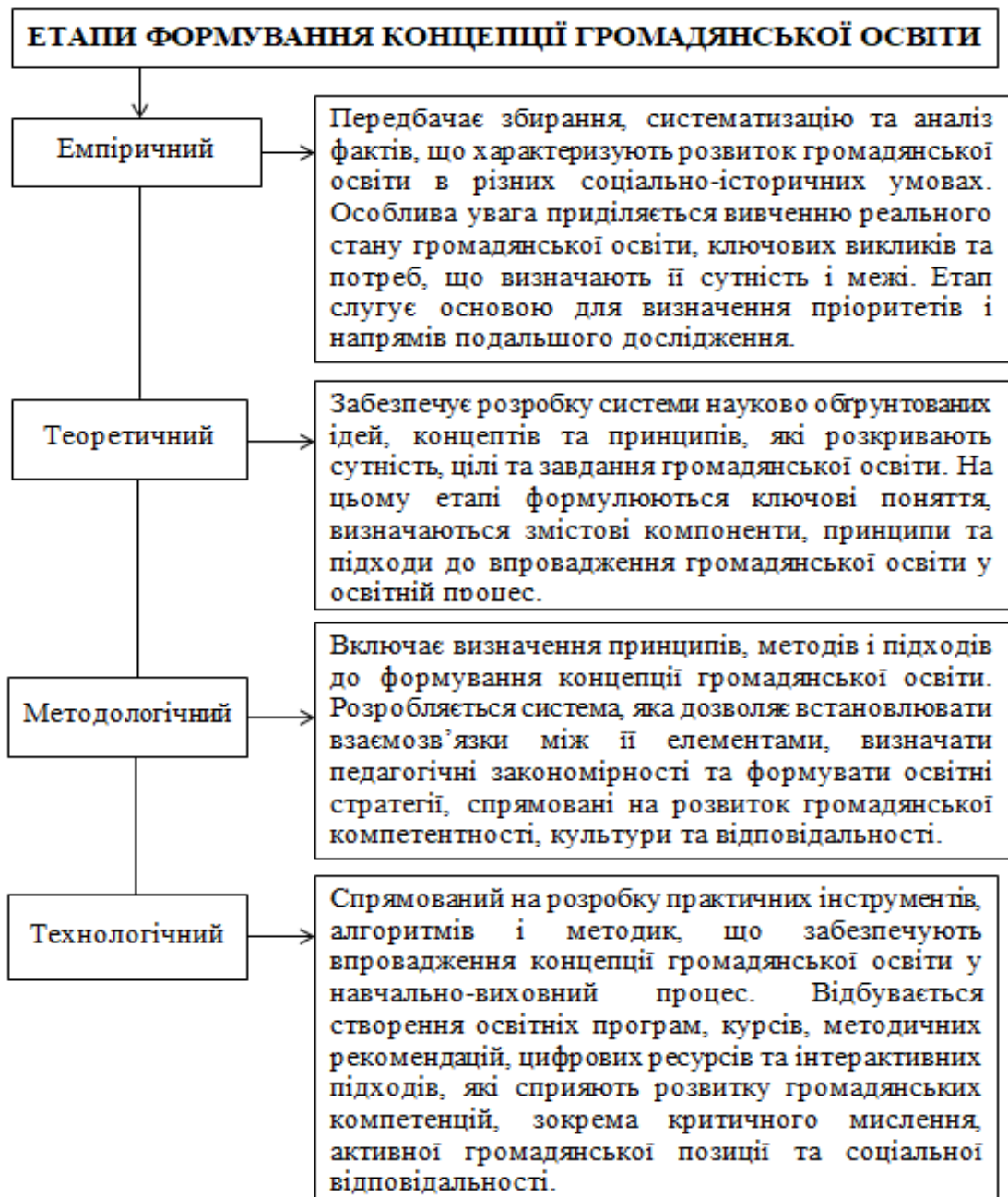


Рис. 1.3. Етапи формування концепції громадянської освіти

Поняття другої групи – «громадянське суспільство», «держава», «демократія», «громада», «людина», «особа», «громадянин», «громадянська участь», «відповідальність» – належать до базового концептуального апарату ГО. Вони мають загальновизнані дефініції, більшість з яких офіційно закріплені в нормативно-правових актах України. Тому надалі не зосереджуватимемося на їхньому докладному аналізі, а звернемо увагу лише на окремі смислові аспекти.

Науковці й норми права вказують на тісний взаємозв'язок між ключовими поняттями ГО й розглядають їх як концептуальні основи формування свідомих і відповідальних членів суспільства. *Громадянин* постає як особа, якій офіційно визнано громадянство держави і яка користується гарантованими Конституцією правами (ст.119) [156], а водночас – як діяльна фігура, здатна безпосередньо або через представників брати участь в управлінні країною [265]. Інші дослідники визначають громадянина як людину, що ідентифікує себе з певною державою й має відповідний юридичний статус, а отже, користується певними правами та дотримується визначених обов'язків [161].

Поняття «*громадянства*» окреслюється як формально встановлений постійний правовий зв'язок особи з державою, що реалізується через взаємні права й обов'язки [263, с.78]. Його також розглядають як статус, здебільшого визначений законом, пов'язаний із республіканською традицією конкретних прав та обов'язків [177, с.144], або як юридичний статус особистості, що передбачає економічні, політичні та інші права поряд із відповідальністю за дотримання встановлених у державі порядків [161].

Громадянськість у своїх різноманітних формулюваннях охоплює готовність і здатність людини до активної участі у суспільному житті, що спирається на усвідомлення власних прав і обов'язків [69]. Вона постає як інтегративна системна властивість особистості, заснована на ототожненні себе з державою, визнанні цінності прав і свобод людини та прагненні брати відповідальну участь у громадській діяльності [34, с.64]. Її трактують і як духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини, яка зумовлена державною самоідентифікацією, повагою до прав людини, готовністю відстоювати права й виконувати обов'язки [161]. Такий багатоаспектний характер громадянськості підкреслює визначальну роль світогляду особистості, а також мотивує до суспільно корисної активності й відповідальності перед співгромадянами [320, с.5; 50, с.15].

Громадянська ідентичність трактується як усвідомлення індивідом приналежності до певної державної спільноти, що формує відчуття

надіндивідуальної свідомості й поєднується з готовністю діяти у спільних інтересах [327, с.349]. *Громадянська компетентність* – це здатність захищати права і свободи, брати участь у суспільному житті та утверджувати верховенство права, вимагаючи відповідних знань, умінь, навичок та ціннісних [290, 386]. *Громадянська позиція* виступає системою ціннісних і соціальних орієнтацій, які визначають людину як свідомого члена спільноти [161]. *Громадянська самосвідомість* є важливою частиною суспільної свідомості, що відображає уявлення як усього суспільства, так і окремої особи про власну сутність, цінності та орієнтири на майбутнє [265]. Поняття *громадянської стійкості* розкриває здатність особи зберігати та виявляти власну ідентичність у повсякденні й протистояти зовнішнім впливам [290].

Нарешті, *громадянське суспільство* постає як сфера добровільної взаємодії вільних і рівноправних людей та їхніх об'єднань, які незалежні від держави й прагнуть забезпечити реалізацію своїх інтересів і прав, зберігаючи простір свободи для кожного [79, с.249; 161; 177, с.146; 316, с.80]. Різні автори акцентують на економічних, політичних і культурних складниках цього явища [263, с.79; 201, с.28], підкреслюючи, що громадянське суспільство ґрунтується на самоврядності, приватній власності, вільному поширенні духовних та моральних цінностей, а також здатності індивідів і колективів до самоорганізації. Така організація суспільних відносин, за Г. Гегелем, потребує свідомої участі людей, які здатні об'єднуватися для спільного блага, діяти в межах правових норм і розвивати свободу як фундаментальний принцип соціуму [66]. Саме завдяки комплексній взаємодії понять громадянина, громадянства, громадянськості, громадянської ідентичності, компетентності й участі формується повноцінне громадянське суспільство, яке слугує основою демократії, правової держави та сталого розвитку.

Розкриємо більш детально сутність понять третьої групи, що тісно пов'язані з ключовим терміном «громадянська освіта» (ГО, громадянське виховання, громадянська культура, громадянська позиція тощо) (Додаток Ж.1.).

Передусім зазначимо, що у педагогічній думці існує значна кількість визначення ключового поняття «громадянська освіта», частина яких унаочнено на Рис. 1.4.

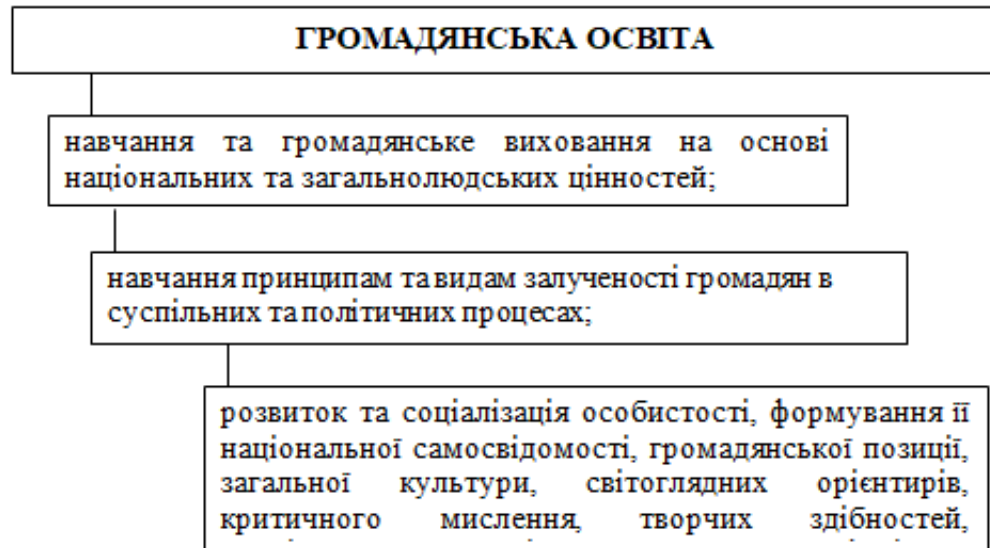


Рис. 1.4. Поширені визначення поняття «громадянська освіта»

З огляду на наукові напрацювання вітчизняних дослідників доцільно виокремити такі ключові положення поняття «громадянська освіта».

Громадянська освіта є навчанням, спрямованим на формування знань про права й обов'язки людини, а також на розвиток соціально-політичної компетентності особистості, що передбачає правову й економічну освіченість та здатність використовувати ці знання в умовах суспільних змін [129, с.16; 161]. Вона охоплює сукупність систематизованих знань, умінь, навичок, поглядів і цінностей, які стосуються ідей демократії, верховенства права, рівності та справедливості, а також визнають важливість добробуту й здорового способу життя [290].

Зі свого боку, **громадянське виховання** зосереджується на формуванні громадянськості як інтегрованої якості особистості та надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною й захищеною [129, с.16; 161]. Воно передбачає не лише виховання правової і політичної свідомості, а й розвиток патріотизму, відповідальності за долю нації,

здатності брати участь у суспільному житті з урахуванням пріоритету прав людини. Важливим аспектом є громадянсько-патріотичне виховання, яке сприяє усвідомленню особистістю власної відповідальності за розвиток держави і турботи про благо суспільства [290]. Водночас громадянська культура є формою політичної культури, яка визнає авторитет держави, розуміє необхідність виконання громадянських обов'язків і здатна впливати на владу для захисту прав та інтересів без протистояння [177, с.144; 161]. Саме взаємодія ГО, виховання та культури формує комплексну громадянську свідомість, що дає змогу розвивати зрілу демократію та забезпечувати сталий суспільний розвиток.

Варто підкреслити, що ГО базується на визнанні пріоритетності системи громадянських цінностей, які також потребують глибшого аналізу. Передусім наголосимо, що вивчаючи поняття «цінність», ми дійшли висновку, що воно є досить складним і багатоплановим у своєму визначенні. Нами встановлено, що поняття «реальності» та «істини» не дають відповіді на питання, що таке цінність. Істина відповідає на питання, якою є реальність, а цінність – яким щось повинно бути [193, с.29–30]. На думку вітчизняних науковців-сучасників С. Возняка [57; 58] та В. Кононенка [58], поняття «цінність» близьке до поняття «значущість»: цінність – це все, що є значущим для особистості та відіграє важливу роль у її житті, задоволенні потреб, інтересів і цілей, ототожнюючись із життєвою позицією, а М. Головатий, будучи близьким у своєму розумінні цього поняття до попередніх науковців, стверджує, що цінності – це певні ідеї, погляди, за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси [70]. У психології життєві цінності визначаються як найважливіші якості внутрішньої структури особистості, що виражають стійке переконання в значущості певної поведінки чи мети існування [70], те, що займає в житті людини найвищу позицію, до чого «можна прагнути, споглядати і ставитися з повагою, визнанням, пошаною» [208, с.6]. Отже, цінності – це ознаки предметів, що задовольняють потреби та цілі людини, і водночас це ставлення людини до цих предметів через ціннісні орієнтації, установки та переконання [70]. Цінності складають основу

життєдіяльності – це історично складені модули, способи зв'язку свідомості й буття людини і світу [12, с.28].

У працях зарубіжних та вітчизняних дослідників представлено низку класифікацій цінностей, побудованих за критеріями їхнього змістового наповнення та функцій, які вони виконують у життєдіяльності людини в суспільстві. Зокрема, М. Рокич розрізняє термінальні й інструментальні цінності, або цінності-цілі й цінності-засоби [388], В. Франкл виокремлює «цінності творчості», «цінності переживання» та «цінності ставлення» [354], а К. Хорні пропонує поділ на цінності, що виявляються у ставленні індивіда до інших («рух до людей», «рух проти людей» і «рух від людей») [381]. Також О. Музика зосереджується на моральних і діяльнісних цінностях [219], тоді як З. Карпенко пропонує виокремити загальні й індивідуальні цінності [140]. Для нашого дослідження найбільш відповідною є класифікація, розроблена С. Матяж і А. Березянською [205], яку відображено на Рис. 1.5.

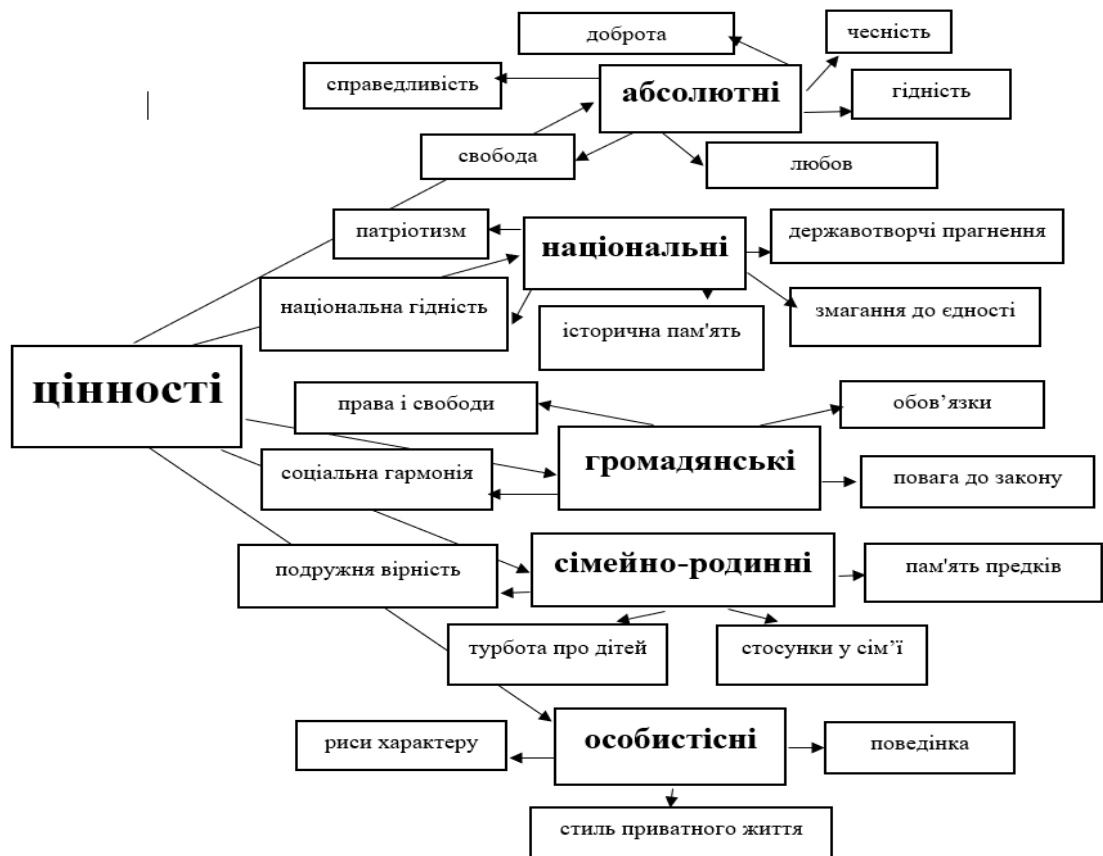


Рис. 1.5. Класифікація цінностей за С. Матяж, А. Березянською.

Зважаючи на те, що метою ГО є формування громадянських компетентностей, спробуємо визначити, які саме цінності належать до громадянських і які їх риси об'єднують у цю групу. Громадянські цінності лежать в основі принципів демократії, ототожнюються із демократичними принципами. Коло науковців під керівництвом І. Василькова визначає громадянські цінності як сукупність, утвердження якої сприяє рівновазі в суспільстві, зміцненню стосунків між громадянами, відображенню ставлення людини до суспільства, держави та інших людей, ґрунтуючись на визнанні гідності людини в суспільстві [79, с.247]. О. Власенко трактує громадянські цінності як одне із особистісних новоутворень, що виражає свідоме ставлення молодшої людини до соціальної дійсності, визначає мотивацію її поведінки та культуру поведінки [56, с.27].

Для нашого дослідження важливим є аналіз визначення громадянських цінностей у загальній середній освіті для майбутніх громадян України, який показує, що ці цінності забезпечують рівновагу в суспільстві, зміцнюють стосунки та базуються на визнанні людської гідності [79, с.247]. Актуальною є також думка Е. Ситника, який зазначає, що громадянські цінності формуються на базі загальнолюдських і національних цінностей. До загальнолюдських належать гідність, доброта, чесність, справедливість, правда, мудрість, що відображають уявлення про духовність, свободу, відповідальність. До національних цінностей належать власна територія, держава, національний генофонд, мова і культура, спосіб життя, інтереси, цілі, свідомість, традиції, звичаї, історична пам'ять, воля й єдність. Вони є спадщиною етнічної спільноти, що утворила націю, і накопичувалися протягом віків спільного існування [80].

У ході історико-педагогічного аналізу формування громадянських цінностей було визначено перелік цінностей, які в науково-педагогічній думці становлять систему громадянських цінностей (відображено на Рис. 1.6.). Загальнолюдські цінності адаптуються і трансформуються з епохами, збагачуючись новим змістом у процесі пошуку істини та ідеалів в житті людини і її ролі в суспільстві (відображено на Рис. 1.7.).



Рис. 1.6. Система громадянських цінностей

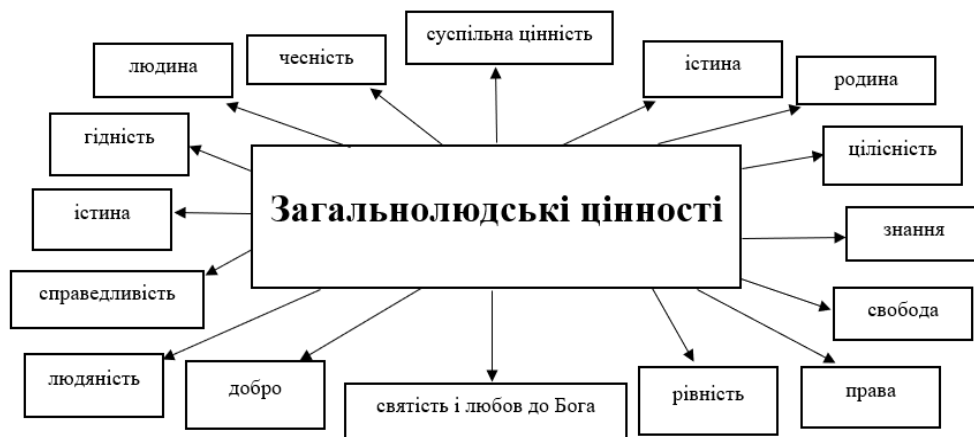


Рис. 1.7. Система загальнолюдських цінностей

Дві схеми цінностей (Рис. 1.6. та 1.7.), представлені вище, узагальнюють ключові аспекти громадянських і загальнолюдських цінностей. Громадянські цінності базуються на взаємодії особистості з суспільством, державою та іншими людьми, акцентуючи на соціальній гармонії, рівноправності та взаємоповазі. Загальнолюдські цінності охоплюють моральні принципи, що відображають духовність і відповідальність, які є фундаментальними для будь-якого суспільства. Спільною рисою обох систем виступає акцент на гідності людини, пошук гармонії у взаєминах та прагнення до ідеалів справедливості й гуманізму. Обидві групи цінностей взаємодоповнюються, формуючи інтегровану основу

для становлення громадянських компетентностей і духовного розвитку особистості.

Аналіз наукових публікацій, словниково-довідникової літератури та дискурсу в галузі ГО дозволив визначити концептуальні рамки дослідження. Відповідно до хронологічних меж нашого дослідження, ми маємо змогу вивчити динаміку становлення концепції ГО, визначити ключові етапи її формування та простежити, як зміни у культурному середовищі впливали на її зміст, мету і завдання. Такий підхід також сприяє розумінню взаємозв'язку між педагогічними ідеями минулого та їхньою адаптацією до сучасних умов. Формування цих рамок забезпечило основу для методологічного обґрунтування, висвітлення змін у розумінні ГО, її концептуального наповнення та трансформації ідей в умовах суспільно-історичних змін.

1.3. Методологічні засади та періодизація дослідження

Опрацювання джерельної бази дослідження та уточнення його наукового апарату зумовили необхідність чітко визначити методологічні орієнтири й послідовні кроки аналізу. Сформульована методологічна перспектива визначає засадничу парадигму, надаючи змогу систематично досліджувати обраний предмет і поступово розкривати зміст поставлених завдань. Такий підхід уможливорює цілісне опрацювання джерел, обґрунтовує висунуті положення, підсилює аргументацію висновків і гарантує відповідність сучасним вимогам історико-педагогічних розвідок. Водночас міждисциплінарний ракурс спонукає до використання різних наукових методів і дослідницьких інструментів, що розширює аналітичні горизонти та підвищує валідність отриманих результатів. У такий спосіб вибудовується послідовна логіка дослідження, яка охоплює як концептуальні засади, так і практичні аспекти роботи з джерельним матеріалом, забезпечуючи цілісне бачення проблеми й можливість застосування її доробку в ширшому науковому контексті.

Методологічною основою дослідження є система методологічних принципів, які визначають сутність досліджуваного явища, обґрунтовують вибір методологічних підходів та методів, забезпечуючи наукову валідність і

достовірність отриманих результатів. Принципи регулюють логічну структуру науково-дослідницького процесу та сприяють проведенню цілісного й систематичного аналізу об'єкта дослідження. Методологічні принципи, які мають ключове значення для історико-педагогічного дослідження, визначені в сучасному науково-педагогічному дискурсі. Виходячи з цих засад, було визначено сукупність основних принципів, що стали фундаментальними для проведення нашого дослідження [85; 115; 149; 211; 241; 250; 342]. Серед принципів, на яких воно ґрунтується, ми виділили такі:

науковість (передбачає всебічне вивчення та аналіз напрацювань вітчизняних науковців із питань ГО, встановлення причинно-наслідкових зв'язків);

об'єктивність (забезпечує неупередженість у дослідженні, безсумнівність та достовірність наведених фактів чи відомостей та доказовість висновків);

системність та *структурованість* (полягає у формуванні системного охоплення найбільш істотних фактів щодо проблеми дослідження та їх структуризацію через сутнісний аналіз джерельної бази),

детермінізму (визначає фактори, що впливають на формування ціннісних орієнтацій і компетентностей особистості як прояви результатів ГО та визначають особливості періодизації розвитку проблеми дослідження у визначених хронологічних межах);

розвитку й історизму (забезпечує вивчення процесу становлення демократичних цінностей із давніх часів і дотепер, їх історичної трансформації та висвітлення процесу формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці з опорою на конкретні історичні факти та їхній взаємозв'язок з особливостями історико-педагогічного процесу);

взаємодоповнення (полягає в розкритті різних аспектів предмета, що досліджується, за допомогою інформативних та фактичних матеріалів із різних джерел, взаємодоповнюючи одне одного).

Методологічні принципи, що було покладено до основи нашого дослідження, обумовили вибір відповідних методологічних підходів, які були

використані для вивчення процесу становлення концепції ГО у визначених хронологічних межах. Зважаючи на принцип взаємодоповнення, який полягає в розкритті різних аспектів досліджуваного предмета за допомогою інформативних та фактичних матеріалів із різних джерел, у нашому дослідженні були застосовані методологічні підходи, детально висвітлені у працях науковців [85; 115; 149; 211; 241; 250; 342], на яких ми спиралися при аналізі процесу становлення концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці: *структурний, історіографічний, хронологічний, цілісний, аспектний, системний, аксіологічний, компаративістський*.

Наступним кроком є детальний розгляд кожного з обраних методологічних підходів, що забезпечують усебічний аналіз процесу формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці. Використання *структурного підходу* дозволило систематизувати інформаційні дані, визначити взаємозалежності між різними компонентами педагогічної системи та проаналізувати вплив соціально-політичних умов на формування концепції ГО. Завдяки ньому стало можливим визначити ключові фактори, що сприяли ефективному впровадженню громадянських освітніх програм у різні періоди розвитку вітчизняної освіти або, навпаки, гальмували цей процес. Отже, структурний підхід сприяв глибшому розумінню динаміки та комплексності процесів, що формують ГО, забезпечуючи цілісний та всебічний аналіз досліджуваного явища.

Історіографічний підхід відіграв ключову роль у визначенні стану розробленості проблеми становлення концепції ГО в Україні. Як зазначає дослідниця Н. Коляда, педагогічна історіографія дозволяє встановити об'єктивність відомостей, розширити уявлення про наукове пізнання та систематизувати знання про історико-педагогічний процес [149, с.39]. За твердженням ученої, завдяки історіографічному аналізу можна виявити недосліджені або малодосліджені наукові проблеми, сконцентрувати навколо них дослідницькі зусилля, що забезпечує актуальність і теоретичне значення дослідження. Отже, історіографічний підхід сприяє глибшому розумінню формування концепції ГО в Україні та визначенню напрямів для подальших

наукових розвідок у цій сфері. Застосування цього підходу дозволило проаналізувати наукові праці, присвячені різним аспектам ГО, та виявити еволюцію наукових поглядів на цю тему.

Хронологічний підхід відіграє важливу роль у дослідженні формування концепції ГО в Україні, оскільки дозволяє послідовно простежити етапи її формування та еволюції. Застосування цього підходу сприяло виявленню ключових періодів, що характеризуються змінами в освітній політиці та практиці, а також аналізу впливу соціально-політичних чинників на розвиток ГО. У роботі ми керувалися позицією Н. Гупана про те, що у дослідженнях з історії педагогіки важливо визначити і обґрунтувати хронологічні межі, які мають базуватися на історико-педагогічному процесі, а не на суспільно-політичних подіях або державних змінах [85, с.117]. Завдяки хронологічному аналізу було систематизовано інформацію про формування концепції ГО, визначено періоди активного впровадження освітніх реформ та виявлено тенденції, що вплинули на формування сучасної концепції ГО в Україні.

Цілісний та аспектний підходи забезпечили можливість системної характеристики періодів та етапів формування концепції ГО в контексті розвитку вітчизняної педагогічної думки. Вони дозволили розглядати еволюцію концепції в контексті певних хронологічних меж та за окремими спільними аспектами. З огляду на ці підходи, було визначено основні напрями формування концепції ГО, що були актуальні на різних етапах її становлення в Україні, із урахуванням впливів соціально-політичних і культурних змін, а також загальних тенденцій формування концепції ГО у світовому вимірі. Зокрема, цілісність підходу дозволила побачити процес формування концепції ГО як суцільну еволюцію, яка відображає різноманітні інтерпретації її змісту, методів та форм у різні історичні періоди. Аспектний підхід, зі свого боку, дозволяє деталізувати окремі елементи ГО, такі як формування правосвідомості, розвиток національної та культурної ідентичності, а також підготовка до активної громадянської позиції. Отже, цілісний та аспектний підходи стали засадничими для аналізу еволюції концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці. Вони надали можливість не лише

ідентифікувати ключові етапи цього формування, а й з'ясувати визначальні чинники. Зокрема, ці підходи дозволили виокремити вплив як національних, так і міжнародних тенденцій, що значно вплинули на формування ГО в Україні.

Системний підхід сприяв дослідженню процесу формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці у визначених хронологічних межах у системі історичних, політичних та педагогічних процесів формування концепції ГО в Україні, оскільки, за словами Л. Петришин, «аналіз поняття «система» у співвідношенні взаємозалежності частин або елементів надає нам можливість визначити такі його базові ознаки: послідовність, упорядкованість, логічність, сукупність, єдність, взаємопов'язаність, взаємозалежність» [250, с.90]. Водночас дослідниця вказує, що системний підхід передбачає розроблення цілей, конструювання об'єктів, побудову моделей, визначення властивостей та дослідження функціонування системи [250, с.95]. Отже, використання системного підходу забезпечило комплексний аналіз процесів становлення ГО через структурування її компонентів, визначення їхньої функціональної ролі та взаємодії в межах цієї системи в умовах суспільних та освітніх змін в Україні.

Аксіологічний підхід виявився надзвичайно важливим для вивчення формування теоретичних засад ГО, оскільки він допоміг з'ясувати систему цінностей та ціннісних орієнтацій, які є основою цього освітнього процесу. З його допомогою стало можливим розглядати ГО через призму не лише знань і навичок, а й через призму моральних та етичних принципів, які повинні сприяти розвитку відповідальності й активної участі в демократичному суспільстві. Як зазначають Г. Мешко та О. Мешко, «аксіологічний підхід ґрунтується на філософському вченні про етичні, моральні і культурні цінності», які визначають напрями та умотивованість людського буття і діяльності [211, с.337]. Відповідно до цього підходу, ціннісні орієнтації, закладені в основі ГО, втілюють ідеї свободи, рівності, поваги до прав людини та соціальної справедливості.

Аналогічної думки дотримуються й Н. Ткачова та Т. Варенко, які стверджують, що «аксіологічний підхід – це своєрідна філософсько-педагогічна стратегія, яка ґрунтується на ідеї пріоритету загальнолюдських цінностей і

самоцінності кожної особистості та визначає перспективи подальшого вдосконалення системи освіти й оптимального використання педагогічних ресурсів відповідно до вимог сучасного суспільства» [342, с.213]. Застосування аксіологічного підходу в ГО дозволяє розвивати компетентності учнів, формувати їхні ціннісні орієнтації, необхідні для активної участі в громадському житті, підтримки демократії та самостійного прийняття рішень.

Із позицій методології *компаративістський підхід* виступає важливим інструментом для порівняння концептуальних ідей, що стосуються основ ГО, в контексті національних і міжнародних підходів. Порівняння дозволяє виявити як спільні аспекти формування концепції ГО, так і особливості її інтерпретації в різних наукових і культурних традиціях, що є важливим для глибшого розуміння її функцій і завдань у різних країнах. Компаративістський підхід у дослідженні ГО дозволив детально проаналізувати концептуальні ідеї, виявити загальні тенденції (правосвідомість, патріотизм, соціальна відповідальність), специфіку їх застосування в освітніх системах, теоретичні основи ГО та практичні рекомендації для вдосконалення освітніх програм з урахуванням глобальних і локальних аспектів. Отже, компаративістський підхід у нашому дослідженні дозволив співвіднести концептуальні ідеї, пов'язані з ГО, вітчизняних та зарубіжних науковців, що стало основою для формулювання нових підходів і рекомендацій щодо ГО в сучасних соціокультурних умовах.

Після розгляду методологічних підходів, що визначені загальними принципами та слугують орієнтирами дослідження, наступним етапом є розгляд методів, які надають конкретний інструментарій для реалізації цих підходів. Якщо підходи сприяють окресленню загальної стратегії, то методи виступають як практичні інструменти, що забезпечують процес збору, аналізу та інтерпретації даних, дозволяючи здійснити детальне дослідження проблематики. Вибір методів є важливим кроком для ефективної реалізації наукового пошуку.

В історико-педагогічній методології широко визначені як загальнонаукові, так і конкретно-наукові методи. Однак ми зосередимося на характеристиці останніх, які були застосовані в нашому дослідженні: *пошуково-бібліографічний*,

проблемно-хронологічний, системно-компонентний аналіз, системно-функціональний аналіз, порівняльний аналіз, конструктивно-генетичний, метод екстраполяції, прогностичний, контент-аналіз та метод періодизації.

Використання *пошуково-бібліографічного методу* в нашому дослідженні дозволило здійснити ретельний збір та систематизацію наукових джерел, що стосуються формування концепції ГО. Завдяки цьому стало можливим сформулювати повне уявлення про історичні етапи та теоретичні основи цієї концепції, розкрити різноманітні підходи до її впровадження в освітню практику, порівняти наукові доробки вітчизняних та зарубіжних авторів, виокремити ключові ідеї, що вплинули на її формування. Окрім того, стало можливим оцінити актуальність різних підходів у сучасному контексті. Пошуково-бібліографічний метод також дав змогу вибрати найбільш релевантні джерела для подальшого аналізу, що стало основою для глибшого розуміння формування концепції ГО в історико-педагогічній науці.

Проблемно-хронологічний метод став важливим інструментом у нашому дослідженні для аналізу етапів еволюції концепції ГО в різні історичні періоди. Завдяки цьому методу вдалося встановити, як змінювалися основні напрямки ГО під впливом соціально-політичних процесів, що мали місце на кожному етапі. Процес трансформації ГО був детально вивчений через призму основних проблем того часу, що дозволило виявити специфіку формування її концепції. Порівняння періодів з урахуванням контексту кожної епохи дало можливість глибше зрозуміти, як концептуальні ідеї ГО взаємодіяли з суспільними викликами, що забезпечило комплексне осмислення її ролі у формуванні громадянської свідомості.

Із використанням системного підходу пов'язані такі методи: *системно-компонентний аналіз* («надає змогу визначити компонентний склад системи» [250, с.96]) та *системно-функціональний аналіз* («надає змогу отримати уявлення про внутрішню організацію системи (взаємодію компонентів та їх зв'язків)» [250, с.96]). Отже, окреслені методи стали ключовими для дослідження процесу становлення концепції ГО, оскільки вони дозволили розкрити як структуру, так

і функціональну організацію цієї системи. Системно-компонентний аналіз сприяв визначенню основних елементів ГО, їхніх характеристик і ролі в загальній системі, тоді як системно-функціональний аналіз дозволив простежити взаємозв'язки між цими компонентами, зокрема їхню взаємодію в різних соціально-освітніх контекстах. У результаті застосування цих методів вдалося отримати комплексне уявлення про систему ГО в Україні, її динаміку та ключові чинники впливу, що сприяють або стримують її розвиток.

Порівняльний аналіз є методом, що дозволив здійснити системне порівняння різних підходів до концепції ГО в різних історичних і культурних контекстах. Він безпосередньо пов'язаний з компаративним підходом, оскільки дав змогу порівняти теоретичні засади та практичні моделі, виявити спільні риси та відмінності в підходах, що формувалися в різний часовий проміжок. Метод дозволив побачити, як соціально-політичні умови впливали на формування концепції ГО, а також визначити, в яких контекстах кожен зі підходів виявляв найбільшу ефективність. Порівняння різних підходів допомогло виявити специфіку концепції ГО в різні епохи, простежити, як ці концепції змінювалися під впливом історичних процесів і політичних змін. Крім того, порівняльний аналіз дав змогу оцінити теоретичні ідеї, які реалізовувалися в різних країнах, та визначити, як вони адаптувалися до соціальних викликів того часу.

Конструктивно-генетичний метод є важливим інструментом у рамках історико-педагогічного дослідження, оскільки він дозволив виявити етапи формування концепції ГО, а також зрозуміти механізми її становлення та трансформації. У нашому дослідженні цей метод був застосований для розроблення періодизації та виявлення тенденцій, характерних для кожного з етапів формування концепції ГО. Конструктивно-генетичний метод дав змогу простежити еволюцію ГО в різні історичні періоди, визначити, як конкретні ідеї та практики формувалися під впливом соціально-політичних змін, дозволив описати періоди формування концепції, виявити закономірності та зробити висновки для вдосконалення підходів до формування громадянської свідомості молоді.

Для аналізу можливих тенденцій формування концепції ГО в умовах змінюваних соціально-політичних реалій було застосовано метод *екстраполяції*. Спираючись на досвід попередніх періодів, ми змогли виявити, як тенденції, що вже проявлялися раніше, можуть впливати на подальший розвиток цієї концепції. Екстраполяція допомогла нам з'ясувати, які з наявних підходів до ГО залишатимуться актуальними, а які вимагатимуть адаптації до нових реалій, дозволила сформулювати рекомендації щодо вдосконалення ГО, зокрема в умовах глобалізації, технологічних інновацій та соціальних трансформацій. Загалом метод екстраполяції допоміг зрозуміти періоди формування концепції ГО та сформулювати рекомендації щодо її майбутнього вдосконалення, з урахуванням як минулих, так і поточних соціально-політичних тенденцій.

Метод екстраполяції тісно пов'язаний із *прогностичним методом*, оскільки вони обидва спрямовані на передбачення майбутніх тенденцій та процесів. Однак якщо екстраполяція базується на аналізі минулих і наявних даних для формулювання припущень щодо майбутнього, то прогностичний метод охоплює ширший спектр можливих майбутніх сценаріїв, враховуючи різні ймовірні фактори. Прогностичний метод дозволяє аналізувати дані, виявляти закономірності та прогнозувати розвиток концепції ГО з урахуванням майбутніх соціальних змін, технологічних інновацій і глобалізаційних процесів, визначаючи найбільш актуальні напрями її формування в майбутньому.

Контент-аналіз відкритих інформаційних джерел є важливим методом для дослідження навчально-методичних матеріалів в українській освіті, зокрема в контексті ГО, оскільки дозволяє здійснити системний аналіз наукових видань, онлайн-платформ, освітніх ресурсів, електронних курсів та інших матеріалів, що використовуються для навчання ГО в Україні. Завдяки контент-аналізу було виявлено основні теми та методи в навчальних матеріалах, здійснено оцінку їх відповідності сучасним вимогам і тенденціям, а також інтеграцію важливих компонентів ГО. Аналіз електронних ресурсів сприяв з'ясуванню того, яким чином інтерактивні та цифрові технології підтримують ГО, сприяють розвитку критичного мислення та соціальної активності молоді.

Емпіричні методи в нашому дослідженні відобразилися у візуально-графічному як відтворення матеріалу через таблиці та рисунки. Метод дозволив наочно представити та систематизувати отримані дані, що сприяло кращій систематизації та аналізу результатів дослідження. Таблиці використовуються для структурованого подання інформації, а рисунки – для візуалізації тенденцій, моделей або процесів, що досліджуються.

Надзвичайно важливим методом у нашому дослідженні став *метод періодизації*. Він дозволив виявити у формуванні концепції ГО окремі етапи кожен із яких має свої характерні особливості, що зумовлені соціально-політичними та культурними змінами. Метод допоміг чітко визначити основні зміни в концепції ГО та їх взаємодію з іншими процесами в суспільстві, надаючи уявлення про її еволюцію в історичному контексті. Особливості формування концепції ГО в Україні в кінці XX – на початку XXI ст. зумовили використання *методу періодизації* для визначення часових меж її розвитку на основі змін у законодавстві, соціально-політичному курсі, освітніх трансформацій, громадського руху, розвитку науково-педагогічної думки, формальної та неформальної ГО, співпраці з міжнародними організаціями та впровадження демократичних цінностей. Виокремлення періодів та встановлення етапів історико-педагогічного явища є однією з найважливіших і складних проблем. Завданням періодизації є вивчення об'єкта дослідження, виявлення закономірностей та створення цілісної моделі наукового процесу або явища, що дозволяє узагальнювати та передбачати перспективи наукових досліджень.

Формування концепції ГО в Україні в кінці XX – на початку XXI ст. – це, з позиції загальної історії педагогіки, короткотривалий, але досить складний процес, що має соціально-політичне підґрунтя, історичний відбиток, європейський вплив та результат реакції українського суспільства на посягання російського агресора на суверенність, незалежність і територіальну цілісність України. З огляду на низку історико-педагогічних досліджень [277], маємо переконання, що встановлення періодизації як розподілу історії розвитку ГО на

періоди, що якісно відрізняються один від одного, є обов'язковою частиною нашого дослідження і прогнозування цього напрямку освіти в майбутньому.

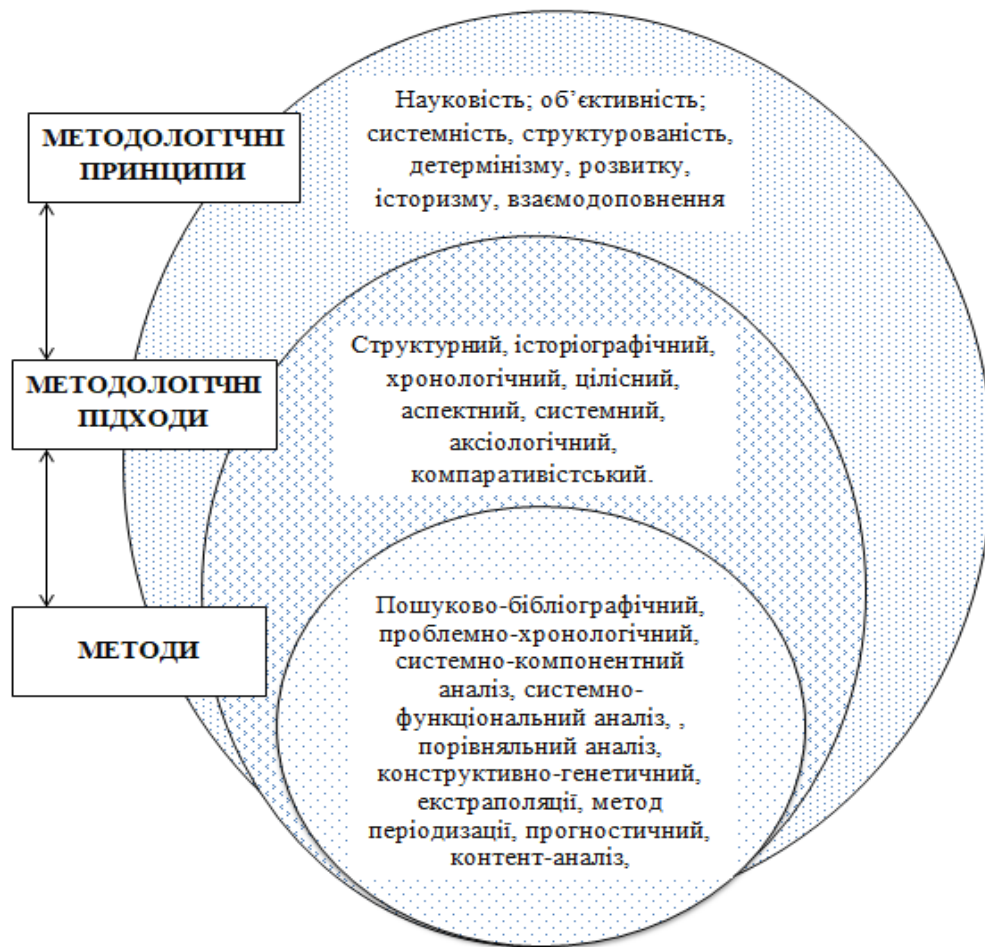


Рис. 1.8. Методологічна основа дослідження

Деталізування методу періодизації після графічного унаочнення (Рис.1.8) методологічної основи дослідження дає можливість систематизувати отримані дані та підтвердити висновки, зроблені на основі інших методів.

Загалом проблема періодизації історико-педагогічних явищ широко представлена в науковому дискурсі. Зокрема, О. Адаменко [1; 2], Л. Березівська [11], Н. Гупан [84; 85; 86; 87], Я. Калакура [139], Л. Наточий [222], Т. Сич [322], О. Сухомлинська [337; 339], О. Школа [369] зробили вагомий внесок у розробку підходів до періодизації процесів розвитку теорії управління освітою в Україні; Є. Хриковим [356], О. Черкасовим [359] здійснено аналіз стану періодизації історико-педагогічних явищ у дослідженнях науковців; М. Волікова [59] вивчає періодизацію науково-педагогічної спадщини персоналій; питання періодизації

розвитку вищої освіти розглядали Н. Васицьова [45], В. Золотовська [125]; критерії, що відбивають найістотніші характеристики системи освіти й містяться в основі періодизації розвитку освіти та педагогічної думки, досліджено в роботі В. Курила [195].

У ході аналізу думок сучасних вітчизняних науковців стосовно поняття «періодизації» ми виявили відсутність єдиного підходу до визначення його змісту, методології та критеріїв визначення. Результатом нашого аналізу стало виокремлення провідних тенденцій із цієї проблеми та вироблення власної думки. Так, О. Сухомлинська доводить, що проблема періодизації – одна з найголовніших наукових проблем. Зрозуміла й структурована періодизація дає змогу вивчати науку загалом, досліджувати походження та еволюцію її ідей, певних концепцій, низки методів, провідних думок; полегшує виявлення її внутрішніх закономірностей, дає можливість наукового узагальнення. При цьому варто враховувати критерії, що беруться за основу періодизації, та процеси й події, що були чи є поштовхом до зміни періоду [337, с.37–54]. Аналізуючи стан періодизації історико-педагогічних явищ у сучасних вітчизняних наукових дослідженнях, Є. Хриков звертає увагу на важливість наявності цілісної методики періодизації досліджуваного явища, визначення критеріїв та підстав для її проведення, чіткого обґрунтування та опису запропонованих періодів, зазначення особливостей, що характеризують результати періодизації [356].

Н. Гупан зазначає, що важливою складовою історико-педагогічного дослідження є хронологія, яка сприяє розкриттю його сутності [85, с.120], але, як наголошує науковець, не варто ототожнювати хронологічні межі з періодом. У рамках певних хронологічних меж може бути декілька періодів, і саме їх виділення Н. Гупан називає періодизацією. Тож, спираючись на думку кола вчених, можна стверджувати, що періодизація в історико-педагогічних дослідженнях – це науковий метод, що передбачає «систему процедур, прийомів і способів», направлених на виокремлення в історико-педагогічному процесі найбільш важливих проміжків часу за спільними ознаками і критеріями: епоха

або доба, період, етап [85, с.118]. Цієї ж думки дотримується й О. Школа, який вважає, що поділ процесу розвитку наукового явища на відрізки часу «може мати загальний характер і стосуватися цілої науки або її частини, якій притаманні певні відмінні риси, що зумовлюють більш детальне виділення часових рамок» [369]. У цьому контексті, на наш погляд, слушною є й позиція Л. Наточий, яка стверджує, що періодизація є результатом та узагальненням історико-наукового дослідження й водночас його методологічним засобом. При цьому, встановлюючи періодизацію, треба враховувати об'єкт дослідження (явище або процес), суб'єкт (інтервал часу з певними історичними характеристиками) та атрибут (назва інтервалу, наприклад, «роки застою») [222, с.37].

Визначення вченими сутності поняття «періодизація» призводить до обґрунтування його етапів, а розмежування таких понять, як «епоха», «період», «етап», дає можливість створення цілісної моделі історико-педагогічного явища.

Найбільшим проміжком часу є історична епоха (або доба). Зауважимо, що термін «доба» активно використовується О. Сухомлинською в запропонованій нею періодизації української педагогічної думки [339, с.65]. Межі доби мають умовні та динамічні риси, а для її розуміння необхідно визначити провідні тенденції розвитку досліджуваного явища. Наступним у бік зменшення часового проміжку є період. На думку Я. Калакури, періодом є умовно виокремлений в історичному процесі проміжок часу, що має початок і завершеність, для якого характерна низка спільних рис та відмінностей у порівнянні з іншими періодами [139, с.36]. Періоди в історико-педагогічних дослідженнях є частиною загального педагогічного процесу, що змінюється у часі та відображають трансформацію його сутності [85, с.118]. Нам імпонує думка Н. Гупана, згідно з якою перший період відображає «першопочатки» педагогічного явища, що досліджується, другий – його розгортання і трансформації, а третій – наслідки та роль у подальшому розвитку педагогічної теорії і практики [85, с.118]. Із урахуванням хронології та сутності кожного періоду доцільно їм присвоїти нумерацію й дати назву. Ще дрібніші проміжки часу в історико-педагогічному дослідженні виділяються в етапи, кожен із яких, маючи свою назву й нумерацію,

виокремлює певні змістові компоненти педагогічного феномену та відображає сутність змін та трансформацій, деталізованих у фрагментах. Загалом окремий етап має відображати «сутність змін педагогічного процесу, деталізованого у фрагментах» [85, с.118].

Визначення періодів формування концепції ГО в Україні в окреслених часових рамках передбачає передусім вивчення підходів до періодизації історії педагогічної науки. У цьому контексті О. Черкасов виокремлює два підходи «до створення схем періодизації історії освітнього процесу – тематико-хронологічний та проблемно-хронологічний, що знайшло відбиток у концепціях історії освіти Г. Попова, В. Роднікова та ін.» [322, с.6]. Натомість нами обрано для використання проблемно-хронологічний підхід, що дасть змогу виявлення, обґрунтування та характеристики періодів та етапів формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці у визначених хронологічних межах.

У ході аналізу проблеми періодизації формування концепції ГО України в історико-педагогічних розвідках нашу увагу привернула позиція Я. Пилинського. Учений виділяє три періоди: I – дорадянський (1848–1917 рр.), характерною рисою якого стала діяльність організації «Просвіта», що була осередком культурної, національної та громадянської освіти та заклала підґрунтя для створення в 1917 році демократичної української держави; II – радянський (1917–1991 рр.), початок якому поклало придушення молодії УНР, що через слабкість демократичних державних інститутів не змогла опиратися тоталітарній більшовистській Росії, та приєднання її до комуністичної імперії, III – пострадянський період – період незалежної України [252, с.61–64].

Отже, по-перше, у своєму дослідженні ми послуговуємося визначенням періодизації М. Волікової: «Періодизація – це найбільш ефективний спосіб організації початкового історичного матеріалу, який дає змогу прослідкувати генезис та еволюцію педагогічних ідей та концепцій» [59, с.95]. По-друге, узявши до уваги періодизацію Я. Пилинського [252, с.61–64], припускаємо, що визначений ним III (пострадянський) період – це не період, а доба незалежної України, бо 1991 рік для України, безперечно, є початком нової епохи, тож

хронологічні межі нашого дослідження окреслюють саме добу незалежної України. По-третє, у ході розроблення періодизації з проблеми дослідження нами виявлено причинно-наслідкові зв'язки між зовнішніми чинниками впливу (прийняття світовою спільнотою статусу України як незалежної європейської держави, демократичний курс України, російсько-українська війна) й окремими складниками внутрішньої системи (законодавча база, реформування системи освіти, концепції з національно-патріотичного виховання, громадянської та політичної освіти, тенденції вітчизняної науково-педагогічної думки, навчально-методичне забезпечення викладання суспільних дисциплін, громадський рух та неформальна ГО) у процесі становлення концепції ГО в Україні у визначених хронологічних межах.

Окрім того, у своїй роботі ми спиралися на історико-педагогічні дослідження, які торкалися питань ГО й виховання в Україні та за її межами. У цих роботах науковцями були запропоновані свої періодизації проблеми дослідження, що ґрунтувалися на тих чи тих авторських критеріях. Зокрема, А. Поливана розкриває питання формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) та, спираючись на конкретно-історичний, нормативно-правовий, ідейно-педагогічний та парадигмальний критерії, встановлює такі періоди: 1961–1970 рр. (час ідеології у радянській педагогічній науці), 1971–1990 рр. (еволюція радянської педагогічної науки і «суспільна користь»), 1991–2009 рр. (національне зародження української педагогічної науки) [261, с.6–7]. Попередній виклад матеріалу щодо сутності методу періодизації, її варіантів та відповідних критеріїв, а також аналіз предмета нашого дослідження та вивчення його джерельної бази дозволяють зробити обґрунтоване припущення щодо формування нашої періодизації процесу становлення концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці.

Відповідно, нами було виокремлено *три* періоди:

I період (1991–1999 рр.) – формувально-національний, коли в педагогічному дискурсі починається зародження концептуальних ідей ГО, громадянське виховання сприймається як частина національно-патріотичного

виховання, що відображає потреби молодшої незалежної держави у формуванні громадянської ідентичності та національної свідомості;

II період (1999–2010 рр.) – емансипаторно-правозахисний, коли відбувається виведення ГО на новий рівень як самостійного та повноцінного напрямку в освітньому процесі; період активізації громадянської активності, формування основ громадянських компетентностей та інклюзивності в освітніх програмах, що відповідають сучасним вимогам демократії;

III період (2010–2021 рр.) – інтегративно-європейський, коли в педагогічній думці артикулюється розуміння ГО як частини європейських освітніх стандартів, коли фокус зміщується на правосвідомість та активну громадянську позицію в контексті європейських і глобальних цінностей.

Виокремлені періоди обумовили подальшу логіку та послідовність нашого дослідження, що дозволило чітко структурувати аналіз формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці. Така послідовність періодів припускає їхню подальшу конкретизацію за етапами із визначенням ключових тенденцій та соціально-політичних впливів, що формували ГО в Україні.

Висновки до першого розділу

На основі здійсненого аналізу ГО як предмета історико-педагогічного дослідження можна зробити висновок, що дана проблема має багатогранний характер і відображає ключові аспекти формування суспільно значущих цінностей. У межах розділу було проаналізовано джерельну базу, яка забезпечила підґрунтя для глибокого розуміння становлення концепції ГО. Особливу увагу приділено термінологічному апарату, що дозволило уточнити сутність і зміст базових понять, необхідних для всебічного розгляду проблеми. Крім того, обґрунтовано методологічні засади та періодизацію дослідження, що дозволяє чітко структурувати підходи до висвітлення питання формування ГО у вітчизняній педагогічній думці.

Аналіз джерельної бази, що охоплює нормативно-правові акти, науково-педагогічні та дисертаційні праці, методичні та дидактичні матеріали, а також інтернет-ресурси, дозволив виявити динамічне формування ГО в Україні.

З'ясовано послідовний перехід від формування базових правових знань до залучення демократичних цінностей, компетентнісних підходів та інноваційних методик. Визначено, що зміст, акценти й завдання громадянського виховання відображають суспільно-політичні зміни та потребу у формуванні свідомих, відповідальних і активних громадян.

Отже, у педагогіці *концепція* стає методологічним інструментом, який обґрунтовує основні принципи, цілі та напрями освітнього процесу. *Педагогічна концепція* розглядається як узагальнена модель освітньої діяльності, яка визначає її зміст, форми, методи й засоби, формує основу для навчальних програм, визначає підходи до виховання й навчання, а також сприяє розробці методичних рекомендацій. *Особливість педагогічної концепції* полягає в її спрямованості на формування гармонійної особистості в умовах соціально-культурного, історичного та економічного контексту освітнього процесу. Вона визначає ключові цінності, такі як розвиток критичного мислення, громадянської відповідальності, збереження національної ідентичності та інтеграцію демократичних принципів, передбачає освітні інновації у розвитку громадянських компетентностей і активної громадянської позиції молоді.

Базові поняття дослідження структуровано у три групи. Перша група охоплює поняття, які стосуються педагогічної думки загалом (педагогічна думка, вітчизняна педагогічна думка, концепція, педагогічна концепція, формування, формування педагогічної концепції). Друга група містить поняття, що походять від терміна «громадянин» (громадянство, громадянськість, громадянські цінності, громадянська ідентичність, громадянська позиція, громадянська стійкість, громадянська самосвідомість, громадянське суспільство тощо). Третя група об'єднує поняття навколо ключового терміна «громадянська освіта» (громадянська освіта, громадянське виховання, громадянська культура).

Проведений аналіз дозволив визначити ключові аспекти громадянських і загальнолюдських цінностей. Громадянські цінності базуються на взаємодії особистості з суспільством, державою та іншими людьми, акцентуючи на соціальній гармонії, рівноправності та взаємоповазі. Загальнолюдські цінності

охоплюють моральні принципи, що відображають духовність і відповідальність, які є фундаментальними для будь-якого суспільства. Спільною рисою обох систем виступає акцент на гідності людини, пошук гармонії у взаєминах та прагнення до ідеалів справедливості й гуманізму. Отже, ці групи цінностей формують інтегровану основу для становлення громадянських компетентностей і духовного розвитку особистості.

У контексті нашого дослідження вітчизняна педагогічна думка розглядається як сукупність теоретичних уявлень, концепцій та ідей, які формують основи освітньої діяльності, забезпечують ефективне навчання та виховання учнів. Вона включає як методологічні підходи, так і розвиток освітніх концепцій, що відображають адаптацію до соціально-політичних змін.

Аналіз методологічних засад, принципів і підходів, що стали основою нашого дослідження концепції ГО обґрунтував доцільність їх використання, що дозволить отримати комплексне уявлення про формування цієї концепції в історико-педагогічному контексті. Особливу увагу було приділено методам, що сприяють глибшому розумінню еволюції ГО, зокрема пошуково-бібліографічному методу, методам екстраполяції, порівняльного аналізу, а також конструктивно-генетичному методу.

Представлені матеріали обґрунтовують логіку та послідовність дослідження концепції ГО в Україні, що здійснювалося за виокремленими періодами обумовили необхідність детальнішого розгляду кожного з них, що дало змогу систематизувати та підкріпити висновки, зроблені на основі інших дослідницьких методів. Такий підхід забезпечив комплексний аналіз формування концепції ГО в контексті змін вітчизняної педагогічної думки, дозволяючи сформулювати обґрунтовані висновки та рекомендації для подальших наукових розвідок.

Матеріали розділу висвітлено у публікаціях автора: [186; 188; 190].

РОЗДІЛ 2.

СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ (кінець XX – початку XXI ст.)

Встановлення динаміки розвитку ГО в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст. передбачало вивчення законодавчої та нормативної бази, провідних тенденцій, наукового доробку та практичного досвіду з окресленої проблематики, що в результаті дало змогу розробити та обґрунтувати періодизацію розвитку концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці, представлену в цьому розділі.

Здійснення ретроспективного аналізу із застосуванням загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення) та конкретно-наукових (історико-структурний, системно-компетентний, конструктивно-генетичний тощо) методів допомогло з'ясувати особливості формування концепції ГО в Україні відповідно до виокремлення періодів.

Висвітленню результатів дослідження у визначених площинах присвячений другий розділ дисертаційної роботи.

2.1. Передумови розвитку громадянської освіти в історико-педагогічній думці: формування громадянських цінностей

Цінності, зокрема «громадянські цінності», є основою ГО, оскільки визначають рівень громадянської компетентності особистості (розділ 1.2.). Згідно з дефініцією «громадянської освіти» в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (2018 р.), це «освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в

Україні є народ» [173]. З огляду на це, важливим є аналіз виникнення та розвитку поняття «цінностей» у контексті ГО.

Поняття «цінність» з'явилося в 60-х роках XIX ст. завдяки німецькому філософу Рудольфу Герману Лотце (Rudolf Hermann Lotze, 1817–1881 pp.), а поняття «аксіологія» як наука про цінності було введене на початку XX ст. французьким педагогом та соціологом Паулем Лапі (Paul Lapie, 1869–1927 pp.), що ознаменувало початок нового етапу в гуманітарному мисленні, і цінності стали основою життя людини та суспільства, визначаючи моральні орієнтири, поведінкові стандарти і взаємини між індивідом та колективом в умовах розвитку демократичних та правових норм. Філософські системи різних епох ототожнювали цінності з суспільними характеристиками.

Чітко виражені загальнолюдські цінності окреслено у філософії Стародавнього Китаю. Так, у I ст. до н.е. Мен-Цзи (孟子, 372–289 pp. до н.е.) створив концепцію людської природи, морального блага і ставлення освіченого до цього блага, згідно з якими людська природа може реалізовуватися через чотири добродієвості: людяність, правдивість, ввічливість і знання. Філософ вважав, що людину слід цінувати за її моральні принципи, а не становищем у суспільстві: «...коли він подивиться вгору, в нього не буде підстави соромитися перед Небом, а коли погляне вниз, у нього не буде причини червоніти перед людьми» [137]. Його сучасник Дун Чжуншу (董仲舒, 179–104 pp. до н.е.) окреслює п'ять норм синівської добродієвості в людському суспільстві: людяність, правдивість, ввічливість, мудрість, щиросердність, що дещо розширює коло цінностей Мен-Цзи.

У філософії Античності цінності були частиною буття, і добродієвність ототожнювалась із мудрістю. На думку Демокріта (Δημόκριτος, 460–370 pp. до н.е.), людина найбільше повинна цінувати гідність, водночас він вважав особливо значущими цінностями істину, чесність і справедливість. Щодо справедливості та моралі, стверджував, що людина має уникати поганих вчинків через почуття обов'язку, а не через страх перед покаранням, і повинна не сприяти поганим вчинкам інших: «той, хто здійснює несправедливість нещасніше

несправедливо страждаючого» [182, с.154]. Про природу цінностей розмірковував і Сократ (Σωκράτης, 469–399 рр. до н.е.). Шукаючи відповідь на питання, які блага для людини є найважливішими, філософ вважав, що найвищою людською метою є життя, значить, найвище благо – це щастя життя. А щоб цього блага досягти, треба бути розсудливим, справедливим і мужнім: «Немає більшого зла, ніж вчинити несправедливість» [180]. Принцип справедливості поклав в основу ідеальної держави Платон (Πλάτων, 427–347 рр. до н.е.). Справедливість – це те головне, що об’єднує людей, завдяки їй люди можуть жити щасливо, працювати, отримувати блага, допомагаючи та підтримуючи один одного. Філософ стверджував, що державний устрій є природною необхідністю, а влада повинна забезпечувати справедливість та єдність. Причинами несправедливості він називав відсутність виховання, аморальність, жадібність та надмірну матеріальність: «Немає людської душі, яка встоїть перед спокусою влади» [218]. Про дотримання певних моральних норм і правил, моральну позицію людини йдеться у «Вченні про людину» Арістотеля (Ἀριστοτέλης, 384–322 рр. до н.е.): людина здатна розуміти добро і зло, прагне жити в суспільстві, де центральною категорією є справедливість. Арістотель увів етику до філософських знань, включаючи вчення про благо, чесноти, свободу волі та моральний ідеал [182, с.105]. Отже, провідна риса античної аксіології освіти – орієнтація на громадянсько-політичні цінності (унаочнено на *Рис. 2.1.*).

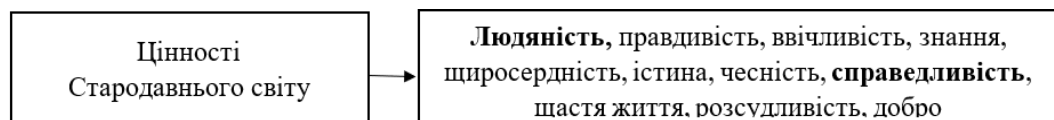


Рис. 2.1. Громадянські чесноти античної доби

Радикально змінюється зміст цінностей в епоху Середньовіччя, коли домінантою стають релігійні цінності. Людина, зневірившись у розумі та знаннях, шукає іншу надійну опору, силу, ідею для пояснення й розуміння дійсності, якою стає ідея Бога. Італійський філософ Фома Аквінський (Tommaso d'Aquino, 1225–1274 рр.) вважав, що метою життя людини є пізнання Бога, бо тільки у Бога є інтелект та сутність, а людина, пізнавши Бога, дійде розумом до

сутності. Разом із Фомою Аквінським, французькі філософи-богослови П'єр Абеляр (Pierre Abailard, 1079-1142 pp.), Гуго Сен-Вікторський (Hughes de Saint-Victor, 1096-1141 pp.), Вінсент де Бове (Vincent de Beauvais, 1184-1264 pp.) були представниками схоластики, яка панувала в громадській думці Західної Європи впродовж XI – початку XVI ст. і яка виробила культурні цінності на основі аристотелізму та християнського богослов'я. Зауважимо, що еволюція цінностей у середні віки мала характерні особливості у Візантії. Філософська думка і культура розвивалися в суперечці між християнським світоглядом і античними філософськими традиціями. Наукові знання стали важливими для розвитку суспільства та становлення людини. У добу Відродження домінував гуманістичний світогляд: філософи-гуманісти Мішель Екем де Монтень (Michel Eyquem de Montaigne, 1533–1592 pp.), Томас Мор (Sir Thomas More, 1478–1535 pp.), Франсуа Рабле (François Rabelais, 1493–1553 pp.) вважали людину найвищою цінністю, а ідеалом виховання – фізично й духовно розвинену особистість у пошуках «великого Може бути» [384]. Отже, цінності людини Середньовіччя доповнилися ідеями аристотелізму та християнського богослов'я (унаочнено на *Рис. 2.2*).

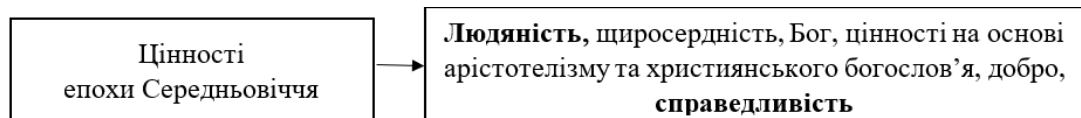


Рис. 2.2. Громадянські чесноти Середньовіччя

На нашу думку, важливою в процесі розвитку системи цінностей є ідея свободи для людини у представника епохи Ренесансу – Нікколо Макіавеллі (Niccolò di Bernardo dei Machiavelli, 1469–1527 pp.). Філософ вважав, що свобода дає змогу людині стати «ковалем свого життя», однак власницькі інтереси часто переважають над моральними цінностями. Макіавеллі закликав слідувати велінню душі та закону, діяти сміливо, щоб досягти повної свободи: «Добрі приклади народжуються добрим вихованням, добре виховання – гарними законами, гарні закони – тими самими непорядками, що їх багато хто безрозсудно засуджує» [182, с.156]. Філософсько-педагогічна думка епохи

Відродження, звільняючись від християнського світорозуміння та авторитету церкви, усвідомлює та утверджує цінність розуму. Мішель де Монтень (Michel Eyquem de Montaigne, 1533–1592 pp.) був упевнений, що освіта повинна розвивати самостійність думки, критичне мислення та моральні цінності. Гуманісти, натхненні античними ідеалами, формували ідеал суспільно активного громадянина для демократичного громадянства. Основні ідеали Яна Амоса Коменського (Jan Amos Komenský, 1592–1670 pp.) – людина як вища цінність, людина-творець, людина-гармонійна особистість. У трактаті «Про розвиток природних обдарувань» («O rozvoj přirozených darů», 1650 p.) мислитель писав: «Якщо ти придивишся до порядку, панівного в суспільних і приватних справах добре освіченого народу, там все йде як годинник... У варварів же все схоже на ... пісок без цементу» [151]. Завданням процесу навчання вважав користь не стільки для самої людини, скільки для держави. Ключовими визнавав рівноправність, оптимізм, повагу до життя, турботу про людину, життєвий досвід. Його ідеї та творчість, безперечно, безцінні для світової педагогіки та шкільної практики. Отже, в епоху Відродження найвищою цінністю стає людина, її життя та щастя, а також з'являється повага до закону (унаочнено на *Рис. 2.3*).

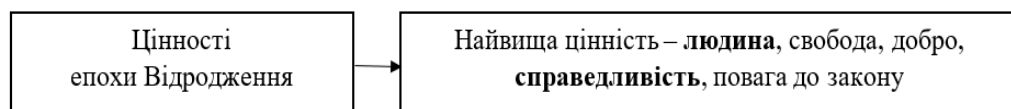


Рис. 2.3. Громадянські чесноти епохи Відродження

Зауважимо, що в епоху Просвітництва відбувається раціоналізація системи цінностей. Зокрема, англійський філософ Джон Локк (John Locke, 1632–1704 pp.) вважав основою морального виховання формування істинного уявлення про чесноти, що спирається на розум та поєднується з мудрістю – цьому навчає його праця «Досвід про людський розум» («Experience about the human mind», 1690 p.), а вироблення стійких звичок у дітей та навчання вести справи «вміло й передбачливо» обґрунтовано у праці «Досвід про людський розум» («Experience about the human mind», 1690 p.) [182, с.129]. Натомість Томас Гоббс (Thomas

Hobbes, 1588–1679 pp.) вважав, що головною чеснотою людини є її суспільна цінність, яка залежить від економічного та соціального впливу [182, с.135].

Нас приваблює позиція академіка Національної академії наук України (далі – НАН України) В. Кременя про визначення оригінальною модель ГО з гуманістичним спрямуванням французького просвітителя Жан-Жак Руссо (Jean-Jacques Rousseau, 1712–1778 pp.): громадянські цінності формуються через природне виховання. У своїй праці «Еміль, або Про виховання» («Émile, ou De l'éducation», 1762 p.) він підкреслював, що насильство – це зло, а гуманне ставлення та суспільна організація, що надає права і свободи, є основою відносин. Суверенітет народу він вважав гарантом розуму, рівності та свободи [182, с.149]. На вершину нашої уваги в контексті розгляду процесу зародження та розвитку таких понять, як свобода, воля, добро, рівність, гідність, заслуговує німецька класична філософія та її засновник – Іммануїл Кант (Immanuel Kant, 1724–1804 pp.). «Обов'язок стосовно себе полягає в тому, щоб людина дотримувалася людської гідності в самій собі» – його формула «категоричного імперативу», сформульована у праці «Підґрунтя для метафізики моралі» («Grundlegung zur Metaphysik der Sitten», 1785 p.), [182, с.207]. Отже, бачимо, що в епоху Просвітництва перевагу отримують такі цінності, як розум, суспільна цінність, свобода (унаочнено на *Рис. 2.4*).

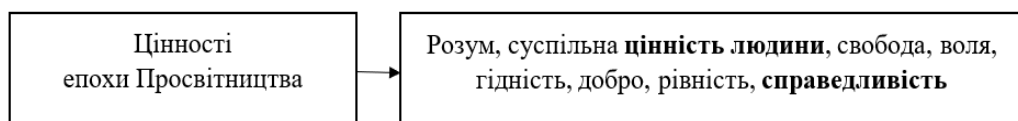


Рис. 2.4. Громадянські чесноти епохи Просвітництва

Варто звернути увагу на той факт, що в майбутньому багато філософів будували свої теорії про цінності на ідеях Іммануїла Канта. Значний внесок у розвиток філософського вчення про цінності (аксіологію) зробили філософи-екзистенціалісти, такі як: Фрідріх Ніцше, Франц Кафка, Жан-Поль Сартр. Так, Фрідріх Вільгельм Ніцше (Friedrich Wilhelm Nietzsche, 1844–1900 pp.) високі моральні цінності, інтелектуальні якості та фізичну досконалість вкладає у «надлюдину», яка все це в собі гармонійно поєднує. У його творах «По той бік

добра й зла» («Auf der anderen Seite von Gut und Böse», 1883 p.), «Генеалогія моралі» («Genealogie der Moral», 1887 p.) з'являються багатозначні символи: «життя», «воля до влади», «надлюдина» та ін. «Надлюдина – це море, де потоне презирство ваше. Надлюдина – це блискавка, це божевілля!» [238]. Ніцше вважав, що «вільна людина» піднімається над вадами та жадобою влади, а демократія є шляхом до справедливості.

Іншої точки зору дотримувалися представники Баденської школи неокантіанства, німецькі філософи Вільгельм Віндельбанд (Wilhelm Windelband, 1848–1915 pp.) та Генріх Ріккерт (Heinrich John Rickert, 1863–1936 pp.), на думку яких, цінності – це ідеал, універсальна категорія, те, до чого людина прагне. На відміну від Ніцше, Ріккерт стверджував, що цінності незмінні, змінюється лише ставлення до них [330]. Натомість філософ, основоположник соціології Максиміліан Карл Еміль Вебер (Maximilian Carl Emil Weber, 1864–1920 pp.), вважав, що «культурні ідеї та цінності допомагають сформувати суспільство та значною мірою визначають вчинки людини» [67]. Зауважимо, що цікавою для розуміння цінності свободи є «філософія свободи» Жана-Поля Сартра (Jean-Paul Charles Aymard Sartre, 1905–1980 pp.): свобода означає незалежність від минулого, його заперечення і розрив, людина є такою, якою вільно обирає бути, «людина засуджена бути вільною», людина «приречена на свободу» [182]. Свобода полягає у зміні ставлення до світу, а не у зміні світу. У романі «Нудота» («La Nausée», 1938 p.) Сартр закликав користуватись свободою й бути собою («категоричний імператив») [182].

Розглянемо теорію цінностей – натуралістичний психологізм, представниками якої є американський філософ, психолог Джон Дьюї (John Dewey, 1859–1952 pp.) та американський педагог і філософ Ральф Бартон Перрі (Ralph Barton Perry, 1876–1957 pp.). «Є тільки одне первісне джерело цінностей, а саме інтереси людини», – писав Перрі [182]. На його думку, цінність об'єкта виникає тоді, коли до нього проявляється інтерес, який включає почуття, емоції та поривання. Проте Дьюї цю ж концепцію представляє по-іншому: «Цінність народжується в ситуації і не може існувати як властивість предметів чи явищ

незалежно від тієї діяльності людей, до якої залучено ці предмети» [182]. Для нього цінність – це не об’єкт інтересу, як у Перрі, а результат діяльності, досвід. Джон Дьюї у своїй праці «Вступ до філософії виховання» («Introduction to the philosophy of education», 1917 p.) стверджував, що виховання – це лабораторія для формування та уточнення філософських цінностей. Завдання батьків – занурити дитину у світ цінностей. Його ідеї, викладені в працях «Школа і дитина» («School and child», 1906 p.), «Демократія і освіта» («Democracy and education», 1916 p.) та ін., стали основою демократичної освіти в США та Європі.

У даному контексті важливим є твердження Макса Шелера (Max Scheler, 1874–1928 pp.), що цінності мають об’єктивний характер. Вони залишаються незмінними незалежно від людей і речей. Його філософські праці «Сутність і форми симпатії» («The Nature of Sympathy», 1923 p.), «Про вічну людину» («About the Eternal Man», 1928 p.) репрезентують ієрархію цінностей, де найвищими є святість і любов до Бога, інтелектуальні та естетичні потреби людини, менш цінними – ті, що задовольняють матеріальні бажання [182]. У свою чергу американський дослідник Мілтон Рокич (Milton Rokeach, 1918–1988 pp.) вважав ціннісні орієнтації «абстрактними ідеями», які впливають на поведінку і світогляд людини [182, с.345], а Мартин Бубер (Martin Buber, 1878–1965 pp.), ідеї якого стали основою ціннісного виховання в США, наголошував на впливі педагога на формування цінностей у вихованців. Про те, що цінності споконвічно притаманні людській природі, стверджував американський психолог, українець за походженням, представник гуманістичного напрямку – Абрахам Маслоу (Abraham Maslow, 1908–1970 pp.). Натомість маючи біологічну, а саме генетичну основу, вони розвиваються, створюються та конструюються цивілізацією й культурою. За Маслоу, істина, краса, добро, цілісність, справедливість, досконалість, життєвість, самодостатність – це цінності, що складають сенс життя [182, с.207].

Отже, аналіз теорій цінностей XIX–XX ст. показав, що найвищою цінністю цього періоду є людина, вільна, високоморальна, розумна, а основою суспільних цінностей є інтереси людини (унаочнено на *Рис. 2.5*). У західній педагогічній

науці виник напрям «ціннісне виховання», заснований на теорії прагматизму Дж. Дьюї, який також став основою сучасної вітчизняної системи освіти.



Рис. 2.5. Громадянські чесноти XIX-XX ст.

Історико-педагогічний аналіз розвитку, утвердження та трансформації цінностей різних народів та епох дозволив нам узагальнити матеріали на Рис. 2.6.



Рис. 2.6. Цінності добродетності в історико-цивілізаційному вимірі: від античності до XX століття

Як бачимо, справедливість та людяність (людина) є незмінними пріоритетними цінностями в різних культурах протягом усієї історії людства.

Для розуміння сучасної вітчизняної освіти та її відповідності запитам демократичного суспільства проведемо ретроспективний аналіз генези становлення ГО і виховання в Україні.

Стосовно процесу формування громадянських цінностей в Україні зазначимо, що перші правові джерела – «Руська правда» (XI–XII ст.), Литовські Статути (XVI ст.), «Права, за яким судиться малоросійський народ» (XVI–XVIII ст.), Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) є свідченнями того, що українці здавна прагнули до утвердження прав і свобод, боролися за волю й незалежність, вірили в добро та справедливість. Витоками українського громадянського суспільства вважаються державні правила і порядки України-Руси (народне віче, вибір князя, народне самоврядування), літературні твори цього періоду («Слово про закон і благодать» (1037–1050 рр.), Ізборники Святослава (1073 р., 1076 р.), «Повчання Володимира Мономаха дітям» (1117 р.), «Повість минулих літ» (XI ст.–поч. XII ст.), «Слово о полку Ігоревім» (1185) та ін.), політичні вчення XV століття Мелетія Смотрицького (1577–1633 рр.), Станіслава Оріховського (1513–1566 рр.), Христофора Філалета (поч. XVI–кін. XVIII ст.), Кирила Транквіліон-Ставровецького (1581–1646 рр.), козацька демократія і судова система, магдебурзьке право міст і міське самоврядування тощо. У цьому контексті О. Чувардинський зазначив, що українська громадянська свідомість завжди була просякнута свободолюбністю, повагою до людської гідності та прагненням до демократичних способів організації суспільного життя [361, с.12].

Підкреслимо, що визначне місце в історії української педагогічної думки посідають ідеї та творчість Григорія Савича Сковороди (1722–1794 рр.). Культуро- та природовідповідність процесів навчання та виховання дитини; народне виховання, що полягає в служінні народові, гуманності, вільному доступі до освіти, навчанні корисному, етнопедагогіка, «сродна праця», родинна педагогіка – це основні ідеї видатного філософа. Згідно з його позицією, батьки мають «на добро народити й добра навчити» – у цьому сенс родинного

виховання [254, с.174]. Філософ вважав, що виховання людини-громадянина ґрунтується на теорії «природного права» [Я-1, с.4], а істинне щастя – в поєднанні особистого й суспільного [148, с.40; 351].

Вивчаючи історію ГО в Україні, О. Сухомлинська констатувала, що як освітній і виховний феномен це – «один із абсолютно нових напрямів в історії української освіти, якого не було і бути не могло за всі роки радянської влади, новий за методологією і за суттю» [336, с.6]. Разом із цим вона зауважує, що громадянські ідеї розвивалися протягом дорадянського періоду української історії. Демократична освіта в Україні бере початок від демократичних революцій у Європі (1948–1949 рр.), коли почали з'являтися просвітницькі організації, що виховували майбутніх громадян. В Україні це була «Просвіта», спочатку в Галичині, потім на всій території України. В аспекті аналізу процесу формування генокоду нації нашу увагу привернули ідеї народної «вольниці» та демократизму козацтва історика та етнографа Миколи Івановича Костомарова (1817–1885 рр.), що відображені в його творах: «Українські балади» (1838 р.), «Гілка» (1840 р.), «Сава Чалий» (1838 р.), «Переяславська ніч» (1841 р.); теорія про особливості української душі, національного духу як основ суспільного розвитку історика поета Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897 рр.), автора першого українського історичного роману «Чорна рада» (1857 р.); поняття українця «нового типу» (людини особливого, національного, духу, яка знає, що треба для утвердження нації, як цього досягти, а також здатна це зробити), введене Дмитром Івановичем Донцовим (1883–1973 рр.); програма В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931 рр.), ідея якої в тому, що «без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській землі громадського життя» [190, с.15].

Основоположником поняття «громадянськості» із політичними та правовими складовими цієї інтегративної якості особистості був Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895 рр.), вітчизняний філософ, історик, політичний діяч. Член першого культурологічного об'єднання українців середини ХІХ ст. «Громада», передвісника «ідей про громадянське суспільство

на українських землях» [336, с.6], М. Драгоманов, разом із однодумцями, намагався пробудити інтерес до української історії, культури та права, і його можна назвати творцем конституціоналістичної теорії [363].

Значну увагу до формування громадянського світогляду спостерігаємо серед української наукової та політичної еліти на початку ХХ ст. Зокрема, Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934 рр.) був переконаний, що українське суспільство має мати високі моральні якості, почуття обов'язку, аскетизм і героїзм. Він наголошував на вихованні молоді на громадянських ідеалах, закликав вчити дітей українською мовою, щоб зберегти національну ідентичність [88, с.152], бо коли «українські діти вчаться по чужих школах», то «одвертаються од свого народу, гидують своєю мовою і своєю батьківщиною» [82]. А в статті «Колишня освіта і теперішня темнота» (1912 р.), порівнюючи спогади грека-сирійця Павла про гарні порядки й турботу про освіту в Україні в ХVII ст. зі становищем у ній на початку ХХ ст., коли український народ став темним і залежним, історик закликає: «Треба з того користуватися та й дальшого поширення доходити» [81].

Зважаючи на важливість демократичного розвитку України, наше дослідження підкреслює значення виховання громадянських цінностей у формуванні патріотів. Основна увага приділяється педагогічним ідеям ключових постатей української науки та освіти, які формують засади сучасної ГО. Так, Костянтин Дмитрович Ушинський (1823–1870 рр.) у статті «Про народність у громадському вихованні» (1857 р.) стверджував, що система виховання, заснована на народних цінностях, є найефективнішою. Досвід інших народів не можна бездумно впроваджувати, оскільки національні цінності є безцінним скарбом, що передається поколіннями. На переконання педагога, «суспільне виховання» – це народне виховання, і саме громадська думка має стимулювати виховний процес у суспільстві [347]. У ході наукової розвідки О. Дашинська дійшла висновку, що К. Ушинський вважав простий народ наділеним «громадянською моральністю», а її придушення та відмова від виховання призведуть до деградації нації [88, с.154].

Значний внесок у розбудову вітчизняної системи освіти на засадах громадянськості зробила Софія Федорівна Русова (1856–1940 рр.). Чільне місце в доробку вченої посідає розроблена нею концепція української національної системи освіти й виховання, яка передбачає розвиток національної самосвідомості, загальнолюдської моралі та творчої особистості. Стрижнем її концепції є навчання дітей рідною мовою [47, с.288]. Л. Дзюбенко зазначає, що С. Русова докладала всіх зусиль для утвердження національної свідомості та пошани до духовних цінностей в Україні, пов'язуючи національне відродження з розвитком рідної мови та національної системи виховання [109].

В аналізованому руслі слід відмітити систему національного виховання Григорія Григоровича Ващенка (1878–1967 рр.), що заснована на людинотворчих та державотворчих засадах. У його наукових працях «Загальні методи навчання» (1929 р.), «Проект освіти в самостійній Україні» (1957 р.) громадянське виховання розглядається як органічна підсистема в системі національного виховання. У роботі «Виховання волі й характеру» (1957 р.) педагог підкреслює важливість «виховання особистості з почуттям національної гідності, патріотизму, громадянської пошани і злагоди» [88, с.154]. Актуальними й надзвичайно цінними залишаються прогресивні ідеї Г. Ващенка про національну освіту, рідну мову, рівні права й обов'язковість освіти.

Розглядаючи радянський період в історії України як окупаційний, ми дійшли до висновку, що ГО в загальноприйнятому розумінні як демократичної не було й не могло бути. Радянська влада виховувала лояльність до політичного устрою, беззаперечне сприйняття ідей партії, слухняність і недопустимість критики. Я. Пилинський наголошував на комуністичній освіті дорослих через марксистсько-ленінські школи, політичні гуртки та політінформації [252, с.62], а І. Кучинська прийшла до висновку, що радянський тоталітарний режим залишив глибокий відбиток у свідомості людей, громадянська активність без контролю влади була неможливою та часто протизаконною, що руйнувало громадянське виховання [196; 197], радянська школа виховувала борців за ідеали соціалізму, а справжнє громадянське виховання було відсутнє [196, с.132].

Зауважимо, що визначний внесок у формування концептуальних ідей ГО в Україні за часів радянської влади зробив Василь Олександрович Сухомлинський (1918–1970 рр.). Він дослідив поняття громадянськості та розробив шляхи її формування. Головною ідеєю В. Сухомлинського було виховання громадянських почуттів, поглядів та переконань [340, с.195–207]. П. Волошин зазначав, що у своєму підході науковець керувався принципами гуманізму, свободи, демократії та загальнолюдських цінностей [61, с.3]. І сьогодні, в умовах реформування освіти, актуальною залишається праця В. Сухомлинського «Народження громадянина» (1970 р.), у якій педагог розглядає формування громадянськості на основі гуманізму, проголошуючи, що громадянське виховання починається там, де думка надихає [340, с.213], а підлітки повинні сприймати життя своєї Батьківщини очима громадянина [340, с.396]. Він не використовує термін «національна самосвідомість», але виховання любові до нації, народу, мови й культури розкриває сутність цього терміну [61, с.6]. Педагог стверджує, що розвиток громадянської відповідальності, честі та гідності є пріоритетом у вихованні патріотів.

Отже, здійснений нами аналіз генези становлення ГО та виховання в Україні дозволяє зробити висновок, що таких постатей у вітчизняній науці та педагогіці за часів радянщини, як С. Русова, Я. Чепіга, А. Холодний, М. Дем'яновський, П. Стеблина, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, які просували ідеї національного та громадянського виховання, було небагато порівняно з іншими європейськими країнами, які йшли самостійним шляхом розвитку, проте внесок згаданих учених в історію розбудови незалежної України неоціненний.

Виходячи з нашого визначення сутності Концепції ГО, що є взаємопов'язаною системою поглядів, яка передбачає вдосконалення, модернізацію та інтеграцію суттєвих інновацій у педагогічну практику, орієнтуючись на розвиток громадянських компетентностей, формування ціннісних орієнтирів і активної громадянської позиції молоді (Розділ 1.2., с.55), можемо стверджувати, що формування громадянських цінностей як основи особистісної ідентичності та громадянської відповідальності відбувалося через

трансформацію суспільних, моральних та правових норм. Воно проходило різні етапи розвитку, від філософських уявлень античності до новітніх підходів у контексті демократичного суспільства, актуалізуючи роль ГО як інструмента прав людини та громадянських свобод. Здобутки українських філософів, істориків та педагогів стали підґрунтям для формування концепції ГО в незалежній Україні. Ці ідеї, що включають демократичні принципи, повагу до прав людини, громадянську відповідальність, моральні орієнтири, а також ідеї свободи, гідності та справедливості, відображені в правових документах, освітніх програмах та культурних традиціях, сприяли формуванню активного, відповідального громадянина.

Вивчення передумов розвитку ГО в історико-педагогічній думці дозволяє перейти до вивчення питання формування концепції ГО у вітчизняній науково-педагогічній думці кінця XX – початку XXI ст. та розроблення періодизації.

2.2. Особливості формування концепції громадянської освіти (кінець XX – початок XXI ст.)

На основі визначених критеріїв (конкретно-історичний, нормативно-правовий, ідейно-педагогічний, апробаційно-практичний та суспільно-громадський) схарактеризуємо виокремлені періоди та етапи формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці (Розділ 1.3.), що охоплюють період кінця XX – початку XXI ст. Обрані критерії визначили логіку подальшого дослідження, яке фокусується на еволюції педагогічних поглядів та освітніх підходів щодо сутності, змісту та методики ГО в Україні.

Конкретизуємо зміст критеріїв, узгоджуючи їх з предметом дослідження та спираючись на позиції сучасних науковців. Виходячи з аналізу сучасних істориків, визначаємо, що кожен з обраних критеріїв відіграє ключову роль у формуванні концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці (кін. XX – поч. XXI ст.). Визначені критерії дозволяють не лише відслідковувати зміни в освітніх підходах, а й глибше зрозуміти контекст, в якому ці зміни відбувалися, враховуючи вплив суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних умов. Позиції сучасних дослідників (Я. Пилинський [252], А. Поливана [277])

дають змогу деталізувати періоди формування концепції ГО, підкреслюючи їх значення в контексті демократизації суспільства та освітніх реформ в Україні.

Конкретно-історичний критерій включає суспільно-політичний, соціально-економічний та культурно-освітній розвиток України, є основою для розуміння динаміки змін у ГО. Критерій дає змогу простежити вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на формування ГО в Україні, проаналізувати зміни в політичній, економічній та культурній ситуації країни та їхній вплив на розвиток ГО в контексті демократизації та європеїзації.

Нормативно-правовий критерій є важливим аспектом при аналізі розвитку ГО в Україні, оскільки він охоплює закони, постанови, концептуальні документи, які визначають правову основу для формування громадянської свідомості і громадянських компетентностей у молоді. Критерій дає змогу простежити, як зміни в правовій і нормативно-правовій сфері впливали на формування концепцій ГО, а також на створення відповідних освітніх програм і стандартів.

Ідейно-педагогічний критерій відображає основні педагогічні ідеї, підходи, методи та принципи, що використовуються для виховання громадянської свідомості в контексті української освіти; дозволяє зрозуміти, які педагогічні концепції і теоретичні розробки стали основою для формування ГО, як вони взаємодіяли з реаліями суспільно-політичного та культурного розвитку країни.

Апробаційно-практичний критерій в контексті розвитку ГО охоплює процес впровадження і випробування нових ідей, підходів і методів у реальному освітньому процесі; дозволяє визначити, як концепції ГО, розроблені на теоретичному рівні, реалізуються на практиці через впровадження нових курсів, програм, підручників і методичних матеріалів, а також через їх застосування в конкретних освітніх установах.

Суспільно-громадський критерій визначається роллю громадських організацій, ініціатив і рухів, які активно впливають на формування громадянської свідомості, патріотизму та демократичних цінностей серед молоді; дозволяє оцінити, яким чином громадськість і неурядові організації

сприяють розвитку освітніх програм, підвищенню громадянської активності, та як це впливає на становлення громадянина як відповідальної та свідомої особистості.

2.2.1. Емпіричні засади формування концепції громадянської освіти в Україні: формувально-національний період (1991–1999 рр.)

Україна, як незалежна держава, що обрала демократичний шлях розвитку, з'явилася на світовій мапі у 1991 р. – після розпаду СРСР. Першим документом, підставою для прийняття якого було міжнародне право на самовизначення держави та тисячолітня історія державотворення в Україні, став Акт проголошення незалежності України (1991 р.), який задекларував самостійність та незалежність держави України [4]. Саме ця подія стала *верхньої межею I-го періоду* в системі періодизації розвитку ГО в Україні в зазначених хронологічних межах. При цьому варто зазначити, що рішення ВР УРСР про проголошення незалежності ґрунтувалося на Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), яка заявила про прагнення українського народу (тоді ще у складі СРСР) побудови демократичного суспільства [92].

Відповідно одразу фіксуємо прагнення влади окреслити пріоритетні напрями розвитку демократичних процесів молоді незалежної держави, серед яких – галузь освіти та молодіжна політика. Документом, що визначив напрями розвитку молодіжної політики в державі стала Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (1992 р.) [280], у якій окреслено необхідність створення умов для формування у молоді національної гордості, патріотизму та готовності захищати Україну. Принципи молодіжної політики включають участь молоді у формуванні політики, правовий і соціальний захист, сприяння ініціативності молоді в усіх сферах суспільного життя [280, 34].

Своєю чергою основні напрями розвитку системи освіти в умовах розбудови української державності було визначено у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») (1993 р.) [107]. Зауважимо, що як один із пріоритетних напрямів Програми було визначено «національне виховання» з метою «формування у молоді рис громадян Української держави»,

базоване на принципах «гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь» [107].

Наприкінці ХХ століття, вступаючи на міжнародну арену як молода незалежна держава, Україна відразу заявила про своє прагнення до інтеграції в європейську спільноту. Зауважимо, що завдання «спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі УРСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» було визначено ще у Постанові ВР УРСР «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин» (1990 р.) [376]. «Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами» (1994 р.) [344] започаткувала партнерство між країнами Європейського Співтовариства та Україною. Документ підтримував зусилля України щодо зміцнення демократії, розвитку економіки та переходу до ринкової економіки. Угода передбачала політичний діалог, економічні відносини та зближення позицій з міжнародних питань для зміцнення безпеки, стабільності та демократії в Європі й Україні. Україна стала першою країною СНД, що уклала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом (далі – ЄС) [332].

У ході аналізу джерельної бази дослідження нами встановлено, що першими системними документами, які визначали поняття, категорії, сутність розуміння суспільних явищ і процесів у контексті національного виховання, завдання та шляхи їх реалізації, були: Концепція національно-державної системи освіти (1991 р.) [167]; Концепція національного виховання, схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти (І. Бех та ін., 1994 р.) [165]; Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти, схвалена рішенням Колегії МОН України (І. Бех та ін., 1996 р.) [158]; Концепція демократизації українського виховання (О. Вишневський, 1997 р.) [164]; Концепція формування національної свідомості і самосвідомості особистості (Ю. Руденко, 1998 р.) [176]. Звернення до вказаних документів свідчить про те, що в них не зустрічаються терміни «громадянське виховання», «громадянська

освіта», «громадянськість», натомість виховання громадянина розглядається як складник національного виховання.

Визначною подією у державотворенні молодой незалежної країни стало прийняття Конституції України у 1996 р. [156]. Важливим фактом для висвітлення повноти цієї події є те, що, хоча Україна до 1996 року жила за Конституцією СРСР, весь цей час, починаючи з 1990 р. (прийняття парламентом України Декларації про державний суверенітет) працювала Конституційна комісія, якою було розроблено близько 15 варіантів Основного документу. Тривалий конституційний процес з бурхливими обговореннями та спорами завершився ухваленням Конституції України 28 червня 1996 року.

Стратегічним документом у напрямі пріоритетів розвитку стала Національна програма «Діти України» (1996 р.) [227]. Основним завданням держави та суспільства було визначено «формування гармонійно розвиненої особистості, громадянина, здатного до повноцінної життєдіяльності в усіх сферах виробництва, науки, освіти і культури» [227]. Прийняття законів України «Про освіту» (1996 р.) [288] та «Про загальну середню освіту» (1999 р.) [281] унормувало освітню діяльність відповідно до конституційних норм та орієнтирів розвитку суспільства: метою освіти визначено всебічний розвиток людини як найвищої суспільної цінності.

Проведений нами аналіз джерельної бази дослідження дозволив зробити висновок, що після прийняття Конституції України в українській науково-політичній думці відбувається сплеск уваги до основ функціонування громадянського суспільства, при цьому «громадянське суспільство» в системі конституційного права має різні поглядів науковців [201, с.27]. Втім правознавці одностайно відстоювали ідеали конституційної держави, у якій Основному Закону підпорядковуються і держава, і громадянське суспільство. Досліджуючи розвиток громадянського суспільства, О. Лотюк говорить про його «стихийний розвиток» у 1990–1995 рр. із випередженням політичних знань. Конституція України стимулювала дослідження теорії громадянського суспільства, а українські вчені (В. Мелашенко, В. Погорілко, Ю. Тодика Л. Юзьков та ін.)

визнали його конституційну природу і цінність [201, с.26]. Так, у 1992 р. Л. Юзьковим було запропоновано додати розділ про громадянське суспільство до Конституції, підкреслюючи важливість підпорядкування держави суспільству та людині [6, с.344]. На думку О. Лотюк, ця правова позиція сприяла розбудові громадянського суспільства в Україні [201, с.26]. Аналізуючи внесок політиків-науковців у розвиток конституційного права та категорії «громадянське суспільство», дослідниця зазначає різновекторність їх поглядів. Так, Ю. Тодика, перший, хто наголосив на важливості цього питання, стверджував, що створення умов, де закони оптимально впливають на користь людини, є ключем до розбудови системи прав людини в Україні [201, с.28]. Натомість, В. Речицький висловлювався, що громадянське суспільство є результатом бажання людей бути вільними та жити в колективі, В. Кремень бачив у ньому механізм неформального соціального партнерства [181, с.318], а В. Погорілко оптимістично сприймаючи розбудову громадянського суспільства в Україні, вбачав у ньому незалежне, структуроване суспільство з активними громадянами. Його оптимізм ґрунтується на збільшенні кількості недержавних структур і громадських організацій з перших років незалежності України [157, с.181–182].

Зауважимо, що для нашого дослідження вагомою є думка Я. Пилинського, який вважає, що після розпаду Радянського Союзу припинила своє існування й система громадянського виховання, яку точніше варто було б назвати політичною освітою, а не громадянською, і з об'єктивних причин «тривалий час говорити про якесь політичне, громадянське виховання (в Україні) вважалося недоречним» [252, с.62]. Із цього приводу Н. Федорук зазначає, що незалежна Україна одразу обрала демократичний курс розвитку, але значна частина громадян із менталітетом СРСР не була готова до змін і ставилася до них вороже, іноді навіть опираючись [349]. Своєю чергою О. Сухомлинська висловлює думку, що ГО є абсолютно новим напрямом в системі освіти, вона «засвідчила бажання Української держави і української освіти демократизуватися, стала відповіддю на запити українського державотворення» [336, с.6].

Досліджуючи спадщину видатних педагогічних персоналій, І. Поліщук у своїй дисертаційній праці прийшла до висновку, що вагомими для становлення та розвитку національної системи освіти та виховання у розрізі громадянського виховання були діяльність та творчий доробок Т. Дем'янюк. У наукових працях періоду становлення молодшої держави («Педагогічні основи демократизації та гуманізації виховного процесу в загальноосвітній школі» (1991 р.) [98] та ін. [93; 96; 99; 100]) педагогиня-науковиця звертається до національних джерел як до методологічної основи розвитку й виховання молоді, пропонуючи «парадигмальну модель формування особистості учня засобами народознавства» [264, с.56–58]. І. Поліщук проаналізувала, що, увійшовши до складу групи авторів-розробників Концепції національного виховання (1994 р.) та Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996 р.), Т. Дем'янюк виявляла уміння чітко обґрунтовувати теоретичні положення, здійснювати оцінку суперечностей та закономірностей, виявляла прогностичну здатність [264], що склало її внесок в основи національної освіти.

Низка думок та ідей науково-педагогічної спільноти цього періоду, на нашу думку, мали значний вплив на розвиток сучасної ГО в Україні та системи освіти загалом. Важливими для нашого дослідження є бачення концепції «виховання підростаючих поколінь суверенної України» та запропоновані ефективні підходи до навчально-виховного процесу, орієнтовані на особистісно-орієнтованому навчанні, О. Киричука (1991 р.) [145]. Цікавою, проте не популярною на той час, але перспективною, була позиція А. Бойко (1996 р.), яка, дослідивши процес формування громадянина в системі загальної середньої освіти, дійшла висновку, що заклади нового типу мають більше для цього можливостей, зокрема вмотивованих педагогів [37, с.103–114]. Ми погоджуємося з твердженням О. Вишневецького (1996 р.), що громадянськість є невід'ємною складовою патріотизму, але вона, окрім любові до Батьківщини, передбачає свідоме виконання своїх громадянських обов'язків, наявність політичної та правової культури [54]. Нам також імпонує думка І. Дзюби (1998 р.), що саме національна ідея є основою системи виховання України, а

формування культури нації – педагогічною проблемою, де взаємовплив культури й політики має керуватися соціальним середовищем [108].

Сплеск національного відродження на тлі становлення української суверенної держави зумовив і розбудову науково-освітнього українознавства. Так, створення низки таких науково-дослідних установ: Інститут українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка (1992 р.), Інститут українознавства імені І. Крип'якевича Національної академії наук України (1993 р.), Регіональний науково-дослідний Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (1996 р.), – сприяло процесам дослідження та популяризації української мови, історії, спадщини та культури як в загальноєвропейському, так і в світовому контексті. Вагомою подією стало заснування у 1998 р. Інститутом проблем виховання АПН України збірника наукових праць, де публікуються роботи з технологій розвитку й виховання дітей та молоді, включаючи національне та патріотичне виховання.

Розвиток ГО як напряму в системі загальної середньої та вищої освіти передбачає розроблення його навчально-методичного забезпечення. У ході дослідження нами було вивчено організацію, зміст, дидактичні засоби, підручники й методичні посібники з правового та громадянознавчих курсів різних ланок освіти (перелік представлено у Додатку Д.1.). Як нами було зазначено вище, із здобуттям незалежності в Україні почала розвиватися й національна система освіти, що відображалось у змісті навчальних програм. Основними змінами стали: перегляд змісту предметів з національної точки зору, введення українознавчої складової, оновлення курсу «Людина і суспільство», а також вивчення основ правознавства. Нижче розглянемо ці аспекти детальніше.

По-перше, до змісту освіти увійшла українознавча складова: з 1994 р. до навчальних планів загальноосвітніх шкіл вводиться курс за вибором «Українознавство», а з 1998 р. цей курс відповідно до Базового навчального плану середніх закладів освіти віднесено до інваріантної частини, тобто стає обов'язковим. Важливим вважаємо зазначити, що Концепцією виховання дітей

та молоді у національній системі освіти (1996 р.) передбачалося, що інтегрований курс «Українознавство» мав бути обов'язковим у системі середньої, професійної та вищої освіти, а Концепцією педагогічної освіти (1998 р.) українознавчий напрям був визначений пріоритетним у соціально-гуманітарній підготовці педагогічних працівників.

По-друге, потреба у приведенні змісту освіти до інтеграції соціально-гуманітарних та людинознавчих наук викликала розроблення громадянознавчого курсу «Людина і суспільство (Р. Арцишевський та ін., 1992 р.): навчальна програма «Людина і суспільство» (1991 р.) та перший експериментальний підручник із перехідного громадянознавчого курсу «Людина і суспільство» для учнів 11-го класу (1991 р.). Науковці мали на меті спонукати молодь до роздумів, ламання стереотипів і диспутів для глибокого усвідомлення сутності людини, її ролі в суспільстві та приналежності до української нації, національного характеру, самобутності та самосвідомості. Оновлення програми «Людина і суспільство» (Р. Арцишевський та ін.) відбулося в 1995 р. відповідно до Концепції національного виховання (1994 р.) [165].

По-третє, надання правової освіти школярам шляхом введення навчальних предметів: «Основи правознавства» у 9-му класі – з 1992 р., «Права людини» у 10-11-их класах – з 1995 р., «Практичне право» у 8-му класі – з 1998 р., «Світ, людина, суспільство» у 8-11-х класах – з 1998 р., «Правознавство» для юридичних ліцеїв та спеціалізованих юридичних класів – з 1999 р., «Правознавство», «Конституція України», «Основи держави і право» та ін. (Бібліографічний опис навчальних програм подано у Додатку Е, підручників та методичних посібників – у Додатку Д).

Аналіз змісту освіти та навчально-методичного забезпечення дозволив прийти до висновку, що введення правознавчих та громадянознавчих курсів і дисциплін на всіх рівнях освіти, безперечно, забезпечувало реалізацію законодавчих, стратегічних та галузевих документів щодо громадянського виховання учнівської молоді, проте обмеженість програм та незначний вибір підручників не давав можливості альтернативному баченню змісту ГО.

Серед критеріїв, які лягли в основу розробленої нами періодизації, був громадський рух та діяльність громадських організацій, що сприяло становленню демократичних відносин у суспільстві, зокрема між владою та народом. На думку В. Мелашенка, діяльність громадських організацій є характерною ознакою громадянського суспільства, тому прийняття відповідних міжнародних документів та розвиток певних їх положень в Україні є основоположними для підтримки та розвитку громадського руху: свобода асоціацій включає право громадян створювати організації, розробляти статuti, організовувати свій апарат і мати міжнародні контакти [206, с.57–58]. Так, активізувалась діяльність громадської організації «ПЛАСТ», заснованої у 1911 р., з метою «служби українському народові», створення успішної України, із системою виховання «доброго громадянина» [293], створюється недержавна організація «АХАЛАР» (1994 р.), яка поєднала східні та західні культурні принципи для побудови демократичного суспільства в Україні [8].

Прикладом організації, яка поставила собі за мету здійснення «просвіти і активізації конкретного громадянина, інститутів громадянського суспільства», сприяння поглибленню демократичних перетворень у країні через моніторинг виборчих процесів не тільки в Україні, а й за її межами, стала Всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України» (О. Кошель, 1994 р.) [152]. У 1995 р. за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (далі – USAID) була створена Громадська спілка «Ліга інтернів», куди входили випускники Програми стажування у ВР України, завданням якої було створення вагомих можливостей для молоді. Правову освіту населенню надавала недержавна громадська організація «Центр громадянської просвіти «Київське братство» (Я. Пилинський, К. Малесєв, 1996 р.). З 1998 р. почала функціонувати Донецька міська громадська організація «Школа прав людини» (Т. Рагозіна), з 1999 р. в Києві – Благодійна організація «Центр громадянської освіти» (А. Хопта).

Зазначимо, що в середині 90-х років міжнародні організації та фонди почали підтримувати громадські організації в Україні. Так, програма «Дебати» Інформаційно-методичного центру «Дебати» (1994 р.) за підтримки

Міжнародного фонду «Відродження» сприяла розвитку навичок висловлювання та відстоювання думок у школярів, об'єднуючи активну молодь та педагогів у дебатних клубах по багатьох містах України [129, с.21]. Програма «Практичне право» (1998 р.), за сприяння американської освітньої організації «Street Law, Inc» (США), навчально-методичного центру «Дебати» Інституту Відкритого суспільства, Міжнародного фонду «Відродження» та підтримки державних служб і громадських організацій України, стала вагомим кроком у частині правової освіти школярів. Однойменний експериментальний курс викладався як предмет варіативної частини навчального плану у 8-х класах і був пропедевтичним до обов'язкового курсу в 9-му класі – «Основи правознавства».

Важливою подією, яка є нижньою межею описуваного періоду та верхньою наступного, на нашу думку, є заснування Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі – НаУКМА) (1999 р.), який став науковим центром із ГО, об'єднав науковців, зайнявся вивченням стану громадянської культури, рівня політичної грамотності та освіти в Україні, а також розробленням освітніх програм і проєктів.

Досліджуючи формування концепції ГО у вітчизняній науково-педагогічній думці протягом *I-го періоду (1991–1999 рр.)* відповідно до розробленої нами періодизації ми дійшли наступних висновків: перші кроки щодо впровадження ГО були зроблені в умовах трансформаційних змін на початку 1990-х років, коли Україна заявляє про бажання інтегруватися в європейську спільноту у розбудові демократичного суспільства; період характеризується пошуком нових підходів до освіти, які б відповідали демократичним стандартам та цінностям.

Період було визначено нами як **формуально-національний**, оскільки в педагогічному дискурсі починається зародження концептуальних ідей ГО, а саме: громадянське виховання як частина національно-патріотичного виховання, що відображає потреби молоді незалежної держави у формуванні громадянської ідентичності та національної свідомості (І. Бех, Т. Буяльська, О. Вишневський, П. Щербань,); ідеї демократизації освіти, на яких побудована

система формування активної громадянської позиції та правової культури (Р. Арцишевський, С. Возняк, С. Журавльов, Л. Кондратик); інтеграція українознавства в освіту як частина національної свідомості та громадянського виховання (Р. Арцишевський, Т. Дем'янюк); розвиток правової освіти як частини ГО, що сприяє формуванню політичної та правової культури серед молоді (Ю. Руденко, О. Красовська, А. Хопта, А. Бойко).

У першому розділі ми визначили сутність поняття «педагогічна концепція» та «концепція громадянської освіти» й запропонували опис етапів формування цієї концепції (Рис. 1.3.). Відповідно до сутності та наповнення визначених там етапів, можемо констатувати, що протягом I періоду *концепція ГО знаходилася на емпіричному етапі формування, якій передбачав збирання, систематизацію та аналіз фактів, що характеризують розвиток ГО у тогочасних соціально-історичних умовах.*

Отже, цей період історії розвитку вітчизняної педагогічної думки України можна назвати емпіричним періодом формування концепції ГО, оскільки саме тоді розпочалася апробація теоретичних підходів, що згодом стали основою для розвитку повноцінної ГО в Україні, здійснювалися перші кроки у впровадженні демократичних принципів в освітній процес та у формуванні громадянської культури серед молоді. Основною метою було виховання нової генерації громадян, здатних критично мислити, активно брати участь у суспільному житті та приймати відповідальні рішення. У цей період було розпочато розробку перших навчальних програм та підручників із ГО, зокрема в рамках курсів з правознавства та історії. Тож, період став основою для подальшого розвитку ГО в Україні, зокрема через формування основ національної ідентичності, залучення до європейських цінностей, а також підготовку майбутніх громадян, здатних до активної участі у суспільному та політичному житті.

2.2.2. Активізація громадянської освіти в Україні: емансипаторно-правозахисний період (1999–2010 рр.)

Проведений нами аналіз суспільно-політичних подій у країні, прийнятих законів, стратегічних актів, затверджених нормативно-правових документів,

вітчизняної науково-педагогічної думки з окресленої проблематики та змін у системі української освіти в напрямі громадянського виховання дозволив установити *верхню межу II періоду* відповідно до розробленої нами періодизації розвитку концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці – 1999 рік – і назвати цей період «емансипаторно-правозахисний».

Нами встановлено, що вагомими стратегічними документами, які свідчать про початок процесу інституціоналізації ГО в Україні стали «Національна програма патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» (1999 р.) [228], яка визначила основні поняття, мету, завдання громадянського виховання та ГО, та «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (О. Сухомлинська та ін., 2000 р.) [159], у якій зазначено, що громадянське виховання формує громадянськість особистості, забезпечує моральну, соціальну, політичну та юридичну дієздатність, воно спрямоване на розвиток чутливості до оточення, участі в суспільному житті та поваги до прав людини [159].

Водночас зауважимо, що важливим для українського народу було Послання Президента України до ВР України «Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.» (2000 р.) [345]. Аналізуючи документ, ми дійшли висновку, що Президент Л. Кучма високо оцінив системні зміни в усіх сферах суспільного життя, демократизацію, інтеграцію до європейських цінностей та сучасної цивілізації. Він зазначив, що створено нову модель політичного устрою, фундамент сучасної держави на принципах розподілу влади, парламентаризму, незалежної судової системи та місцевого самоврядування, а також утверджуються основи громадянського суспільства, підтвердженням чого стало прийняття нової демократичної Конституції України у 1996 р. [345].

При цьому варто підкреслити європейську інтеграцію як визначений державою безальтернативний зовнішньополітичний курс України. Так, продовжуючи поступово утверджуватись на міжнародній арені як європейська

держава, Україна розвиває партнерство з країнами Європи в рамках раніше підписаної «Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами» (1994 р.). Основним інструментом взаємодії та партнерства між Україною та країнами-членами ЄС з політичного, соціального, фінансового, економічного, торговельного, наукового, освітнього, культурного та інших напрямів мала стати затверджена Президентом України «Програма інтеграції України до Європейського Союзу» (2000 р.) [273].

Зовнішні та внутрішні вектори розвитку держави, безперечно, вимагали змін і в системі освіти. Так, «Національна доктрина розвитку освіти» (2002 р.) [228] визначає одним із актуальних завдань подальше утвердження національного характеру освіти та створення умов для виховання особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу й дотримується демократичних цінностей. Освіта й наука є ключовими для утвердження України на світовому ринку високих технологій, основою «розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України» [228].

Як нами було зазначено у підрозділі 2.2.1., вагомою подією, що, на нашу думку, є однією з підстав для встановлення верхньої межі описуваного періоду, стало заснування Інституту громадянської освіти НаУКМА (1999 р.). Заснований професором та доктором філософських наук С. Рябовим як науково-дослідний та методичний центр, метою якого був «розвиток громадянської освіти в Україні як важливої передумови демократичної політичної культури, зміцнення соціальної стабільності і національної безпеки, соціального і політичного розвитку» [135], Інститут став науковим центром із ГО, який об'єднав науковців, очолив дослідження громадянської культури, політичної грамотності, освіти в Україні, розроблення навчальних програм і методичного забезпечення. Із цього приводу Я. Пилинський вважав, що саме заснування Інституту громадянської освіти НаУКМА стало початком розвитку ГО в Україні [252, с.62].

У контексті проблеми дослідження зазначимо, що розроблені науково-педагогічною спільнотою методологічні й теоретичні засади організації ГО та

виховання знайшли своє відображення в ключових документах: «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (М. Боришевський та ін., 2000 р.) [159] та «Концепція громадянської освіти в середній школі України» (І. Жадан та ін. 2000 р.) [160], згідно з якими поширення ГО в Україні забезпечують освітні заклади, сім'я, громадські організації та ЗМІ. Її розвиток передбачає включення формування культури громадянськості до програм закладів, розробку навчальних курсів, підготовку педагогів та залучення громадськості до цього процесу [160].

Визначальними подіями, які вплинули на розвиток ГО в Україні, вважаємо акції протесту українців, викликані фальсифікацією на виборах Президента України в 2004 році, що набули назви «Помаранчевої революції». Події стали значущим переломом не лише в політичному житті країни, але й у свідомості багатьох громадян, зокрема тих, хто до того часу мав стереотипне мислення патерналістської держави. Таке мислення, як зазначає Н. Федорук, було однією з основних перешкод для розвитку громадянського суспільства [349]. У цьому контексті вважаємо за необхідне акцентувати увагу, що з цього часу бурхливо розвивається громадський рух в Україні. Наголосимо, що вступ до Програми діяльності уряду «Назустріч людям» (2005 р.) називається «Україна, в яку ми віримо», що, на нашу думку, є символічним. У документі зазначено, що активна громадянська позиція українців довела їх здатність впливати на державу і настав історичний шанс для України поставити владу на службу громадянам, побудувати справедливую європейську країну, забезпечити європейський рівень освіти та демократизацію суспільства [272].

Важливим фактором впливу на розвиток ГО в Україні стало проголошення РЄ 2005 року Роком громадянської освіти. У ході дослідження встановлено, що члени РЄ допомогли відвести ГО пріоритетну роль в освітній політиці України, забезпечили ресурси для розвитку громадянського суспільства та мотивували громадян до формування громадянських компетентностей [184; 185]. Затвердження Плану дій «Україна – Європейський Союз» (2005 р.) мало сприяти розвитку тісних взаємовідносин між Україною та ЄС для просування до

«економічної інтеграції та поглиблення політичного співробітництва» [343]. На Колегії МОНУ «Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку» (2005 р.) міністр освіти С. Ніколаєнко засвідчив, що суспільні перетворення свідчать про «формування українського громадянського суспільства та його прагнення до демократії» [55, с.3]. Демократизація освіти передбачала суттєве розширення залученості громадськості до навчально-виховної роботи закладів, контролю за їх діяльністю, активізації самоврядування, молодіжних рухів тощо [55, с.4].

Стратегічним документом у галузі освіти з громадянського виховання стала «Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні» (Т. Алексеєнко, Г. Балл, І. Бех, 2005 р.) [226]. Рухаючись визначеним державою курсом розбудови системи освіти, Інститут проблем виховання АПН України визначив стратегію виховання молодого покоління в умовах незалежної України. Завдання включають підвищення статусу виховання, розвиток демократичного керівництва і підтримку дитячих та молодіжних організацій [226]. Наступним хронологічним документом стала Концепція політичної освіти в Україні (2005 р.) [174], розроблена Інститутом громадянської освіти НаУКМА за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Українське суспільство мало зміцнювати політичну культуру громадян, утверджуючи демократичні принципи. Проте в преамбулі Концепції зазначено, що рівень політичної культури українців недостатній через брак знань про права, відповідальність та слабкий інтерес до громадських справ [174, с.2]. Концепція визначає «політичну освіту» як процес поширення знань про права, свободи, проблеми суспільства, політичну систему та участь громадян у суспільному житті, що відповідає сутності ГО [174, с.2].

Для нашого дослідження важливо, що «громадянська освіта» в Концепції політичної освіти в Україні (2005 р.) визначена як складова «політичної освіти» і вважається вужчим поняттям [174]. Документ пропонує «багаторівневу модель політичної освіти», визначає залучених суб'єктів, ресурси, зміст і форми освітнього процесу [262, с.20]. У Концепції зазначено, що політична освіта має

бути впроваджена на всіх етапах навчання: у дошкільному віці епізодично, у школі через викладання таких предметів, як історія, мови, географія, у старших класах – через обов’язковий предмет «Громадянська освіта», у позакласній роботі через учнівське самоврядування, а у професійній та вищій освіті – через спеціальні курси. Окремо визначено важливість сімейної та освіти для дорослих [174, с.7]. На нашу думку, Концепція є корисним дороговказом для розвитку демократичного суспільства, але розмежування «політичної» та «громадянської» освіти вважається «радянським рудиментом», що знижує значимість ГО.

В аспекті дотичності та взаємодоповнюваності громадянського та національно-патріотичного виховання звертаємо увагу на затверджені в цей період документи («Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» (І. Бех, К. Чорна, 2006 р.) [31], «Концепція національного виховання студентської молоді» (Я. Болюбаш, О. Удод, 2009 р.) [166] та «Концепція національно-патріотичного виховання» (Я. Болюбаш, 2009 р.) [168]), у яких визначені ключові поняття з національно-патріотичного виховання. Водночас наголосимо, що серед принципів національного виховання виокремлені принцип демократичності та принцип пріоритету правової свідомості, головною метою національного виховання студентів є формування свідомого громадянина-патріота, а завдання включають формування національної свідомості, поваги до прав і свобод, дотримання законів, виховання громадянського обов’язку та залучення до волонтерства [166]. Отже, і в меті, і в завданнях національно-патріотичне виховання включає в себе елементи громадянського виховання, які є взаємодоповнювальними та взаємозалежними.

Слушним вважаємо відмітити актуалізацію в цей період проблеми національної ідентичності серед науково-педагогічної спільноти. Громадський діяч О. Шокало в доповіді на парламентських слуханнях ВР України (2009 р.) наголосив на проблемі національної ідентичності в Україні. Він стверджував, що вилучення національності з паспорта і Основного Закону скасовує правові підстави національної самоідентифікації українців і підмінює національну ідентичність громадянською. Шокало пропонує поняття «українське

суспільство» як різноетнічну громадянську цілісність, об'єднану навколо моноетнічного ядра корінного українського народу [371]. Думка О. Шокало є дещо контрверсійною, проте вона випереджає час, оскільки, на нашу думку, йдеться про національну ідентичність та громадянськість як визначальні концепти не лише для держави, а й для кожної людини. Саме цю законодавчу суперечність і відчув О. Шокало. Її пояснення і потребувала, на нашу думку, громадянська освіта.

Вивчення вітчизняної науково-педагогічної думки цього етапу дало можливість побачити різновекторність поглядів, думок, тверджень, що сприяло інтенсивному розвитку концепції ГО з різних позицій та в різних напрямках. Висвітливо найвагоміші з них. Широке коло науковців і педагогів долучалося до обговорення стратегічних та концептуальних документів цього етапу розвитку. Так, в аналітичних матеріалах Центру Разумкова стосовно «Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» (1999 р.) [228] зазначено, що Програма містить низку протиріч, поняття розмиті, а сутність, мета й завдання громадянського виховання окреслені надто широко. Для нашого дослідження в контексті розмежування понять «громадянське виховання» та «національно-патріотичне виховання» важливим є той факт, що в дорученні АПН та МОНУ, викладеному у вище згаданій Програмі, громадянське виховання є складником патріотичного виховання [262].

Беручи участь в обговоренні «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000 р.) [159], Л. Огородник (2001 р.) зазначила, що розвиток всебічно розвиненої, компетентної, толерантної особистості-патріота супроводжується формуванням загальнолюдських і громадянських цінностей, таких як повага до закону, дотримання прав і свобод, рівність, свобода думки та віросповідання [239, с.64]. Аналітики Центру Разумкова звертають увагу, що згідно до концепції мета громадянського виховання – формування свідомого громадянина, спрямованого на розвиток демократичного суспільства [159], і термін «патріот» у цьому

контексті виглядає дещо зайвим, «оскільки воно ніяк не вписане в конкретизуючу частину формулювання» [262, с.17]. Термін «політична освіта» відсутній взагалі, згадується «політична культура», яка є «важливою складовою змісту громадянського виховання» [159]. Попри зазначене, Концепція стала поштовхом до змін у системі освіти з формування громадянина-патріота.

Грунтовно досліджували проблеми дидактики та загальнопедагогічної підготовки педагога А. Бойко, В. Ганін, Л. Дух, О. Шестоपालук. Зокрема, В. Ганін та Л. Дух (2001 р.) розглядали майбутніх вчителів як «золотий фонд національного кадрового потенціалу» та запропонували підхід, який допомагав студентам порівнювати політику держав, трансформувати проблеми, використовувати методологію, приймати рішення та вибирати стратегії, враховуючи загальнолюдські цінності [64]. А. Бойко (2003 р., 2006 р.) розробляв інноваційні підходи до виховання громадян у середній школі, підкреслюючи важливість ролі вчителя та вихователя у формуванні особистості школяра [35; 36]. О. Шестоपालук (2008 р., 2009 р.) досліджував теоретичні та методичні аспекти формування громадянськості у майбутніх учителів [364; 365].

Педагогічні та наукові здобутки Т. Дем'янюк демонструють актуалізацію питань громадянського виховання учнівської та студентської молоді: концептуальні засади та шляхи їх реалізації [94; 95; 97]. Її науково-методичний посібник «Інноваційні технології громадянського виховання учнівської молоді» (2003 р.) [102], на думку І. Поліщук, вийшов далеко за межі порад та рекомендацій – це гострий заклик громадянського спрямування, путівник громадянського виховання дітей і молоді від справжньої громадянки, поборниці найпередовіших ідей у дусі демократичної освіти [264, с.58]. Т. Дем'янюк висловлювала переконання, що «від того, які громадянські цінності візьме від нас молодь, залежатиме майбутнє нашого народу й суспільства» [102, с.34]

Нами встановлено, що питання співвідношення громадянськості й патріотизму у виховній роботі зі школярами й студентами тривалий час залишалося проблемним. О. Сухомлинська (2005 р.) з цього приводу зазначала, що ці поняття важливо не протиставляти, а поєднувати, бо патріотизм, який на

всіх рівнях об'єднує, скріплює, «цементує» націю, неможливо виховувати без усвідомлення прав і обов'язків громадянина України [338]. Семантику ГО досліджує С. Позняк (2005 р., 2006 р.). Науковець доходить висновку, що більшість освітніх систем у ГО перевагу надає інтегрованому підходу, незважаючи на те, викладається громадянознавчий курс окремо чи наскрізною лінією проходить через усі дисципліни [258, с.20–25; 259]. Своєю чергою І. Бех, К. Чорна обстоюють національну ідею в становленні громадянина-патріота України [30], розробляючи концептуальні засади виховання: У «Програмі патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» (2006 р.) патріотизм визначається як суттєва частина суспільної свідомості, яка проявляється в ціннісному ставленні до народу, культури, традицій і держави. Учені наголошують на важливості емоційно-чуттєвої сфери у формуванні патріотичного почуття, оскільки людські емоції і почуття виражають духовні запити і ставлення до дійсності [31, с.17–21]. Аналізуючи підходи до громадянського виховання українських педагогів, науковців та громадських діячів ХХ ст., О. Дашинська (2009 р.) зазначала, що спадок видатних українців є цінним для демократичного суспільства та розвитку ГО в Україні: виховання на високих ідеях української державності (М. Грушевський), «мала батьківщина» та «громадянська моральність» (К. Ушинський), національна школа (С. Русова), державотворчий характер національного виховання (Г. Ващенко), «громадянськість» та шляхи її формування (В. Сухомлинський) [88, с.151–152]. Узагальнюючи вище викладене, зазначимо, що в цей період активно формувалися концептуальні засади громадянського виховання в Україні: інтеграція національних цінностей, розвиток громадянської та патріотичної свідомості молоді, емоційно-чуттєвий аспект виховання та роль освіти у формуванні демократичного суспільства.

Актуальність проблеми ГО в Україні знайшла своє відображення й у численних дисертаційних працях, що демонструють різноплановий підхід до дослідження її аспектів. Тематика та ключові напрями дисертацій окресленого періоду узагальнені на *Рис. 2.7*.



Рис. 2.7. Дисертаційні праці з громадянської освіти (1999–2010 рр.)

Серед зазначених робіт нашу увагу привернули ідеї та науково-педагогічні здобутки В. Борисова (2006 р.) [39], П. Вербицької (2000 р.) [48], Н. Дерев'яно (2004 р.) [104], М. Михайличенка (2007 р.) [213], О. Шестопалюка (2010 р.) [367]. У їхніх дослідженнях чітко простежується розвиток і збагачення концептуальних ідей, що стали основою для подальшого вдосконалення ГО.

П. Вербицька у своїй роботі (2000 р.) акцентує увагу на організаційно-педагогічних засадах розвитку ГО. Вона підкреслює важливість застосування

сучасних технологій для демократичного виховання старшокласників, що дозволяє не лише покращити рівень знань учнів, але й активізує їхню громадянську позицію, формуючи готовність до участі в соціальних і політичних процесах [48]. Досліджуючи розвиток громадянської культури учнів, Н. Дерев'янка (2004 р.) розробила його структурно-функціональну модель, показала інтеграцію цієї культури в освітній процес і довела функціональну взаємозалежність її складових [104]. В. Борисов (2006 р.) обґрунтував думку про те, що ефективність національного виховання учнів загальноосвітніх шкіл та студентів закладів вищої освіти значно покращується «за умови реалізації навчальних інтеркультурних програм та напрямів виховної роботи на основі врахування принципів полікультурності та введення в самобутні культурні світи» [39, с.4], а також педагогічним експериментом підтвердив запропоновані методики діагностики та систему виховної роботи. М. Михайличенко (2007 р.) дослідив аспекти громадянської компетентності педагогів, виявив проблеми у підготовці майбутніх учителів гуманітарних дисциплін, запропонував авторські технології для їх формування та довів їх ефективність [213, с.1–4]. О. Шестоपालюк (2010 р.) дійшов висновку про значущість проблеми розвитку громадянської компетентності в контексті підготовки майбутніх учителів, бо для них громадянська свідомість є показником професійної придатності та передумовою успішної «реалізації виховної функції майбутньої професійної діяльності» [367, с.1–3]. Загалом дослідження демонструють широту підходів до ГО, зокрема в питаннях інтеграції громадянських і національних цінностей, розвитку педагогічної компетентності та формування громадянської свідомості. Кожна з представлених ідей робить свій внесок у розуміння того, як ГО може стати основою для розвитку демократичного суспільства та підготовки активних громадян.

У ході дослідження нами виявлено, що в 2000-х роках на базі закладів вищої освіти розпочинається науково-дослідна робота з окресленої проблематики. Звернення до Національного репозиторію академічних текстів дозволяє виявити низку (п'ять) науково-дослідних тем, які були ініційовані

зкладами вищої освіти України (вміщені у Додатку 3). Ключовими проблемами, що порушуються в дослідженнях, є формування змісту ГО, її концептуальні підходи, а також механізми її інтеграції в освітній процес. Учені зосереджують увагу на таких аспектах: важливість визначення змісту ГО та її систематизація; змістові елементи ГО; практичні методи здійснення ГО.

Одним із важливих аспектів досліджень є порівняльно-педагогічний аналіз світових теорій ГО, що дозволяє виявити загальні тенденції та адаптувати іноземні моделі до національних умов. Наприклад, у дослідженні *«Сучасні тенденції формування змісту громадянського виховання в контексті гуманітарної освіти»* (Український інноваційний центр гуманітарної освіти АПН України, 2001 р., реєстраційний номер 0196U015207) було здійснено порівняльно-педагогічний аналіз сучасних світових теорій громадянського виховання, що дозволило систематизувати терміни та поняття ГО та виховання, а також обґрунтувати концептуальні підходи до формування змісту ГО в шкільних курсах.

Іншим важливим аспектом є вивчення соціально-філософських знань та їх ролі у формуванні ГО. Так, у дослідженні *«Соціально-філософські знання у системі громадянської освіти»* (Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2004 р., реєстраційний номер 0102U001153) розглядаються трансформаційні процеси в культурі та філософії, а також значення понять «цінність» та етноантропологічні чинники, що формують національні ментальності. Водночас, не менш важливим є аналіз історико-правових аспектів ГО. У роботі *«Історико-правові аспекти в системі громадянської освіти»* (Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2004 р., реєстраційний номер 0304U004345) досліджуються трансформаційні процеси в культурі та філософії, а також інтерпретуються зміст поняття «цінність» у контексті соціально-філософського аналізу. Порівняно з попереднім дослідженням, тут більше уваги приділено правовим аспектам, що визначають структуру ГО, зокрема роль права у формуванні громадянської свідомості.

У роботі *«Громадянське виховання школярів та студентів закладів вищої педагогічної освіти засобами світової літератури»* (Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, 2006 р., реєстраційний номер 0206U000802) розглядається використання літератури як одного з методів громадянського виховання. Дослідження базується на концепції громадянського виховання в Україні, за якою створено посібники та методичні рекомендації для вчителів та викладачів ЗВО з формування громадянської активності молоді. Зі свого боку, дослідження *«Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства»* (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2010 р., реєстраційний номер 0210U000567) зосереджується на аналізі чинників і механізмів формування громадянської ідентичності серед молоді як умови консолідації суспільства (найважливішим чинником є освіта).

Крім того, можемо додати, що до проблеми зверталися й інші вчені. Зокрема, науковий колектив Державного інституту проблем сім'ї та молоді (О. Бабак та ін.), узагальнюючи системну науково-дослідницьку роботу з проблем національного та громадянського виховання, видає інформаційно-аналітичні матеріали (2003 р.) [53], а Інститут проблем виховання АПН України опублікував Програмно-виховний контекст «Національна ідея в становленні громадянина-патріота України» (І. Бех, К. Чорна, 2008 р.) [225]. Узагальнений погляд на ці дослідження дозволяє констатувати, що науковці підкреслюють важливість ГО як інструмента формування активного та свідомого громадянина. Вчені зосереджують увагу на необхідності розуміння ГО через філософські, соціокультурні, правові та історичні контексти, що дозволяє побудувати всебічне розуміння цієї важливої проблематики та запропонувати практичні шляхи розв'язання проблеми.

Маємо зауважити, що в цей період науковцями було розроблено низку навчально-методичних посібників та методичних рекомендацій педагогам загальноосвітніх шкіл, професійних закладів середньої освіти та ВНЗ, де зібрані кращі практики з ГО, запропоновані ефективні методи й форми роботи з

виховання громадянських якостей школярів та студентів [10, с.242]. Вивчаючи ефективність використання педагогами середньої та вищої школи наявних навчально-методичних матеріалів із ГО, М. Бабкіна здійснила аналіз навчальних програм, підручників, посібників, методичних рекомендацій, збірок сценаріїв та позакласних заходів. На її думку, спробу зібрати та систематизувати кращий вітчизняний та європейський досвід із формування громадянської компетентності старших школярів вдало здійснила група науковців П. Вербицька, С. Позняк, О. Пометун у методичному посібнику для вчителя «Громадянська освіта: проект ЄС «Громадянська освіта – Україна» (2008 р.) [9]. Натомість, Ю. Малієнко, О. Гурська констатували, що з 2005 року навчальні програми містили змістову складову й діяльнісну частину [215, с.128].

Зауважимо, що політичні й економічні процеси, що відбувалися в країні, зумовили переоцінку й шкали цінностей та пріоритетів у суспільному житті. Пріоритетною в цій шкалі стає цінність людини, її життя, права та внутрішній світ. Правові знання старші школярі отримують через опанування курсами інваріантної частини навчального плану: «Основи правознавства» (9 кл.), «Правознавство», «Практичне право» (8 кл.), «Ми – громадяни України» (9 кл.); варіативної частини: «Історія держави і права людини», «Судова риторика», «Права людини», «Досліджуючи гуманітарне право» тощо. Зазначимо, що курс «Ми – громадяни України» (9 кл.) є інтегрованим громадянознавчим курсом, який інтегрує знання з політології, соціології, філософії й права та сприяє формуванню відповідального й активного громадянина-патріота України. (Бібліографічний опис навчальних програм зібраний у Додатку Е).

Аналіз Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів описуваного періоду на предмет наявності в них правових та громадянознавчих дисциплін та курсів та кількість годин у них дає нам підстави для таких узагальнень. Типові навчальні плани збільшують години на правознавчі дисципліни в старших класах, але години на громадянознавчі предмети обмежені. Викладання правознавства починається лише в старших класах, а в 5-8 класах цей предмет відсутній. Це вказує на потребу вдосконалення освітніх

програм для розвитку правової грамотності та громадянської позиції учнів, з акцентом на збільшення годин на правознавство та інтеграцію дисциплін з ранніх класів.

Зауважимо, що МОНУ пріоритетним визначає формування національно-патріотичних почуттів та громадянськості дітей і молоді через навчально-виховну роботу. Наприклад, до 10-ї річниці незалежності України та щорічно до Дня Незалежності організовувалися тематичні експозиції, виставки, змагання ерудитів, конкурси малюнків, брейн-ринги, тощо [292]. Відбувалися огляди музеїв, змагання юних туристів-краєзнавців, перші уроки на тему «Україна – держава європейська» [305, с.19]. Громадянське виховання визначалося ключовим завданням виховної роботи.

Зауважимо, що в 2000-х роках розвивається неформальна освіта та активізуються громадські організації з правової освіти населення. Вони прагнуть підвищити громадянську активність та залучити людей до самоврядування. Посилюється співпраця з міжнародними організаціями та фондами, що підтримують розвиток ГО через міжнародні проєкти. Співпраця наукової та педагогічної спільнот із міжнародними організаціями, зокрема з РЄ та ЄС, стимулювала розвиток громадянського суспільства. За підтримки ЄС та уряду США з 2000 р. стартував проєкт «Освіта для демократії в Україні», метою якого було заявлено «сприяння розвитку демократичної політичної культури» [129, с.16]. Протягом двох років було розроблено навчальну програму та методичне забезпечення з ГО для середніх шкіл, перепідготовлено вчителів історії з 507 ЗЗСО та створено інформаційну підтримку проєкту [129, с.16–17].

У Львові 2001 р. за ініціативи науковиці-історикині та громадської діячки П. Вербицької створюється Всеукраїнська асоціація викладачів історії, громадянознавства та суспільних дисциплін «Нова доба», яка зосередилася на створенні навчально-методичного забезпечення предметів відповідного циклу, об'єднала педагогів суспільствознавчих дисциплін із метою надання їм методичної допомоги, просування ГО в системі формальної освіти [78].

У тісній співпраці з МОН, НАПН та науковими установами українські педагоги з 2005 р. почали активно впроваджувати міжнародні проєкти «Громадянська освіта – Україна» та «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні», започатковані РЄ. Численні семінари, круглі столи, консультації, співбесіди зацікавлених осіб охоплювали широке коло питань, що входило до компетенції ГО. Прикладом може слугувати ініційована Комітетом ВР України Міжнародна конференція «Зміст громадянської освіти і виховання: історія, реалії, перспективи / Content of Civil Education: History, Realia, Perspectives» у рамках реалізації проєкту «Громадянська освіта – Україна» (Херсон, 2006 р.). Зауважимо, що метою проєкту «Громадянська освіта – Україна» (2005–2008 рр.) було підвищення інформування педагогів щодо аспектів ГО та формування громадянських компетентностей у школярів. Проєкт включав розробку навчальних планів і програм, курси підвищення кваліфікації вчителів, створення підручників і методичних посібників, а також впровадження інклюзивного підходу [136, с.20–21]. У підсумковому документі проєкту зазначено, що громадянське виховання стало невід’ємною частиною навчально-виховного процесу, сприяючи формуванню громадянської компетентності учнів [122].

Українсько-швейцарський проєкт «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні» (2005–2010 рр.) інформував педагогічну спільноту про основи освіти для демократичного громадянства. Було розроблено концепцію освіти для демократичного громадянства (далі – ОДГ) в Україні, навчальний модуль для НАДУ за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти» (Р. Голлоб, В. Вайдінгер, Н. Протасова), адаптовано та видано посібники РЄ. Проєкт включав семінари та наукові обміни між Україною та Швейцарією, організовані благодійною організацією «Вчителі за демократію та партнерство», а також методичний супровід закладам освіти [136, с.22–23]. У рамках проєкту ЄС ПРООН «Спільнота споживачів та громадські об’єднання» (2008–2010 рр.) було створено мережу координаторів-методистів для впровадження курсу «Основи споживчих знань» у школах. Проєкт ОБСЄ «Зелений пакет» (2009 р.) сприяв екологічній освіті та отриманню навичок з охорони довкілля. Програма

ЄС ПРООН «Рівні можливості та права жінок в Україні» (2009–2011 рр.) сприяла навчанню педагогів, створенню тренерів та посібників з гендерної освіти [220].

Досліджуючи формування концепції ГО у вітчизняній науково-педагогічній думці протягом *II-го періоду (1999–2010 рр.)* відповідно до розробленої нами періодизації, ми дійшли таких проміжних висновків. Активізація ГО в Україні в цей час була обумовлена комплексом внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема важливими політичними змінами, прийняттям стратегічних документів та початком тісної співпраці з міжнародними організаціями. У цей період ГО в Україні отримала чітке обґрунтування в нормативно-правових актах і концептуальних документах, які формували основи демократичного громадянського суспільства.

Період 1999–2010 рр. можна охарактеризувати як «емансипаторно-правозахисний», оскільки саме в цей час ГО в Україні почала набувати власної інституціоналізованої форми і відокремлюватися від правознавчої сфери, ставши самостійним напрямом. Це стало можливим завдяки внутрішнім змінам у політичному та освітньому середовищі, а також співпраці з міжнародними організаціями, що сприяло розвитку цієї сфери.

ГО почала набувати більш чітко визначених форм, що проявилось у створенні нових навчальних курсів і програм, інтеграції цієї теми в освітні стандарти. Ключовим елементом цього періоду став також розвиток співпраці з міжнародними організаціями, такими як РЄ, ЄС, ОБСЄ та ЮНЕСКО, що сприяли розвитку ГО в Україні через підтримку різноманітних проєктів. Ці проєкти забезпечили доступ до європейських освітніх практик та досвіду, що допомогло Україні адаптувати міжнародні стандарти до національних умов.

ГО стала частиною державних освітніх стандартів, що дозволило інтегрувати відповідні знання в навчальний процес на всіх рівнях освіти. Зокрема, були розроблені навчальні програми для вчителів та методичні посібники, які допомогли інтегрувати громадянську тематику в освітні процеси, підготувавши педагогів до формування громадянської свідомості в молоді.

Отже, поступово створюється освітнє середовище, орієнтоване на формування активних громадян, готових брати участь у демократичних процесах.

Науково-педагогічна спільнота актуалізує проблеми громадянського та національного виховання, політичної та правової освіти, національної ідентичності та функціонування державної мови. Інтеграція цих аспектів в освітній процес сприяла зміцненню громадянської свідомості, розвитку демократичних цінностей та підготовці молоді до активної участі в політичному та соціальному житті. Вищі навчальні заклади впроваджують науково-дослідну роботу, що сприяє розвитку педагогічної теорії та практики. Роль громадських організацій та неформальних освітніх ініціатив зростає, залучаючи громадян до участі в демократичних процесах та активному суспільному житті.

У першому розділі ми визначали сутність поняття «педагогічна концепція» та «концепція громадянської освіти», а також запропонували опис етапів формування цієї концепції (Рис. 1.3.). Відповідно до сутності та наповнення визначених там етапів, можемо констатувати, що впродовж 2 періоду *концепція ГО знаходилася на її (концепції) теоретичному етапі, на якому відбувалася розробка системи науково обґрунтованих ідей, концептів та принципів, які розкривають сутність, цілі та завдання ГО. На цьому етапі формулювалися ключові поняття, визначалися змістові компоненти, принципи та підходи до впровадження ГО в освітній процес.*

Усі ці фактори, разом узяті, сприяли значному прогресу в розвитку ГО, а сам період став важливим кроком на шляху до створення демократичного громадянського суспільства в Україні.

2.2.3. Адаптація громадянської освіти до європейських стандартів: інтегративно-європейський період (2010–2021 рр.)

Дослідження джерельної бази з окресленої проблематики дало можливість встановити *верхню межу III періоду – 2010 рік*. Цього року Україна, будучи невід’ємною частиною світової, зокрема європейської, спільноти (членом РЄ), схвально підтримала Хартію РЄ з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (далі – ОДГ/ОПЛ) (2010 р) [355] і почала активно

впроваджувати її основні засади в національну систему освіти, зважаючи на те, що саме освіта сприяє формуванню соціальної згуртованості в суспільстві, розвитку демократичних цінностей, становленню активного громадянства. Це докорінно змінило підходи педагогічної спільноти до ГО як у формальній, так і в неформальній освіті.

Термін ОДГ/ОПЛ трактується як система знань, умінь та навичок, які допомагають учням здійснювати та захищати свої демократичні права й обов'язки, цінувати різноманітність і брати активну участь у демократичному житті, сприяти захисту прав людини та основних свобод. Ці напрями тісно взаємопов'язані та взаємодоповнюють один одного [355]. Провідниками в навчанні демократії та правам є неурядові організації та активна громадянська спільнота в Україні. Зауважимо, що завдяки впровадженню ОДГ/ОПЛ в 2010 році було розроблено та затверджено 15 навчальних програм з правознавства та громадянознавчих дисциплін (у той час як за період 1991–2009 рр. було створено 34 такі програми).

Зазначимо, що впровадження основних засад Хартії РЄ з ОДГ/ОПЛ, інтеграція європейського досвіду в Україні вимагали прийняття стратегічного документа з ГО. Так, з метою створення сприятливих умов для подальшого розвитку в Україні громадянського суспільства у 2012 р. затверджується «Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [331], основні положення якої лягли в основу нової концепції, розробленої науковими колективами Інституту проблем виховання і педагогіки НАПН України, 27-ми Інститутів післядипломної освіти, Національного педагогічного університету ім. Драгоманова, Асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба», фонду «Відродження». Тож, у 2012 р. було винесено на обговорення проєкт «Концепції громадянської освіти та виховання в Україні» [16], яка, на думку Центру Разумкова, стала оновленою версією попередньої Концепції [262, с.20]. Проте документом визначена важлива роль освіти та виховання, запропонована навчально-виховна модель, у якій залучені сім'я, навчальні заклади та громадськість, визначені форми впровадження ГО та

активні методи викладання. Основний акцент зроблений на формальній освіті, а перелік базових принципів ГО та виховання розширено: гуманізм, демократичність, практична зорієнтованість, позитивні соціальні дії, наступність, міждисциплінарність, культуровідповідність тощо [161].

Стосовно визначення поняття «громадянського виховання», вважаємо слушним відмітити, що в Концепції 2012 р. це – «формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною» [161], натомість у Концепції 2000 р. це – виховання свідомого громадянина-патріота, вкладаючи розуміння і громадянського, і національно-патріотичного виховання в одне поняття. Поняття «громадянської освіти» у Концепції 2012 р. трактується як «навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства» [161], проте, як зауважила Г. Усатенко, формуючи понятійний апарат, варто було б не розмежовувати поняття «громадянська освіта» та «громадянське виховання», а об'єднати їх в одне – «громадянська освіта» [346] (ми підтримуємо цю думку Г. Усатенко). Отже, Концепція 2012 р. стала потужним кроком у реформуванні системи освіти в Україні, вироблення моделі ГО відповідно до міжнародних документів та світових тенденцій.

У межах встановленої нами періодизації важливим вважаємо 2014 рік, який увійшов в історію України як рік Революції гідності та початку російсько-української війни. Нашій думці суголосна позиція Н. Федорук, представлена в науковій праці «Революція гідності – день народження громадянського суспільства України» [349]. Протести, що почалися в листопаді 2013 року через зміну зовнішньополітичного курсу країни, призвели до Євромайдану. Близько чотирьох мільйонів українців узяли участь у цих подіях, які визначили європейський вибір України та сприяли формуванню громадянського суспільства, зробивши українців громадянами, а не підданими держави [349]. Окупація російською федерацією Криму та вторгнення в Україну в 2014 р., окрім

страшного випробування для українців, горя й втрати частини території, зумовила переосмислення цінностей української нації: на перше місце поруч із цінністю людського життя стали незалежність, свобода та єдність нації. Поруч із Збройними Силами України на захист країни стали й цивільні: добровольці, волонтери, медики, педагоги та ін. Ця активність об'єднала націю проти агресора у боротьбі за мир, свободу, незалежності. Інституції громадянського суспільства надають практичну та юридичну допомогу біженцям, переселенцям та військовим. Соціальні зв'язки, сформовані внаслідок Революції гідності, стали ключовим чинником спротиву та перемоги українського народу [349].

Революція гідності (2014 р.), підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом (2014 р.) [343], прийняття інноваційного Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) [276] у межах європейського простору, робота над проєктом нового Закону України «Про освіту» в цей час зумовили не лише новий погляд на якісний рівень і суспільну роль освіти, а й дали поштовх до її демократизації та модернізації змісту в нових реаліях часу. Своєчасною, на нашу думку, стала затверджена «Концепція національно-патріотичного виховання» (2015 р.) [169], спрямована на реалізацію «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2010 роки» (2015 р.) [333]. Документи актуалізують значення національно-патріотичного виховання дітей та молоді в контексті політичних і суспільних подій, визначають його основні складові: громадянсько-патріотичне, духовно-моральне та військово-патріотичне виховання. До переліку цінностей, які мають бути сформовані в майбутнього громадянина, включені як національні, так і європейські цінності, такі як повага до прав людини, верховенство права та рівність перед законом.

Варто наголосити, що основоположним документом у впровадженні Україною Хартії РЄ з ОДГ/ОПЛ стала «Національна стратегія у сфері прав людини» (2015 р.), затверджена Указом Президента України [233], стратегічними напрямками якої є забезпечення державою основних прав і свобод людини (право на життя, свободу, недоторканність, справедливий суд, свободу думки і слова, гендерну рівність, працю, освіту, приватність тощо). У контексті

теми нашого дослідження важливо, що одним із головних завдань держави визнано «підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини» [233], що підкреслює важливість та актуальність розроблення нових підходів до ГО.

Вивчення джерельної бази дослідження переконує, що значним кроком на шляху формування правової та політичної культури громадян стала винесена на обговорення у вигляді проєкту «Концепція політичної освіти в Україні» (2015 р.), розроблена НаУКМА за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні [175]. Авторський колектив (О. Дем'янчук, І. Жадан та ін.) у преамбулі до істотно нового документа зазначив, що ця Концепція є пропозицією «загального уявлення про політичну освіту, її принципи, зміст і форми здійснення». Політична освіта охоплює середню, професійну та вищу освіту, підвищує рівень політичної культури громадян, які розуміються на ідеях демократії та захищають свої права; її ключовими поняттями є законслухняність, відповідальність, ставлення до влади, індивідуальна свобода, толерантність та політична активність. «Політична освіта – це своєрідний тренінг із громадянськості, школа, де людей навчають жити спільно, громадою» [175, с.3]. Автори Концепції розглядають ГО як важливу складову політичної освіти, оскільки вона сприяє формуванню активного та відповідального громадянина, який здатний активно брати участь у політичному процесі.

Слушним буде, на нашу думку, поруч із розвитком політичної освіти та культури, акцентувати увагу на становленні медіаграмотності громадян [385]. Так, у 2016 р. НАПН України схвалила нову редакцію «Концепції впровадження медіаосвіти в Україні», узявши за основу концептуальні засади міжнародних документів (поданих у Додатку В.1.). Розбудова медіаосвіти є викликом часу й має стати фундаментом гуманітарної безпеки держави, розвитку громадянського суспільства, протидії інформаційній агресії, а також підготувати молодь до безпечної взаємодії з медіа й формувати медіаграмотність.

Зазначимо, що інтенсивний розвиток громадянського суспільства в Україні, поштовх до якого спричинили події 2013–2014 рр., вимагав системної довгострокової державної стратегії його розвитку. Громадянському суспільству,

яке є важливим елементом будь-якої демократичної країни, для розвитку необхідні умови, які може створити й зобов'язана це зробити держава. Такими документами стали «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» (2016 р.) [232] та Указ Президента України «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» (2016 р.) [295]. Затверджена «Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016–2020 рр.» (2016 р.) мала сприяти створенню необхідних «умов для розвитку і самореалізації української молоді, формування її громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості» [106]. У Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (2016 р.), підготовленій НАПН України до 25-річчя незалежності, пріоритетними орієнтирами в освітній державній політиці були визначені людиноцентризм, якість, доступність, конкурентоспроможність, інтеграція в європейські та світові простори освіти [224, с.5].

Опрацьована нами джерельна база свідчить про те, що суспільні та політичні процеси, економічний та соціальний розвиток України на початку 2010-х рр. стали викликом для системи освіти. Освіта має бути в авангарді цих процесів, а точніше – на крок попереду, бо виховує майбутнє покоління громадян. Тож освіта вимагала реформування, і першим кроком до цього стала Концепція НУШ (2016 р.) [172], яка, з-поміж іншого, визначила ключові компетентності для життя, відповідно до «Рекомендацій Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя» (2006 р.).

Вважаємо за необхідне надати визначення ключових компетентностей за Концепцією, оскільки далі мова буде йти про формування громадянської компетентності здобувачів освіти: «Ключові компетентності – ті, яких кожен потребує для особистої реалізації, розвитку, активної громадянської позиції, соціальної інклюзії та працевлаштування і які здатні забезпечити особисту реалізацію та життєвий успіх протягом усього життя». Звернемо увагу, що

формування громадянської та соціальної компетентностей виступає одним із ключових завдань НУШ. Концепцією визначено, що ключова мета цих компетентностей полягає у вихованні школяра як свідомого громадянина, патріота, професіонала, людини, світогляд та спосіб мислення якої націлені на саморозвиток і самореалізацію у суспільстві [172].

Варто зазначити, що проблеми виховання дітей і молоді обговорюються й на засіданнях ВР України, за результатами яких виходить Постанова ВР України «Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді» (2017 р.) [297], основні тези та завдання якої представлені в Додатку К. Зауважимо, що рекомендації акцентують на інтеграції молоді в державний розвиток, національно-патріотичному вихованні та формуванні громадянської ідентичності. Основні завдання включають забезпечення зайнятості, доступ до житла, підтримку талановитої молоді, пропагування здорового способу життя, формування патріотичних почуттів через телепрограми та участь молоді в міжнародних процесах. Важливими завданнями є створення науково-дослідної бази для оцінки ефективності ГО та формування патріотичного світогляду молоді. В умовах гібридної війни важливо формувати національні цінності для розвитку української ідентичності. Система ГО орієнтована на формування здорової, соціально активної та свідомої особистості, що є важливою частиною державотворчого процесу та розвитку суспільства.

Зауважимо, що вагомою подією для розвитку національної системи освіти і ГО як її складової стало прийняття Закону України «Про освіту» (2017 р.), який проголошує: «Держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» (ст.5.5) [289]. Законом «поняття громадянської освіти отримало нормативне визначення, а відтак необхідними є подальші кроки з її впровадження» [173].

Умовно завершальним документом визначеного періоду є схвалена Кабінетом Міністрів України «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.) [173]. Формування законодавчої бази, нормативно-правових документів, обговорення та здобутки науково-педагогічної спільноти та громадських організацій стали підґрунтям для вироблення концепції ГО в Україні. Документ увібрав конструктивні ідеї попередніх концепцій 1991–2018 рр. з урахуванням європейського та вітчизняного досвіду. Концепція визначає ціннісні орієнтири, завдання та підходи до громадянської освіти, яка спрямована на формування громадянських компетентностей для всіх рівнів освіти та вікових груп, включаючи освіту для дорослих.

На нашу думку, схвалення «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.) [173] суттєво вплинуло на перегляд державних орієнтирів у національно-патріотичному вихованні дітей і молоді. Так, виходить затверджена Указом Президента України «Стратегія національно-патріотичного виховання» (2019 р.) [334] та затверджена наказом МОНУ «Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України» (2019 р.) [170]. Важливим для нашого дослідження є визнання у цих документах національно-патріотичного виховання «важливим засобом громадянської освіти» [334]. Водночас «Концепцією Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року» (2020 р.) окреслені проблеми, які потребують невідкладних дій для їх усунення, серед яких «несистемний характер формування активної громадянської позиції для утвердження національної ідентичності громадян на основі духовних цінностей Українського народу, національної самобутності» [163]. Для ефективного розв'язання цієї проблеми Програмою передбачено заходи на підвищення ролі української мови, інформаційно-просвітницьку роботу, залучення громадської спільноти, розвиток молодіжних організацій, упровадження стандартів та критеріїв ефективності національно-патріотичного виховання тощо [163].

Досліджуючи категорійні ознаки періоду разом із законодавчими та нормативно-правовими документами (конкретно-історичний, нормативно-

правовий критерій), ми опрацювали наукові статті, дисертаційні праці, результати досліджень вітчизняної науково-педагогічної спільноти (ідейно-педагогічний, апробаційно-практичний критерій).

Насамперед, зауважимо, що широке коло науковців долучилося до обговорення «Концепції громадянської освіти та виховання в Україні» (2012 р.) [161]. Наприклад, І. Акіншева стверджувала, що основою громадянського виховання є формування демократичних цінностей, що об'єднують різні етноси і регіони України для створення демократичної держави, що політична культура включає знання про політичну організацію держави, структури суспільної взаємодії, критичне ставлення до влади та вплив на її рішення, тож є важливою частиною громадянського виховання [3, с.9–10]. Також відмічається сплеск активності щодо розроблення науковими колективами та педагогами-практиками програм і проєктів із ГО та національно-патріотичного виховання. Нашу увагу привернув такий доробок вітчизняних науковців. Науковий колектив Харківської гуманітарно-педагогічної академії розробляє Програму з виховання громадянської культури та патріотизму в студентів вищих педагогічних навчальних закладів (Г. Пономарьова, 2014 р.), яка ставить за мету формування свідомого громадянина, патріота і професіонала, упровадження інклюзивної освіти. Г. Пономарьова зазначає, що важливим є створення педагогічних умов для формування демократичних стосунків у колективі через особистісну зацікавленість студентів [265, с.265–269].

У свою чергу, І. Бех і К. Чорна запропонували «Програму українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» (2015 р.) [32], яка набула особливої значущості в умовах нестабільної суспільно-політичної ситуації в країні. Науковці розглядають ГО як важливий інструмент формування національної свідомості, патріотизму та готовності до активної участі в житті держави, що включає розвиток моральних і правових цінностей, а також підтримку прав людини та територіальної цілісності країни [32, с.26–27]. Зауважимо, що в цей період актуалізується проблема виховання громадянськості в дітей та молоді з особливими потребами. Є. Федорова (2014 р.) вивчає

концептуальні засади цього напрямку виховання і доходить висновку, що вирішення цієї проблеми є складним соціально-педагогічним завданням. Учена констатує відсутність науково обґрунтованих педагогічних стратегій виховання патріотів, недостатність методичного забезпечення, відсутність достатньої кількості фахівців [348, с.401–402] та актуалізує цю проблему в суспільстві.

Вагомою подією на освітянській ниві став методологічний семінар НАПН України «Громадянськість української молоді: виклики, здобутки, перспективи» (2015 р.), під час якого у своєму виступі О. Сухомлинська зазначила, що курс громадянознавства, який «увійшов до предметного поля української освіти» [336, с.7] наприкінці 90-х – на початку 2000-х рр. свідчить про початок розвитку громадянського суспільства в Україні та демократичну перебудову освітнього процесу. На нашу думку, позиція академіка О. Сухомлинської свідчить про важливість ГО як ключового етапу в становленні демократичних принципів і формуванні активних громадян, що здатні брати участь у трансформації суспільства та освітнього процесу на основі нових концептуальних підходів.

Розвиток України як незалежної демократичної європейської держави, її майбутнє неможливе без сформованої у її громадян стійкої, розвинутої громадянської ідентичності. У цьому контексті І. Петровська (2017 р.) розглядає громадянську ідентичність як соціально-психологічний конструкт, що формується через відображення й побудову соціальної реальності, вона є основою створення громадянського суспільства, але наразі спостерігається її криза, що гальмує розвиток демократії в Україні [251, с.53–54]. Нашу увагу привернула праця Б. Іваненко (2020 р.), яка визначила Я-ідентичність як глибоке знання власної сутності та здатність до гармонійної взаємодії з соціумом. Учена доводить, що сформованість Я-ідентичності є основою формування громадянської ідентичності, яке починається з раннього дитинства [132, с.53–62]. О. Жаровська (2022 р.), у свою чергу, доводить, що національна ідентичність є складовою громадянської культури, що включає національну свідомість та самосвідомість [120; 121].

Отже, вивчення наукових праць із проблеми формування національної та громадянської ідентичності надало нам можливість дійти висновку, що наукова думка визнає сформованість означених характеристик людини та є фундаментом консолідованого громадянського суспільства, без якого неможливий вихід із зовнішніх проблем та російської агресії.

Вивчаючи підходи до ГО в європейських країнах, М. Бабкіна (2018 р.) з'ясувала, що серед зарубіжних науковців прослідковується відносна однастайність «щодо основних концептуальних положень громадянського виховання, його мети, принципів, форм та методів реалізації», проте чітких підходів до системного впровадження науковицею не виявлено [10, с.242]. Дослідження І. Жадан (2019 р.) виявило, що найбільш вагомим індикатором громадянськості серед студентської молоді є громадянська активність. Однак кожен четвертий учасник дослідження, що вважає громадянську активність ознакою зрілості, не готовий діяти заради спільного блага, половина опитаних покладає відповідальність за події в державі на владу, 80% вважають своєю місією контролювати владу і лише чверть опитуваних має намір жити в Україні. Проте цінність держави залишається важливим чинником формування ідентичності, і активне громадянство вважається «інструментом змін на краще власного життя і країни» [119, с.3–5].

У науково-педагогічній думці досліджуваного періоду актуалізується проблема підготовки педагогів, зокрема в контексті формування громадянської свідомості майбутніх учителів. О. Жаровська (2014 р.), досліджуючи змістові складові національної самосвідомості майбутнього педагога, стверджує, що патріотичне виховання має бути зосереджене на «національній самосвідомості, в якій загальнолюдське проявляється в неповторному бутті нації» [120, с.233–242]. Це підкреслює важливість поєднання національної ідентичності з універсальними цінностями. М. Бабкіна (2018 р.) зазначає, що громадянське виховання стало важливою темою для науковців і педагогів. Вироблено шляхи виховання, що відповідають сучасним вимогам, спрямовані на формування інтегрованої особистості з моральними чеснотами, патріотизмом,

громадянською зрілістю, активністю та відповідальністю. Проте недостатньо уваги приділяється практичній діяльності молоді, формуванню громадянських компетентностей через участь у самоврядуванні та інтеграції виховання в навчальні дисципліни [10, с.241–242].

Для нашого дослідження вагомими є наступні наукові праці. У ході вивчення громадянської компетентності М. Сидоркіна (2019 р.) визначила основні групи компетенцій: когнітивні, соціальні, рефлексивні, етичні та ціннісний вибір. Узагальнюючи проведені емпіричні дослідження, дійшла висновку, що підлітки з розвиненими соціальними інтересами, такими як співпереживання, емоційна саморегуляція та просоціальні моральні міркування, більш схильні до громадянського залучення та вище оцінюють свої громадянські навички – це є передумовою розвитку громадянської компетентності [321, с.193–195]. Натомість Н. Баюн (2020 р.) виокремила умови, за яких відбувається формування громадянських компетентностей школярів за допомогою інформаційно-комунікативних технологій, серед яких – створення освітнього середовища, що сприяє інтересу до природничо-математичних дисциплін, гнучкість педагогів, їх мотивація, створення умов для громадянської діяльності учнів [15]. Вивчаючи хід реформування освіти на засадах НУШ, О. Пометун, О. Ремех (2020 р.) зазначили потребу в спеціальній підготовці вчителів для використання формувального оцінювання учнів. Вони вважають, що вчителі історії та громадянознавчих дисциплін повинні опанувати технологічну систему формувального оцінювання (мету оцінювання, терміни проведення, результати навчання, критерії та стандарти, прийоми контролю та перевірки знань), що повністю реалізовуватиме його потенціал [269, с.109–110].

Аналізуючи проблематику дисертаційних праць описуваного етапу, ми дійшли висновку, що в порівнянні з попереднім періодом так само активно науковцями досліджуються різноманітні аспекти ГО молоді, незначна частина робіт присвячена вивченню громадянських компетентностей педагогів та майбутніх учителів. Утім нами встановлено, що для наукової спільноти стають

актуальними такі теми, як гендерне виховання та формування демократичних цінностей у громадянському суспільстві, що узагальнено на *Рис. 2.8*.

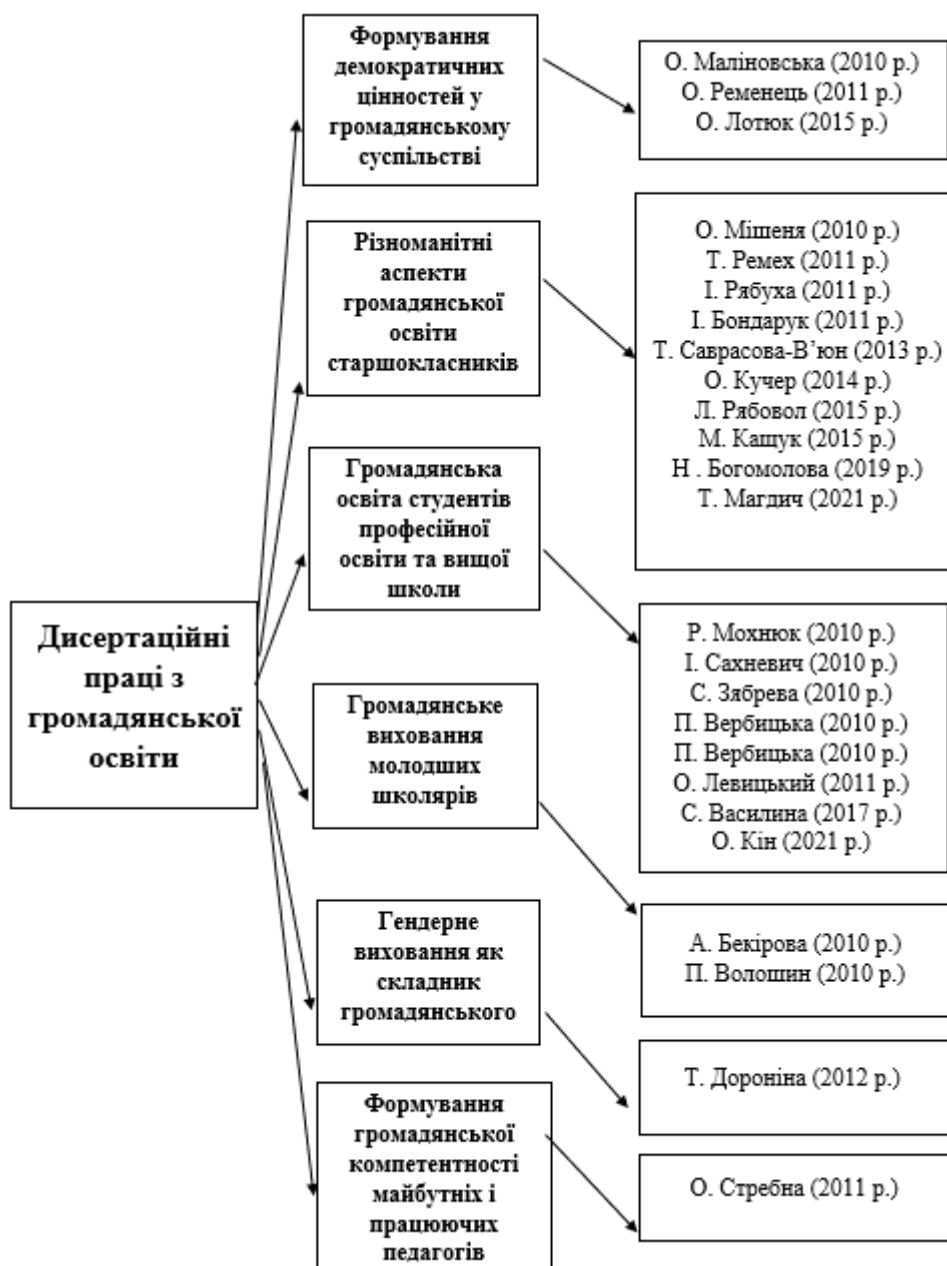


Рис.2.8. Дисертаційні праці з громадянської освіти (2010–2021 рр.)

На цей період також припадає розробка науково-дослідних проєктів ЗВО України (див. Розділ 2.2.2., с.119–120; Додаток 3). Звернення до тогочасних досліджень переконує в тому, що науковці зосереджують увагу на важливих питаннях, пов'язаних із формуванням громадянських компетентностей у різних соціальних групах та в освітніх контекстах, зокрема – відсутність системних підходів до ГО, яка б відповідала вимогам сучасного суспільства, а також

потребам різних категорій громадян, зокрема державних службовців, учнів старшої школи та молоді загалом. Так, у роботі 2017 р. *«Громадянські компетентності у професійній освіті державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування»* (реєстраційний номер 0217U004731) було визначено, що відсутність методичних засад є головною проблемою формування громадянських компетентностей у професійній підготовці посадових осіб. Розроблено методичне забезпечення для інтеграції громадянських компетентностей у програми підготовки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, спрямоване на ефективне виконання управлінських функцій в умовах демократії.

Зауважимо, що проблема реалізації компетентнісного підходу в освіті актуальна й для шкільної освіти, зокрема в історичній та ГО. У дослідженні 2019 р. *«Методичні засади компетентнісно орієнтованої історичної та громадянської освіти в ліцеї»* (реєстраційний номер 0219U000448) було виявлено, що відсутність чітких моделей навчання за компетентнісним підходом є серйозною прогалиною, та запропоновано концептуальні положення для його впровадження та формування громадянських компетентностей. Наразі важливим є питання ГО молоді, що активно досліджується в контексті неформальної освіти. У дослідженні 2019 р. *«Сучасний стан та перспективи розвитку громадянської освіти молоді»* (реєстраційний номер 0219U004465) науковці аналізують сучасні підходи до ГО, зокрема через призму неформальної освіти, яка здатна забезпечити не лише набуття знань, але й розвиток важливих навичок та компетентностей для формування активної громадянської позиції.

Однак, незважаючи на значну роль неформальної освіти, проблема її впровадження в освітній процес та поширення серед молоді залишається однією з найбільш актуальних. Науковці наголошують на потребі в розробці нових стратегій і методів, які сприятимуть ефективному розвитку громадянських компетентностей у молоді, а також виявляє основні проблеми та потреби у сфері ГО. Водночас системна науково-дослідницька робота з окресленої проблематики ведеться Лабораторією національно-патріотичного виховання НАПН України (з

2015 р.), метою якої є виховання відповідального патріота-громадянина, готового служити українському народу, захищати територіальну цілісність і сприяти повоєнній відбудові України [200].

Отже, хоча в Україні розробляються важливі дослідження з теми ГО, на практиці залишається багато проблем, пов'язаних із систематизацією та реалізацією компетентнісного підходу в різних освітніх контекстах. Виявлені проблеми в професійній освіті, у навчанні в ліцєях і серед молоді загалом вказують на необхідність більш глибокої інтеграції ГО в освітні програми різних рівнів. Зокрема, потрібно створювати чіткі методичні підходи та розробляти концептуальні моделі, що дозволяють формувати громадянські компетентності на всіх етапах освітнього процесу.

Зауважимо, що з прийняттям «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.) [173] та «Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України» (2019 р.) [170] відбувається перегляд змісту освіти, навчальних планів та підходів до викладання не тільки предметів окремих галузей, а всіх – із урахуванням окреслених у документах орієнтирів. Так, курс «Громадянська освіта», на переконання О. Пометун та Т. Ремех (2018 р.), є важливим чинником у процесі соціалізації підлітка, формуванні громадянської компетентності, «його прихильності до демократії»; у ході вивчення дисципліни школярі отримують знання, вміння й навички, необхідні їм для реалізації прав громадянина, свідомої участі в громадському та соціальному житті. Проте науковиці зауважують, що, окрім предмета «громадянська освіта», ці завдання мають бути відображені й у змісті таких дисциплін, як правознавство, історія, географія, література [268, с.8]. Позиція О. Пометун та Т. Ремех [268] суголосна з думкою М. Бабкіної, яка досліджувала навчально-методичне забезпечення ГО. Науковиця вважає, що ефективність громадянського виховання здійснюється через інтеграцію елементів ГО у навчальні предмети. Однак учена зауважує, що спеціальні громадянознавчі предмети відсутні, а суспільно-гуманітарні предмети не повністю забезпечують цей процес. Вона наголошує на необхідності наскрізного міжпредметного підходу та залучення молоді до громадської

діяльності для формування критичного мислення та комплексного уявлення про світ [10, с.242–244]. Оновлення змісту освіти відбувається і в системі позашкільної освіти. Зокрема, актуалізується та виводиться на державний рівень національно-патріотична гра «Сокіл» («Джура»), оновлюється навчально-методичне забезпечення предмета «Захист Вітчизни», активізується та підтримується органами влади та місцевого самоврядування молодіжний громадський рух («ПЛАСТ», СУМ та ін.). Відмітимо, що в організації позаурочного часу педагоги зорієнтовані на «пошук форм «діяльнісного патріотизму» [286].

Зауважимо, що в розробці та виданні навчально-методичних матеріалів і забезпеченні ними закладів як формальної, так і неформальної освіти вагому участь беруть українські та міжнародні громадські організації. У рамках реалізації Швейцарсько-українського проєкту DOCCU – Розвиток громадянських компетентностей в Україні – для впровадження в закладах освіти ОДГ/ОПЛ було перекладено, видано та розміщено на онлайн-платформі серію підручників і посібників: «Виховання для демократії», «Зростання в демократії», «Життя в демократії», «Участь у демократії», «Вивчення прав дитини» та «Викладання демократії», які містять програми та уроки з формування громадянських компетентностей. Участь зарубіжних авторів наповнила посібники різноманітними методами та підходами до освіти для демократичного громадянства та прав людини [54]. Бібліографічний опис навчальних програм, підручників та методичних посібників подано в Додатках Д.1; Д.2.

У ході вивчення джерельної бази нами встановлено, що в цей час відбувається сплеск громадянської активності, створення низки громадських організацій, зокрема молодіжних, утворення громадянських інститутів та благодійних фондів, метою яких визначається правова освіта громадян, розвиток їх громадянської активності та залучення до суспільних процесів, вплив на діяльність органів влади тощо. Підтвердженням цієї тези є думка О. Лотюк (2015 р.), яка зазначає, що соціальна активність громадських і волонтерських організацій, добровольчих батальйонів та інших нових форм громадянських

інститутів у 2014–2015 рр. стала безпрецедентною в історії України, сприяючи формуванню «соціального капіталу» та нової парадигми національного державотворення з рівним публічним партнерством держави, громадянського суспільства та його інститутів [201, с.18]. Так, у Києві групою активної молоді створено Інститут політичної освіти (2010 р.), місією якого визначено розвиток політичної освіти українського суспільства, парламентаризму та місцевого самоврядування, утвердження демократичних цінностей [136]. З національно-патріотичних протестних акцій 2013 року на Майдані бере початок ідея створення громадської організації «Відкритий Університет Майдану» (2014 р.) – осередку просвітницької й навчальної роботи з громадянської/політичної освіти.

Важливим є започаткований РЄ проєкт «Компетентності для культури демократії – Живемо разом як рівноправні громадяни в культурно багатоманітному демократичному суспільстві» (2012–2017 рр.) [153]. Концептуальна модель компетентностей та опис дескрипторів, вироблені в ході роботи над проєктом, лягли в основу розроблення Концепції НУШ. З метою сприяння розвитку демократії в освіті Європейським центром ім. Вергеланда (Норвегія) у 2015 р. була започаткована Програма підтримки освітніх реформ в Україні «Демократична школа», яка підтримує демократичні реформи в освіті, надаючи інформаційні матеріали, курси підвищення кваліфікації для педагогів, «добрі практики» та «історії успіху» для пропагування цінностей демократії та прав людини [274].

Розвиток технологій впливає й на оновлення підходів до ГО загалом у суспільстві й зокрема – в освіті. Інструментом для активізації роботи в громадах став Всеукраїнський проєкт «Громадянська освіта та електронна демократія в навчальних закладах» (2017–2018 рр.), у рамках якого організовано онлайн-навчання для педагогів за курсами: «Електронна демократія», «Європейські стандарти та цінності», «Демократичні цінності та механізми» та ін. [373]. На громадських засадах запрацювала Дистанційна школа демократії та громадянського суспільства (2019 р.), метою якої є ознайомлення громадян із «принципами, процедурами і умовами здійснення демократії та діяльності

громадянського суспільства як інституту прямої демократії» [110]. Важливо, що громадська думка є індикатором успішної реалізації реформ. Так, з 2016 по 2020 рр. НАПН було проведено всеукраїнський експеримент «Формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій у навчальних закладах різного рівня», результати якого підтверджують, що в демократичному суспільстві на перший план в управлінні освітніми процесами виходить комунікація, наступним рівнем є самоорганізація суспільства на основі моніторингу громадської думки [256, с.195].

Досліджуючи формування концепції ГО у вітчизняній науково-педагогічній думці на III **інтегративно-європейському** періоді (2010–2021 рр.), ми дійшли таких висновків.

ГО отримала офіційне визнання в законодавчих і нормативних актах, що регулюють освітню діяльність в Україні. Прийняття низки важливих документів, таких як Закон України «Про освіту» (2017 р.) та «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.), стало основою для інтеграції громадянських компетентностей у всі рівні освіти, а також визначило її пріоритети в контексті національної та міжнародної політики. Документи стали ключовими для адаптації української освітньої системи до європейських стандартів, що відображає прагнення країни до демократичних цінностей.

Особливе значення мала Концепція національно-патріотичного виховання, затверджена МОНУ, яка стала одним із ключових документів, що визначають зміст ГО. Концепція підкреслювала важливість патріотичного виховання як складової частини формування громадянської ідентичності та активної громадянської позиції молоді. Водночас концепція синхронізувалася з європейськими підходами до виховання громадянства та патріотизму, що сприяло створенню більш збалансованої та взаємодоповнювальної системи освіти, що охоплює національні та загальнолюдські цінності.

Відбувається систематизація підходів до ГО та її інтеграція в усі рівні формальної освіти – від початкової до вищої школи. ГО активно розвивається й у сфері неформальної освіти, де важливим є застосування активних методів

навчання, спрямованих на виховання критичного мислення та відповідальності за долю країни. Такий підхід відповідає європейським тенденціям щодо інтеграції демократичних цінностей у всі рівні освіти, включно з неформальним навчанням, яке має величезне значення для розвитку активних громадян.

Вагомий внесок у процес вироблення концепції ГО в Україні здійснили як вітчизняні, так і міжнародні громадські організації. Європейська спільнота та інші міжнародні організації підтримали ініціативи, спрямовані на інтеграцію європейських стандартів освіти для демократичного громадянства, що дозволило не лише поліпшити якість ГО в Україні, а й наблизити її до європейських цінностей і стандартів.

У першому розділі ми визначали сутність поняття «педагогічна концепція» та «концепція громадянської освіти», а також запропонували опис етапів формування цієї концепції (Рис. 1.3.). Відповідно до сутності та наповнення визначених там етапів, можемо констатувати, упродовж 3-го періоду *концепція ГО знаходилася на методологічному етапі формування, на якому відбулося визначення принципів, методів і підходів до формування концепції ГО; розробляється система, яка дозволяє встановлювати взаємозв'язки між її елементами, визначати педагогічні закономірності та формувати освітні стратегії, спрямовані на розвиток громадянської компетентності, культури та відповідальності.*

Окреслене зміцнило зв'язок України з європейськими освітніми процесами, що відображає європейську спрямованість освітніх реформ, орієнтованих на розвиток демократичного громадянства, прав людини і верховенства права.

Висновки до другого розділу

Вивчення динаміки формування ГО в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. дозволило визначити ключові події її становлення та сформувати виважену періодизацію цього процесу, ґрунтуючись на аналізі законодавчої, нормативної бази, наукових досліджень та практичного досвіду. Застосування ретроспективного аналізу та спеціалізованих методів дослідження виявило

особливості формування концепції в Україні в ГО контексті різних історичних етапів.

Аналіз передумов формування концепції ГО в історико-педагогічній думці дозволяє зробити висновок, що основою для її формування стали суспільні цінності, які формувалися протягом багатьох століть на світовій арені. Вивчення цих цінностей, їх змісту й розвитку, а також трансформацій у політичних умовах, у яких перебувала Україна, є важливими аспектами дослідження. Прогресивні ідеї, які виникали в контексті історичних умов, та думки видатних вітчизняних постатей значно вплинули на становлення ГО в Україні. Важливим етапом стали правові джерела IX–XVIII ст., зокрема Конституція Пилипа Орлика, вчення Г. Сковороди, педагогічні праці К. Ушинського, С. Русової, а також погляди таких націоналістів, як В. Липинський, Д. Донцов, історичні праці М. Драгоманова, М. Костомарова та М. Грушевського. Усі ці ідеї є фундаментом сучасної ГО в Україні.

Вивчення джерельної бази та встановлення низки критеріїв, таких як конкретно-історичний, нормативно-правовий, ідейно-педагогічний, апробаційно-практичний і суспільно-громадський, дозволило здійснити детальну характеристику періодів формування концепції ГО в Україні. Застосування зазначених критеріїв дало змогу простежити етапи формування концепції ГО в контексті вітчизняної педагогічної думки, з урахуванням впливу історичних, правових і соціальних умов, що мали місце в різні періоди. Кожен із періодів відображає особливості відповідних етапів розвитку суспільства, що знайшло своє відображення в педагогічних концепціях, правових актах та наукових дослідженнях.

Перший період – формувально-національний – (1991–1999 рр.) характеризувався трансформацією національної освіти в умовах здобуття Україною незалежності та прагненням інтегруватися в європейську спільноту. Цей період став вирішальним у становленні концепції ГО в Україні, коли були зроблені перші кроки до впровадження нових підходів, що відповідали демократичним цінностям та стандартам. Пошук концептуальних ідей ГО

відображав потреби молодшої держави в формуванні громадянської ідентичності, національної свідомості, правової культури та активної громадянської позиції. У цьому контексті формувалися ідеї, які згодом стали основою для побудови системи ГО в Україні.

Важливим аспектом першого періоду було становлення ГО як частини національно-патріотичного виховання, а також розвиток правової освіти, яка стала основою для формування політичної та правової культури серед молоді. Формувалося розуміння значення демократизації освіти, що сприяло розвитку активної громадянської позиції. У цей період почалася апробація теоретичних підходів до ГО, що стали базою для подальшого її розвитку. Вітчизняна педагогічна думка зіграла важливу роль у формуванні теоретичних засад ГО. Педагогічний дискурс окресленого періоду започаткував нові підходи до виховання громадян, відображаючи актуальні потреби незалежної держави. Перші кроки педагогічної думки в цьому напрямку створили підґрунтя для подальших теоретичних і практичних здобутків у сфері ГО в Україні.

Отже, перший період став основою для становлення повноцінної ГО в Україні, орієнтуючи освітній процес на виховання активних, свідомих громадян, здатних до критичного мислення, участі в суспільному житті та прийняття відповідальних рішень. Важливими складниками цього періоду стали розробка перших навчальних програм і підручників, інтеграція ГО в освітні курси та побудова національної ідентичності в рамках демократичних цінностей та європейських стандартів.

Другий період – емансипаторно-правозахисний – (1999-2010 рр.) характеризувався значною трансформацією концепції ГО в Україні, яка почала набувати власної інституціоналізованої форми та відокремлюватися від суто правознавчих аспектів. У цей час ГО стала рівноправним складником демократичного громадянства, що розвивався на основі внутрішніх змін у політичному та освітньому середовищі, а також завдяки тісній співпраці з міжнародними організаціями, які допомогли впровадити європейські стандарти в національну систему освіти.

Педагогічна думка цього періоду орієнтувалася на інтеграцію ГО в освітній процес через міждисциплінарні підходи, з акцентом на розвиток критичного мислення, правової культури та громадянської активності серед молоді, що сприяло формуванню нового покоління громадян, готових брати участь у житті демократичного суспільства. Паралельно науково-педагогічна спільнота активно займалася дослідженням проблем громадянського та національного виховання, правової освіти та національної ідентичності. Наукові дослідження сприяли зміцненню громадянської свідомості в українському суспільстві та підготовці молоді до активної участі в демократичних процесах. Активна науково-дослідна робота ЗВО стала основою для розвитку нових концепцій і моделей ГО, а також для покращення правової грамотності серед молоді.

Ключовими елементами цього періоду стали розробка нових навчальних програм та підручників, інтеграція ГО в державні освітні стандарти, а також створення відповідних методичних посібників для вчителів, що дозволило впровадити громадянську тематику на всіх рівнях освіти. Підвищення ролі міжнародних організацій, зокрема РЄ, ЄС, ОБСЄ та ЮНЕСКО, забезпечило підтримку та доступ до європейських практик і досвіду з ГО.

Третій період – інтегративно-європейський – (1999–2010 рр.) характеризувався інтеграцією ГО в європейський освітній контекст, що супроводжувалося її інституціоналізацією та адаптацією до міжнародних стандартів. Вивчення формування концепції ГО в Україні в цей період дозволяє зробити такі висновки.

ГО отримала офіційне визнання в законодавчих та нормативних актах, що регулюють освітню діяльність в Україні. Прийняття ключових документів стало основою для інтеграції громадянських компетентностей на всіх рівнях освіти, визначило пріоритети ГО в контексті національної політики, підтвердило прагнення України до інтеграції європейських цінностей, сприяючи розвитку демократичного громадянства та прав людини.

Паралельно педагогічна думка цього періоду активно інтегрувала громадянську освіту в освітній процес, орієнтуючи її на міждисциплінарний

підхід, в основі якого лежала інтеграція демократичних цінностей. Педагоги активно працювали над створенням нових навчальних програм і методичних посібників, що дозволяли інтегрувати ГО в усі рівні освіти, від початкової до вищої школи. Педагогічна думка також підтримувала розвиток правової культури, сприяючи формуванню в молоді критичного мислення, відповідальності за долю країни, орієнтуючись на європейські тенденції інтеграції демократичних цінностей в усі рівні освіти, включаючи неформальну.

Значний внесок у цей процес зробили як вітчизняні, так і міжнародні громадські організації. Європейська спільнота, зокрема, активно підтримала ініціативи, що сприяли інтеграції європейських стандартів ГО в Україну, це дозволило поліпшити якість освітнього процесу, наблизити його до європейських цінностей. Зміцнення зв'язків України з європейськими освітніми процесами відображає європейську спрямованість освітніх реформ, які забезпечують розвиток демократичного громадянства в країні.

Отже, формування концепції ГО стало результатом систематичного і багатоаспектного аналізу, що охоплює не лише ідеї та погляди вітчизняних учених, а й зовнішні впливи, зокрема європейські та міжнародні стандарти, що активно інтегрувались у процес розвитку освіти в Україні.

Матеріали розділу висвітлено в публікаціях автора: [187; 190; 192; 193; 194].

РОЗДІЛ 3.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЗА НОВИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УМОВ

У розділі здійснено систематизацію сучасних підходів до ГО в Україні, з урахуванням європейського досвіду та практичної реалізації національної стратегії розвитку громадянського суспільства. Здійснено аналіз впливу європейських практик на розвиток ГО в Україні, узагальнено досвід реформ в освіті, зокрема НУШ, що стало важливим кроком до реалізації концепції ГО в умовах євроінтеграційних процесів. Проаналізовано тенденції, що виникли в результаті цих змін, які матимуть свій розвиток у формуванні концептуальних ідей ГО в майбутньому.

3.1. Європейський досвід громадянської освіти та його вплив на розвиток в Україні

На шляху розбудови демократичного суспільства, який Україна обрала та яким впевнено йде, відбуваються євроінтеграційні зміни, що стосуються політичного, економічного, соціокультурного сфер життя. Відбувається пошук та утвердження демократичних цінностей і національних ідеалів. Нового змісту набули цілі й пріоритети розвитку суспільства й держави. Попереднім дослідженням доведено, що політичні та економічні реформи й перетворення в країні на шляху євроінтеграції не принесуть очікуваних результатів, якщо ґрунтовно не займатися ГО населення. Тож нового обрису набуває й система освіти та виховання. Так, формування громадянських цінностей є пріоритетним у європейській освіті, а проблеми виховання, зокрема поваги до прав і свобод людини, свободи думки, свободи слова, завжди були та є актуальними для РЄ та європейського суспільства загалом. Тому, на наше переконання, ГО не як навчальний предмет, а як освітня політика має бути пріоритетною в Україні. Орієнтиром для впровадження ГО для нашої країни є європейський досвід.

Для розуміння тенденцій формування концепції ГО в Україні нами проведено дослідження процесу зародження та становлення освіти для

громадянства та освіти з прав людини в Європі, визначення шляхів, принципів та підходів до ГО в європейській спільноті як орієнтирів для українського суспільства через опрацювання документальних матеріалів ООН, РЄ, Ради ЄС та неурядових організацій європейських країн.

На нашу думку, огляд головних засад європейського досвіду з ГО варто розпочати з Європейської конвенції з прав людини. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод підписана 04 листопада 1950 року, в її основі лежить Загальна декларація прав людини, проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Конвенція декларує дотримання державами-членами РЄ загальнолюдських та демократичних цінностей, таких як право на життя, свободу, недоторканність, справедливий суд, повагу до приватного і сімейного життя, заборону катування, примусової праці і рабства, свободу думки, совісті релігії та вираження поглядів [155]. (Згадана конвенція була ратифікована та набула чинності в Україні в 1997 році).

Початком становлення демократичного вектора в діяльності РЄ можна вважати прийняття Європейської культурної конвенції, що набрала сили в 1954 році. Держави – члени РЄ – проголосили своєю метою єднання європейських країн задля «збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є спільним надбанням», а «досягненню цієї мети може сприяти поглиблення взаєморозуміння між народами Європи» [117]. Ст. 2 цієї конвенції проголошує заохочення сторонами своїх громадян до вивчення мов, культури та історії [117]. (Названа конвенція була ратифікована та набрала чинності в Україні в 1994 році).

Уперше як європейська програма ГО була задекларована ООН з питань освіти, науки і культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (далі – ЮНЕСКО) в 1978 році у прийнятій резолюції «Про вивчення прав людини», підґрунтям якої стали рекомендації щодо освіти в галузі прав людини, надані Міжнародним конгресом з викладання прав людини [325, с.125].

Із цього часу об'єднана Європа наполегливо спрямовує зусилля на розбудову ГО. Так, систематично й послідовно розглядаються питання навчання демократії та розвитку громадянського суспільства в країнах Європи,

приймається ряд резолюцій, декларацій, програм, проєктів на рівні урядових і неурядових організацій, реалізація яких має сприяти розвитку активної громадянської позиції європейців, їх навчанню демократії, як формальному, так і неформальному, впродовж усього життя.

Наступним документом у хронології РЄ є Висновки проєкту середньої освіти № 1 «Підготовка до життя» (19781 – 982 pp.), які були підготовлені РЄ та презентовані на однойменній конференції у 1982 році. Основною тезою конференції була думка про те, що майбутнє європейського співтовариства залежить «від здатності й готовності всіх членів прийняти, зберегти й підтримати загальнолюдські цінності, демократію й права людини» [207, с.58].

Уже в 1983 році Комітетом міністрів РЄ було ухвалено Рекомендації NR(83)13 «Про роль середньої школи в підготовці молоді до життя». До уваги було взято період змін і нестабільності в Європі на той час, стурбованість молоді своїм майбутнім та особистою роллю в розвитку суспільства, віру в те, що майбутнє європейського суспільства залежить від знань, умінь та готовності його членів до змін. Зміни стосувалися усвідомлення демократичних цінностей, сприяння європейському співробітництву, солідарності зі світовою спільнотою в питаннях миру, терпимості, толерантності, ініціативності, відповідальності за довкілля, вміння відкрито й демократично розв'язувати конфлікти. Рада Європи ще в 1983 році рекомендувала урядам країн-членів орієнтувати освітні системи на підготовку молоді до життя в демократичному суспільстві, особистого життя, культурного життя в мультикультурному суспільстві та світу праці. Особлива увага приділялася партнерським стосункам в освіті з сім'єю, громадою, соціальними й політичними структурами, іншими країнами та представниками світу праці й культури [304].

Ідея єдиної Європи призвела до створення «Європейського центру громадського виховання» («European Centre for Community Education») у 1985 році, метою якого став розвиток єдиної Європи як суспільної спільноти.

У 1993 році у Відні на Всесвітній конференції з прав людини та під час Міжнародного конгресу «Освіта – для прав людини й демократії», організованих

ЮНЕСКО, було заявлено про впровадження в європейську освіту широкої освіти з прав людини, демократії та гуманітарного права – громадянської освіти. Особливо важливою стала стратегія впровадження ГО, проголошена на цих форумах. Перед державами-членами Ради Європи було поставлено завдання включити права людини, верховенство права та демократію як предмети в навчальні програми закладів формальної та неформальної освіти.

Важливим кроком на шляху формування ГО в європейських країнах став ініційований і реалізований РЄ в 1997 році масштабний проєкт «Освіта для демократичного громадянства» («Education for Democratic Citizenship»), метою якого було вивчення ціннісних орієнтацій та вмінь, необхідних особистості для того, щоб стати активним громадянином демократичного суспільства, а також шляхів набуття цих компетенцій, визнання сутності ГО. Проєкт був спрямований на розвиток формування громадянських компетентностей, ціннісних орієнтирів, активної громадянської позиції через навчання впродовж усього життя, як у межах формального, так і неформального освітнього середовища [245].

Слід зазначити, що в цьому ж 1997 році на другому Саміті голів держав і урядів РЄ з метою вироблення усвідомлення громадянами своїх прав і обов'язків був ініційований окремий напрямок в освіті – освіта для демократичного громадянства. Прийнята в 1999 році РЄ «Декларація та програма освіти для демократичного громадянства, заснованого на правах і обов'язках громадян» констатувала навчання демократії як важливу частину освітньої та культурної політики. У 2000 році міністри освіти країн Європи розробили та ухвалили «Краківську резолюцію», що визначила шість вимірів ГО: політичний, правовий, культурний, соціальний, економічний, європейський та глобальний. Політичний вимір включав участь громадян у прийнятті рішень, правовий – знання прав та обов'язків, культурний – повагу до культури інших народів, економічний – боротьбу з бідністю, європейський – навчання європейським цінностям, глобальний – повагу до світових цінностей. Навчання жити в європейській спільноті, повага до європейських цінностей, культури, єдність у розбудові демократії лежать в основі європейського виміру, а навчання жити у світовій

спільноті, планетарна єдність – це складові глобального виміру [43, с.2–3]. Міністри вирішили продовжити проєкт у галузі ГО та звернулися до Комітету Міністрів із пропозицією розробити рекомендації.

У цей час розбудова демократичного громадянства відбувається й у сфері молодіжної політики. Так, у 2000 році розпочала своє функціонування Молодіжна програма освіти з прав людини з метою «широкого впровадження освіти з прав людини в молодіжну політику й практику роботи з молоддю» [355, с.16]. На 7-ій конференції європейські міністри молоді звернулися до РЄ з проханням розробити рекомендації щодо освіти з прав людини для молоді та співпраці європейських держав для запобігання насильства.

Щорічні рекомендації Комітету міністрів, ухвалені протягом 2002 – 2004 рр. (Rec(2002)12, Rec(2003)8, Rec(2004)4), демонструють просування та системний підхід у розбудові ГО європейців. Державам-членам Ради Європи рекомендується визнати неформальну освіту та сприяти її просуванню, в університетській освіті та професійній підготовці керуватися Європейською конвенцією з прав людини. У 2004 році Парламентська асамблея ООН закликає розробити Європейську рамкову конвенцію про освіту для демократичного громадянства й освіти з прав людини, а через рік до цього заклику приєдналися й міністри європейських країн з питань молоді під час 7-ї Конференції міністрів європейських країн з питань молоді, що відбулася в Будапешті (2005 р.).

2005 рік Рада Європи оголосила Роком громадянської освіти. Відповідно до поставлених цілей держави, члени Ради Європи мали сприяти відведенню ГО пріоритетної ролі в освітній політиці своїх держав, надавати освітній галузі та громадським організаціям, зацікавленим у розвитку громадянського суспільства, необхідного забезпечення для розробки змісту ГО та доступу до найкращих європейських і національних здобутків і досвіду, підтримувати ініціативи й мотивувати громадян до формування громадянських компетентностей [325, с.125]. Рік ГО в Європі пройшов успішно: було продемонстровано численні позитивні практики в галузі ОДГ/ОПЛ. Зросла кількість країн, що впроваджують

цей напрямок. Відзначено необхідність збору та поширення результативних практик, підкреслено відповідальність державних організацій за освітні системи та визнано роль неурядових і молодіжних організацій. Наприкінці року в м. Сіная, Румунія, відбулася підсумкова конференція, на якій обговорили впровадження ГО та результати Року. У цьому ж році Генеральна Асамблея ООН ухвалила Всесвітню програму освіти в галузі прав людини [355, с.13].

Варто звернути увагу, що в 2006 році в європейській спільноті акцентують увагу на компетентнісному підході в освіті, зокрема в громадянській, формальній та неформальній, протягом усього життя. Так, Європейським Парламентом та Радою Європейського Союзу затверджується Рекомендація 2006/962/ЄС «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя», що стало поштовхом до впровадження в основу освітнього процесу та процесу навчання впродовж життя компетентнісного підходу. «Урядам держав-членів РЄ рекомендовано розробити систему основних компетенцій як частину їх стратегій навчання протягом усього життя, включаючи стратегії досягнення загальної грамотності, та використати «Основні компетенції для навчання протягом усього життя – Європейські еталонні рамки»». Метою запровадження загальноєвропейських еталонних рамок для різних категорій учасників освітнього процесу (тих, хто навчає, і тих, хто навчається), політичних, культурних та громадських діячів є «досягнення узгодженої структури європейських еталонних рівнів» [306].

Основною тезою документа «Основні компетенції для навчання протягом усього життя – Європейські еталонні рамки» є твердження, що молодій людині-європейцю в часи глобалізації суспільства необхідно володіти певним переліком компетенцій, необхідних для пристосування до нових умов і викликів часу, для досягнення успіху та самовдосконалення. Безперечно, що основну роль у формуванні компетентностей відіграє освіта.

Європейські еталонні рамки визначають вісім компетенцій, серед яких соціальні та громадянські навички. Громадянські компетенції європейця формуються на знаннях і розумінні основних засад демократії, прав і свободи,

усвідомленні таких цінностей, як справедливість, рівність, громадянськість. Знання основних документів ООН, РЄ, Європейського Парламенту, Ради ЄС з питань прав людини, демократії та громадянськості, а вміння їх застосування дають можливість громадянину Європи бути обізнаним у політичних, соціальних та економічних питаннях сьогодення свого мікросоціуму, держави, Європи, світу, у розумінні історичних подій, національного та культурного різноманіття країн Європи.

Громадянська компетенція передбачає й ряд умінь: реалізація виборчого права, взаємодія з органами влади та державними установами, ініціативність та зацікавленість у вирішенні громадських питань на різних рівнях, критичне мислення, конструктивна діяльність у сфері європейської інтеграції.

Європейські еталонні рамки констатують, що засадою позитивного мислення європейця є повне дотримання прав і свобод людини, зокрема права на рівність як основу демократії. Громадянин має оцінювати та розуміти різницю між системами цінностей різних етнічних та релігійних груп, у той же час усвідомлюючи свою приналежність до однієї чи декількох із них (відповідно до місцевості, де людина мешкає, до країни, громадянином якої є, Європи, світу). Одночасно громадянину Європи має бути притаманне почуття відповідальності за свої вчинки, за дотримання прав і свобод, за дотримання й повагу принципів демократії. Ініціативність, активна громадянська позиція та конструктивність мають проявлятися у включенні в суспільне життя, в підтримці соціального розмаїття, єдності та стабільного розвитку європейського співтовариства, повазі до людських цінностей та приватного життя [306].

Варто зазначити, що в цей період в РЄ з'являється тенденція зростання інтересу до міжкультурного діалогу. Міністрами закордонних справ 47 держав-членів РЄ на 118-й сесії міністрів у Страсбурзі 6–7 травня 2008 року була видана «Біла книга з міжкультурного діалогу: жити разом у рівності та гідності», у якій визначена важливість ОДГ та ОПЛ для міжкультурного діалогу. Основною тезою документа є твердження, що громадянські компетентності не набуваються автоматично, а потребують певних знань і навичок, що формуються через освіту.

Освіта повинна надавати якісні знання, вміння навчатися, підтримувати особистісний розвиток, готувати до ринку праці, а також сприяти набуттю життєво важливих компетенцій, таких як участь у демократичних процесах та міжкультурному діалозі. Модель компетентностей була розроблена для вдосконалення навчальних планів та розширення можливостей для всіх, хто навчається [318, с.183].

Основоположним документом сучасності в галузі ГО стала Хартія РЄ з ОДГ/ОПЛ в рамках Рекомендації CM/Rec(2010)7 (далі – Хартія), ухвалена 11 травня 2010 року Комітетом Міністрів РЄ. У цьому документі заявлено про те, що ключовою місією РЄ є захист прав людини, підтримка демократії та верховенства права. Проаналізовано хід виконання рекомендацій та доручень попередніх конгресів, конференцій, асамблей. Відзначено як позитивний досвід європейських країн результати Європейського року громадянства (2005 р.). У Хартії викладені чіткі визначення термінів стосовно видів ГО:

«освіта для демократичного громадянства» розуміється як освіта, професійна підготовка, підвищення рівня компетентностей, теоретична й практична діяльність, орієнтована на засвоєння знань, вироблення вмінь, навичок, компетентностей і ставлення для використання демократичних прав і обов'язків у суспільстві, їх захисту в умовах демократії та верховенства права;

«освіта з прав людини» розуміється як освіта, професійна підготовка, підвищення рівня компетентностей, теоретична й практична діяльність, орієнтована на засвоєння знань, вироблення умінь, навичок, компетентностей і ставлення задля сприяння розбудови високого рівня дотримання прав і свобод людини в суспільстві;

«формальна освіта» – це чітка, структурована система освіти та професійної підготовки: дошкільна освіта, початкова, середня та вища освіта, про закінчення яких видається документ про освіту;

«неформальна освіта» – це організована освіта згідно до визначеної мети та програм, що орієнтована на вироблення або покращення певних навичок та компетентностей поза межами формальної освіти;

«інформальна освіта» – це набуття знань, формування навичок, компетентностей, становлення цінностей, ставлень, світогляду людини в процесі всього життя в ході самоосвіти, спілкування, роботи, тренінгів, мас-медіа [355, с.5–6].

В Хартії зазначається, що ОДГ/ОПЛ тісно взаємопов'язані між собою, доповнюють одна одну, мають одні цілі та шляхи досягнення. У той же час ОДГ – це освіта про демократичні права й обов'язки та їх реалізація в суспільстві, а ОПЛ – це значно ширший обсяг освіти з основних прав і свобод людини в усіх площинах її життя. Основними принципами впровадження ГО є:

можливість кожного громадянина держави-члена здобувати ОДГ/ОПЛ;

зацікавленими сторонами отримання громадянином ОДГ/ОПЛ є урядові й неурядові організації, політики, громадські організації, мас-медіа, здобувачі освіти й їх батьки, заклади освіти;

формальні, неформальні та інформальні види освіти є однаково цінними;

освітній процес у закладах освіти має відповідати принципам та цінностям демократії, пропагувати цінності прав людини, розвивати громадську активність усіх учасників освітнього процесу;

ОДГ/ОПЛ мають сприяти соціальній згуртованості, міжкультурному діалогу, повазі та визнанню національних та етнічних культур і традицій, зміцнювати взаємоповагу до спільних цінностей, людської гідності й честі, сприяти міжнаціональному діалогу, ненасильницькому вирішенню конфліктів, непорозумінь та суперечок [355, с.7–8].

Хартія (ст. 12) започаткувала наукові дослідження в галузі ОДГ/ОПЛ, закликала держави-члени сприяти проведенню наукових досліджень стосовно інноваційних практик, методів та систем роботи, навчальних планів та програм, системи оцінювання, критеріїв та показників оцінки.

Загалом Комітет Міністрів РЄ зазначив, що Хартія РЄ з ОДГ/ОПЛ є важливим етапом у роботі РЄ у сфері ГО. Вона стала результатом рішення 2-го Саміту глав держав і урядів РЄ, який відбувся в Страсбурзі 10–11 жовтня 1997 року й була ухвалена з метою впровадження ОДГ/ОПЛ з метою поглиблення

усвідомлення громадянами їхніх прав і обов'язків у демократичному суспільстві [355, с.12].

Програма Культури демократії (Competences for democratic culture) упродовж 2012–2017 рр. передбачала чотири фази реалізації. На першій фазі відбувалося розроблення концептуальної моделі громадянських компетентностей, на другій – створення дескрипторів (способів формування компетентностей, визначених у моделі), на третій – співвіднесення дескрипторів із кваліфікаційними рівнями, на четвертій – розроблення супровідної документації для управлінців в освіті (опис моделі компетентностей, інструкції стосовно використання моделі та дескрипторів під час складання навчальних програм, форми оцінювання) [118, с.186–187].

Також, на нашу думку, надзвичайно важливим для Європи, і для України зокрема, був досвід оголошення Європейською комісією 2013 року Європейським роком громадян (European Year of Citizens). Цей рік у ЄС пройшов під знаком прав, які мають громадяни ЄС. По всій Європі на формальному та неформальному рівнях проводилися конференції, публічні слухання, інформаційні кампанії та інші заходи з роз'ясненням та обговоренням прав, яке дає їм громадянство ЄС. Цілями Європейського року-2013 було: інформування громадян ЄС про їхні права на свободу пересування й перебування, участь у демократичному житті, а також способи реалізації прав і політики ЄС; стимулювання активної участі громадян у громадських дискусіях та обговорення впливу права на свободу пересування для зміцнення суспільної згуртованості та зв'язків між громадянами і ЄС [43, с.4–5].

Викладений вище матеріал дозволяє виокремити та схарактеризувати провідні, на нашу думку, тенденції у становленні ГО в європейському вимірі (*інституційне закріплення громадянської освіти, акцент на правах людини та демократії, інтеграція громадянських компетентностей в освітні стандарти, орієнтація на міжкультурний діалог і толерантність, а також акцент на освіті впродовж життя*), кожна з яких потребує пояснення.

Інституційне закріплення ГО стало однією з основних тенденцій у європейському контексті, що проявилось через закріплення принципів громадянського виховання в міжнародних документах і національних освітніх стандартах. Одним із важливих етапів цього процесу стало ухвалення РЄ та її органами низки резолюцій, таких як R(83)13 «Про роль середньої школи в підготовці молоді до життя», яка заклала основи для інтеграції ГО в освітні системи європейських країн. Різні проєкти, зокрема «Освіта для демократичного громадянства» (1997 р.), відображали прагнення створити чітку концептуальну модель для розвитку громадянських компетентностей на всіх рівнях освіти.

Іншою важливою тенденцією стало *посилення акценту на правах людини та демократичних принципах*. РЄ, починаючи з 1950 року, через такі документи, як Європейська конвенція з прав людини, наголошувала на необхідності інтеграції прав людини у системи освіти. Виховання на основі загальнолюдських цінностей та принципів демократії стало невід'ємною частиною ГО. Цей акцент підтримувався через програми та проєкти, що сприяли розвитку знань і навичок у сфері прав людини, демократії та громадянської відповідальності.

Інтеграція громадянських компетентностей в освітні стандарти також стала важливою тенденцією. У цьому контексті ключовим кроком стало ухвалення Європейським Парламентом та Радою ЄС Рекомендації №2006/962/ЄС, що визначила основні компетенції для навчання протягом усього життя, включаючи соціальні та громадянські навички. Ця ініціатива визначила громадянські компетенції як основу для формування активних громадян, здатних до участі в демократичних процесах, як у національному, так і в міжнародному контекстах.

Орієнтація на міжкультурний діалог і толерантність також стала важливою тенденцією в розвитку європейської ГО. «Біла книга з міжкультурного діалогу: жити разом у рівності та гідності» (2008 р.) підкреслює важливість розвитку громадянських компетентностей для забезпечення соціальної згуртованості та розуміння між різними культурами, що відповідає концепціям європейської освіти, яка визнає важливість взаємоповаги до культурних та

етнічних відмінностей, а також необхідність боротьби з дискримінацією і насильством.

Завершальним етапом у розбудові європейської ГО стало фокусування на *освіті впродовж життя*. Ідея постійного навчання і розвитку громадянських компетентностей протягом життя набувала все більшого поширення. Зокрема, в рамках програми «Компетенції для демократичної культури» РЄ приділяла особливу увагу формуванню компетентностей у громадян упродовж усього життєвого шляху. Підвищення рівня знань про демократію, права людини, міжкультурний діалог та громадянську відповідальність стало важливою метою європейських ініціатив в галузі освіти.

Отже, європейські тенденції в розвитку ГО відображають намагання створити комплексну систему, яка поєднує правові, культурні та соціальні аспекти громадянського виховання. Виокремлені тенденції не лише сприяють розвитку демократичного громадянства в Європі, але й слугують орієнтиром для України, яка активно рухається шляхом євроінтеграції та реформ у галузі освіти.

Європейські тенденції, що виникли в результаті документальних ініціатив і міжнародних проєктів, справили значний вплив на розвиток громадянської освіти в Україні, зокрема щодо євроінтеграції, сприяли вдосконаленню національної освітньої системи та визначали ключові напрями для розвитку ГО в країні, орієнтуючи її на європейські стандарти та цінності.

Одним із найважливіших кроків став процес інтеграції прав людини та демократії в українську освітню політику. Упровадження європейських цінностей в систему освіти стало основою для розвитку української ГО. Адаптація української освітньої системи до міжнародних стандартів, зокрема до Європейської конвенції з прав людини та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, стала вирішальним етапом. Українська освіта орієнтувалася на захист прав і свобод людини, що повністю відповідало загальноєвропейським стандартам і принципам демократії. Таке наближення освітньої системи України до європейських вимог стало важливим елементом розвитку ГО, сприяючи формуванню громадянської свідомості в молоді.

Наступним важливим аспектом був вплив міжнародних проєктів на формування демократії в Україні. Одним із таких знакових проєктів став Європейський рік громадянства (2013 р.), у якому Україна активно брала участь. Цей рік став важливою віхою для розвитку ГО в Україні, а також можливістю для країни адаптувати свої освітні практики до європейських стандартів, удосконалюючи механізми участі громадян у демократичних процесах. Участь у таких ініціативах допомогла Україні чітко визначити напрямки розвитку національної освітньої стратегії, спрямованої на розвиток демократичного громадянства, а також інтеграцію європейських стандартів у національну освітню політику.

Не менш важливим стало формування громадянських компетентностей в Україні. Завдяки Рекомендаціям ЄС щодо основних компетенцій для навчання протягом усього життя в Україні було започатковано впровадження громадянських компетентностей у національні освітні програми, що стало основою для розвитку в молоді активної громадянської позиції та здатності брати участь у демократичних процесах. Освітні програми почали орієнтуватися на формування знань і вмінь, необхідних для того, щоб стати активним учасником громадського та політичного життя, що є необхідним для ефективної реалізації демократії та прав людини в Україні.

Останньою важливою тенденцією стало впровадження міжкультурного діалогу в систему ГО України. Підтриманий документами РЄ, цей аспект дозволяє розвивати взаєморозуміння між різними національними та етнічними групами країни. Міжкультурний діалог став важливим елементом соціальної згуртованості, сприяючи побудові більш відкритого та толерантного суспільства. Освітня система, орієнтуючись на ці принципи, допомагає формувати в молоді розуміння важливості культурної різноманітності та сприяє розвитку цінностей толерантності і взаємоповаги, що є необхідними для мирного співіснування в демократичному суспільстві.

У результаті європейський досвід надав Україні необхідні орієнтири для розвитку ГО та зміцнення громадянського суспільства, забезпечуючи основи для

впровадження європейських цінностей у повсякденне життя українців та сприяючи зміцненню демократичних інститутів і принципів в Україні.

3.2. Громадянська освіта в Україні як фактор євроінтеграції: практичні аспекти НУШ та перспективи розвитку

Сьогодні громадянська освіта визнається ключовим чинником у формуванні суспільства, здатного адекватно та свідомо реагувати на поточні проблеми, чия відповідальна поведінка стає запорукою сталого розвитку держави. Тому в громадянській освіті артикульовані питання демократичних цінностей, національної ідентичності та патріотичної самовідданості. Євроінтеграційне спрямування розвитку України обумовлює необхідність підготовки покоління громадян до життя у світовому співтоваристві, побудованому на демократичних принципах державотворення, на визнанні принципів верховенства права, справедливості та рівноправ'я.

Загальні освітні тенденції зумовлюють необхідність стандартизації освітніх програм за європейськими зразками задля збереження сталого розвитку суспільства та забезпечення стабільності людського існування. Програмні Цілі сталого розвитку ООН поступово та неухильно впроваджуються в освітні програми з підготовки фахівців різних напрямів та спеціальностей, зокрема педагогічної галузі. Оскільки підготовка педагогів до формування громадянської компетентності учнівства визнається одним з пріоритетних завдань педагогічної освіти, на чому наголошують вітчизняні науковці (Я. Боренько [38], А. Бухун [38], Ю. Окуньовська, Т. Ремех [312] тощо). Вчені підкреслюють значення ГО для формування у підростаючого покоління національної свідомості та готовності до соціально активної діяльності через участь у соціальних проєктах, громадських організаціях тощо. Водночас у сучасному контексті ГО «набуває особливого значення під час війни, виступаючи інструментом єдності, підтримки та трансформації цінностей, адже війна викликала переосмислення історії, зміцнення демократичних ідеалів та формування нової ціннісної рамки свободи й демократії» [187, с.12].

Значення ГО для вітчизняного освітнього простору підтверджується тим, що відповідно до «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р) МОН України у грудні 2024 р. затвердило Модельну навчальну програму «Громадянська освіти. 6-9 клас» для закладів середньої освіти (авт. І. Васильків, В. Кравчук та І. Танчин), яка спрямована на формування власне громадянських компетентностей в учнів, що визначені у Державному стандарті (п.7-9) та, як зауважують автори курсу, розроблена з урахуванням «Рекомендації Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя» (від 18.12.2006 р.). Програму було створено з орієнтацією на Концепцію НУШ, яку вважаємо практичним утіленням новітніх підходів до громадянської освіти.

Згідно з Концепцією, випускник НУШ – цілісна, всебічно розвинена особистість, здатна до критичного мислення; патріот з активною громадянською позицією, який діє відповідно до морально-етичних принципів і здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини; інноватор, здатний змінювати навколишній світ, розвивати економіку на принципах сталого розвитку, конкурувати на ринку праці, вчитися впродовж усього життя [172]. Передусім варто підкреслити, що орієнтація сучасної української освіти на тісну взаємодію з громадянським сектором є не випадковим явищем, а об'єктивною закономірністю еволюції національної освітньої системи. Протягом історичного розвитку освіта в Україні завжди віддзеркалювала суспільні запити, адаптуючи свої змістові, організаційні та методичні засади до актуальних викликів часу. В умовах демократичного розвитку держави зростає потреба у формуванні свідомих, соціально відповідальних громадян, здатних не лише оперувати знаннями, а й активно впливати на суспільні процеси, брати участь у розбудові громадянського суспільства. Саме тому інтеграція освіти та громадянського сектору набуває стратегічного значення, забезпечуючи формування компетентностей, необхідних для ефективної соціальної взаємодії, правової культури,

громадянської активності та відповідального ставлення до суспільних змін. Таке спрямування освіти декларовано у нормативних освітніх документах (Закон України «Про освіту», Концепція розвитку громадянської освіти в Україні).

У Концепції НУШ [172] окремо наголошено, що громадянська та соціальна компетентності виступають одними з 10-ти ключових компетентностей, якими мають володіти школярі. Громадянська та соціальна компетентності є ключовими складовими формування особистості школяра, забезпечуючи його готовність до ефективної соціальної взаємодії, відповідальної участі в громадському житті та професійній діяльності. Вони відображають здатність індивіда адаптуватися до суспільних норм, діяти відповідно до етичних і правових принципів, а також конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, досягати компромісів і співпрацювати з іншими для досягнення спільної мети.

Соціальна компетентність охоплює навички роботи в колективі, комунікативну гнучкість і здатність до взаємодії у різних соціальних середовищах – у сім'ї, навчальному закладі, професійному середовищі. Водночас громадянська компетентність передбачає усвідомлення та відповідальну реалізацію громадянських прав і обов'язків, що є основою формування демократичної культури та громадянської активності. Синергія цих компетентностей сприяє не лише розвитку особистісної автономії, але й формуванню правосвідомості, толерантності та поваги до соціокультурного різноманіття. Вони визначають готовність особистості до участі в суспільних процесах на засадах демократичних цінностей, забезпечуючи збереження правових норм, підтримку громадянських ініціатив та розвиток суспільства, що базується на принципах правової держави та соціальної справедливості.

Дослідження показало, що громадянська компетентність характеризує здатність школярів відповідально, активно та водночас ефективно реалізовувати свої громадянські права й обов'язки задля розвитку демократичного громадянського суспільства.

Громадянська освіта в Україні спрямована на розвиток громадянських компетентностей, заснованих на загальнолюдських і національних цінностях. Її реалізація забезпечується активною участю освітян та громадськості через формальну, неформальну й інформальну освіту. Серед основних методів – освітні та просвітницькі заходи, соціальна реклама, залучення громадян до формування державної та місцевої політики. Важливим аспектом є формування критичного мислення, правдивості, взаємоповаги та ефективної співпраці, що сприяє активній громадянській позиції та демократичному розвитку суспільства [290].

Особливості розвитку громадянської освіти можна схарактеризувати, спираючись на зміни, внесені до Концепції розвитку громадянської освіти [277], проблеми, що гальмують розвиток ГО унаочнено на Рис. 3.1.

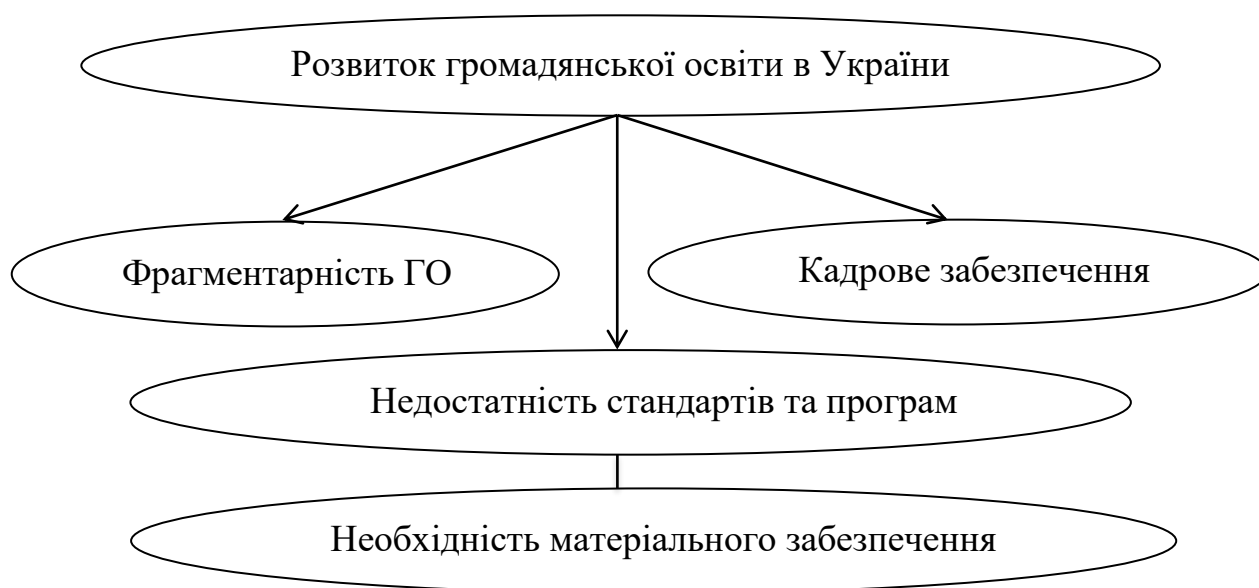


Рис. 3.1. Проблеми розвитку ГО в Україні

Проблеми, означені на Рис. 3.1. мають подолати освітні установи завдяки пропонованій КМ України програмі, що включає: формування системи громадянських компетентностей, координацію дій між освітніми установами та громадянським суспільством, розробку методик підготовки

освітян у сфері ГО, проведення заходів та різних форм роботи щодо розвитку популяризації ГО тощо.

Водночас перспективи розвитку ГО в Україні зумовлені необхідністю глибшої інтеграції в освітню систему ключових положень зарубіжної наукової думки [392; 393; 398; 399], яка окреслює досвід розвитку ГО. Опрацювання зарубіжних джерел переконує: дослідники одностайні в тому, що розвиток ГО є інвестицією у майбутнє демократичного і стійкого суспільства.

ЮНЕСКО (UNESCO) та інші глобальні організації розглядають ГО як ключ до сталого розвитку та миру. ЮНЕСКО просуває концепцію «освіти для глобального громадянства» (Global Citizenship Education, GCED) [394], яка покликана допомогти учням зрозуміти сучасний світ і спільно вирішувати глобальні проблеми. У межах Цілей сталого розвитку ООН на період до 2030 року (SDG 4.7) уряди домовилися приділяти увагу освіті, що виховує *глобальне громадянство та толерантність*. ЮНЕСКО спільно з міжнародними партнерами відстежує прогрес: зокрема, Міжнародне дослідження громадянської освіти IEA (ICCS) за підтримки ЮНЕСКО виявило помітне покращення рівня громадянських знань учнів у ряді країн за період 2009–2016 рр.

Єврокомісія через мережу *Eurydice* [396], регулярно аналізує політики держав-членів у сфері ГО. Останній порівняльний звіт «Citizenship Education at School in Europe – 2017» показав, як еволюціонували національні підходи до ГО в європейських країнах. За даними цього звіту, майже всі країни Європи оновили навчальні програми, вводять окремі курси або інтегрують громадянську компетентність у різні предмети, а також впроваджують позакласні ініціативи для розвитку активної громадянської позиції учнів. Водночас у звіті вказано на необхідність підготовки вчителів, ефективного оцінювання громадянських компетентностей та підтримки шкіл у вихованні демократичної культури.

Академічні дослідження підтверджують позитивний вплив ГО на знання та участь громадян; міжнародні організації задають стратегічні орієнтири та

підтримують поширення найкращих практик; аналітики окреслюють нові тенденції (оцифрування, глобалізація змісту) та попереджають про виклики (поляризація, нерівність, недостатня увага). Дослідники широко сходяться на думці, що якісна ГО позитивно впливає на розвиток суспільства. По-перше, вона безпосередньо підвищує рівень громадянської компетентності молоді – знання про державу і права, навички участі у демократичних процесах, критичне мислення щодо соціальних питань. Є чіткі докази, що учні, які пройшли ґрунтовний курс громадянознавства, демонструють вищий рівень політичних знань і частіше беруть участь у голосуваннях та громадській діяльності після досягнення дорослого віку [399]. По-друге, програми ГО виявилися ефективними у *розширенні можливостей* (empowerment) громадян, особливо в країнах, що розвиваються. Дослідження UNU-WIDER (Оксфордський університет та ООН) показало, що участь дорослого населення в спеціальних освітніх програмах (тренінгах з прав людини, виборчих тренінгах, місцевих форумах тощо) суттєво підвищує їх обізнаність про політику, відчуття власної спроможності впливати на владу та рівень участі у виборах і громадських акціях [398].

На рівні громади ГО здатна зміцнювати соціальну згуртованість. Коли школи впроваджують проєкти спільного вирішення проблем (наприклад, учнівські ініціативи для громади), це не лише розвиває навички співпраці в молоді, але й приносить користь місцевому середовищу – від покращення взаємодії з місцевою владою до благоустрою або допомоги вразливим групам [7]. Усе це не лише навчальні практики, а й внесок у реальний суспільний розвиток, оскільки молодь, набувши досвіду, продовжує ці форми активності в дорослому житті.

Отже, громадянська освіта має стати більш актуальною, всеосяжною та практичною, щоб відповідати потребам ХХІ століття, тому має відбуватися оновлення навчальних програм з акцентом на навичках участі і критичного мислення, підготовку вчителів-новаторів, залучення молоді до розв’язання реальних проблем громади, а також міжнародний обмін досвідом.

Як зазначає ЮНЕСКО, у нашому взаємопов'язаному світі ГО – один із ключових інструментів для виховання покоління, здатного забезпечити мирне і стале майбутнє.

У першому розділі ми визначали сутність поняття «педагогічна концепція» та «концепція громадянської освіти», а також запропонували опис етапів формування цієї концепції (Рис. 1.3.). Відповідно до сутності та наповнення визначених там етапів, можемо констатувати, що сучасна концепція ГО знаходиться на технологічному етапі свого формування, який характеризується спрямуванням на розробку практичних інструментів, алгоритмів і методик, що забезпечують упровадження концепції громадянської освіти в освітній процес. Відбувається створення освітніх програм, курсів, методичних рекомендацій, цифрових ресурсів та інтерактивних підходів, які сприяють розвитку громадянських компетенцій, зокрема критичного мислення, активної громадянської позиції та соціальної відповідальності.

Окреслене дає підстави стверджувати ключову роль ГО в контексті суспільного розвитку України. Цей складник варто розглядати як фундаментальний чинник становлення громадянського суспільства, оскільки він спрямований на формування свідомих і активних громадян, здатних до ухвалення відповідальних рішень у складних соціальних умовах, готових до конструктивної участі у державотворчих процесах і спроможних усвідомлено нести відповідальність за сучасний і майбутній стан країни.

Висновки до третього розділу

Систематизація сучасних підходів до ГО в Україні, що враховує європейський досвід та практичну реалізацію національної стратегії розвитку громадянського суспільства, аналіз впливу європейських практик на формування концепції ГО в Україні, узагальнення досвіду реформ в українській освіті останніх років у контексті ГО та узагальнення тенденцій, які потенційно матимуть свій розвиток у формуванні концептуальних ідей ГО у майбутньому, представлені в розділі, дозволяють зробити такі висновки.

У процесі дослідження розвитку ГО в Європі було виокремлено кілька ключових тенденцій, що стали основою для формування європейської освітньої моделі. Однією з провідних стала інституційна підтримка ГО, закріплена в міжнародних документах та національних освітніх стандартах.

Акцент на правах людини та демократичних принципах також став важливим аспектом у становленні європейської ГО. Підтримка цього принципу через освітні програми та проєкти сприяла розвитку знань і навичок, необхідних для активної громадянської позиції та участі в демократичних процесах. Інтеграція громадянських компетентностей в освітні стандарти – ще один важливий аспект, що передбачає формування та розвиток соціальних та громадянських навичок, необхідних для участі в демократичних процесах на національному та міжнародному рівнях. Невід’ємною частиною європейської ГО є міжкультурний діалог і толерантність, оскільки вони спрямовані на боротьбу з дискримінацією і насильством у рамках європейської освітньої політики. Фокус на освіті впродовж усього життя став завершальним етапом у розвитку європейської ГО, задля постійного вдосконалення знань про демократію, права людини та громадянську відповідальність.

Безперечно, європейський досвід із ГО є цінним для України, яка впевнено рухається шляхом євроінтеграції. Визначені європейські тенденції сприяли розвитку демократичного громадянства в країнах Європи та стали орієнтиром для України, яка активно впроваджує європейські цінності та стандарти в своїй освітній політиці. Особливе значення мав процес інтеграції прав людини та демократії в національні освітні програми, що стало важливим етапом для формування громадянської свідомості молоді. Участь України в міжнародних проєктах, таких як Європейський рік громадянства, дала змогу адаптувати освітні практики до європейських стандартів, удосконалюючи механізми громадянської участі в демократичних процесах. Упровадження громадянських компетентностей стало основою для розвитку активної громадянської позиції молоді. Освітні програми були орієнтовані на формування знань і вмінь, необхідних для ефективної участі в політичному та громадському житті, що

відповідає принципам демократії та прав людини. Останнім важливим етапом стало впровадження міжкультурного діалогу в систему ГО України, що сприяло формуванню толерантного та відкритого суспільства.

У результаті європейський досвід став важливим орієнтиром для формування концепції ГО в Україні й допоміг зміцнити демократичні інститути та забезпечити інтеграцію європейських цінностей у повсякденне життя громадян. Із розумінням того, що євроінтеграційні політичні та соціальні реформи не матимуть очікуваних результатів без достатнього рівня ГО населення, Україна активно розвиває цей напрямок, реформуючи освітню галузь.

ГО в Україні стала ключовим елементом у формуванні активного та відповідального суспільства, здатного ефективно реагувати на сучасні виклики. Її розвиток пов'язаний з інтеграцією демократичних цінностей в освітній процес, підвищенням правової свідомості, а також формуванням критичного мислення серед учнів. Під час трансформаційних процесів у країні громадянське виховання орієнтувалося на зміцнення національної ідентичності, популяризацію ідей соціальної справедливості та поваги до прав людини. Водночас формування концепції ГО передбачало адаптацію освітніх програм до європейських стандартів, збільшення використання цифрових технологій та інтерактивних методів навчання. Окрема увага була приділена підготовці педагогічних кадрів, які мали сформувати в молоді компетенції для активної участі в громадському житті. Сприятливою для цього була співпраця освітніх закладів із громадськими організаціями та залучення молоді до соціальних проєктів, що сприяло розвитку громадянської свідомості.

Аналіз сучасних публікацій вказав на кілька важливих напрямків формування концепції ГО: роль ГО у формуванні національної самосвідомості; узгодження між формальною та неформальною освітою, яка потребує міжсекторального підходу; необхідність формування громадянських компетентностей, що допомагають молоді активно брати участь у суспільному житті, підтримуючи розвиток демократичних цінностей. Під час війни ГО в Україні набула особливого значення, виступаючи як інструмент єдності та

підтримки демократичних ідеалів, що є необхідними в умовах постійних викликів. Практичне впровадження новітніх підходів до ГО було закладене в Концепції НУШ. У Концепції було наголошено на необхідності розвитку громадянської та соціальної компетентностей, які є важливими для самореалізації особистості в демократичному суспільстві.

Отже, ГО в Україні є важливим інструментом для розвитку демократичного суспільства. Вона сприяє формуванню активних, свідомих і відповідальних громадян, готових до участі в громадському житті та захисті демократії, що є основою стабільного розвитку країни в умовах сучасних політичних та економічних трансформацій.

Матеріали розділу висвітлено у публікаціях автора: [183; 184; 186; 187; 189; 191].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та наукове розв'язання актуальної проблеми формування концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Основна увага зосереджена на вивченні динаміки формування концепції ГО в Україні в зазначений період з метою визначення позитивних тенденцій і узагальнення вітчизняного педагогічного досвіду, що може бути використаний для адаптації освітніх процесів до нових соціокультурних умов сучасного розвитку країни.

Дослідження дало можливість сформулювати такі висновки.

1. Визначено джерельну базу дослідження формування концепції ГО в педагогічному контексті, що дозволило виявити та систематизувати великий масив історико-педагогічних матеріалів, вивчення яких сприяло поглибленому аналізу проблеми в хронологічних межах, відповідно до завдань дослідження. Джерельні матеріали було умовно розподілено на чотири групи: 1) *нормативно-правові акти*, що регламентували розвиток системи освіти в Україні в контексті досліджуваної проблеми; 2) *наративні та інтерпретаційні джерела*, що деталізують окремі аспекти проблеми дослідження на тлі зміцнення державної незалежності України; 3) *дидактичні джерела*, які відображають результати практичної реалізації наукового доробку вітчизняних педагогів-теоретиків та вчителів-практиків у визначеному напрямі; 4) *ресурси мережі Інтернет*, які допомогли чітко окреслити основні тенденції та зміни в галузі ГО.

Джерельна база дослідження містить значний обсяг матеріалу, опрацювання якого уможливило проведення системного, детального та цілісного дослідження проблеми формування концепції ГО в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. та сприяло конкретизації його поняттєво-термінологічного апарату.

Узагальнення поняттєво-термінологічного апарату дослідження дозволило чітко визначити базові поняття, пов'язані з ГО. Зокрема, було сформовано три основні групи понять: перша – стосується педагогічної думки загалом,

друга – акцентує увагу на поняттях, пов'язаних із громадянством та громадянською ідентичністю, третя – зосереджена на термінах, що описують ГО та її компоненти.

З опорою на сучасні науково-педагогічні дослідження конкретизовано поняття:

«педагогічна думка» як таке, що включає не лише персоніфіковані ідеї та принципи окремих педагогів, але й колективні напрацювання суспільства у сфері освіти, що формуються в контексті соціально-історичних процесів. Вона відображає культурну, національну та духовну ідентичність, інтегрує філософські, соціальні й морально-етичні цінності, слугує підґрунтям для розробки сучасних освітніх моделей і підходів до виховання. У контексті дослідження вітчизняна педагогічна думка розглядається як сукупність теоретичних уявлень, які формують основи освітньої діяльності, забезпечують ефективне навчання та виховання здобувачів освіти, включають методологічні підходи та освітні концепції, що адаптуються до соціально-політичних змін;

«концепція громадянської освіти» як педагогічна ідея (сукупність ідей, поглядів), що спрямована на формування свідомих, відповідальних громадян через упровадження комплексної системи методологічних, теоретичних і технологічних аспектів;

«формування концепції громадянської освіти» як послідовність етапів: від збору та систематизації педагогічних фактів (емпіричний етап), через теоретичне осмислення явищ (теоретичний етап), визначення методологічної бази (методологічний етап) до створення інструментарію для їх практичної реалізації (технологічний етап).

2. Окреслено методологічну основу дослідження, якою визначено комплекс принципів (науковості, об'єктивності, системності, структурованості, детермінізму, розвитку й історизму, взаємодоповнення), підходів та методів. 3- поміж обґрунтованих методологічних підходів (структурний, історіографічний, хронологічний, цілісний, аспектний системний, аксіологічний та компаративістський) передбачали використання різноманітних теоретичних

та практичних інструментів, серед яких методи: пошуково-бібліографічний, прогностичний, екстраполяції та системно-компонентний аналіз, системно-функціональний аналіз, порівняльний аналіз, конструктивно-генетичний аналіз, контент-аналіз та емпіричні методи, що дозволило зробити комплексне дослідження формування концепції ГО в Україні в контексті змін у вітчизняній педагогічній думці.

На основі авторських критеріїв (конкретно-історичний, нормативно-правовий, ідейно-педагогічний, апробаційно-практичний та суспільно-громадський) обґрунтовано періодизацію формування концепції ГО в Україні (1991–2021 рр.):

перший період (1991–1999 рр.) – *формуально-національний*, коли в педагогічному дискурсі зароджуються концептуальні ідеї ГО, громадянське виховання сприймається як частина національно-патріотичного виховання, що відображає потреби молодшої незалежної держави у формуванні громадянської ідентичності та національної свідомості;

другий період (1999–2010 рр.) – *емансипаторно-правозахисний*, коли відбувається виведення ГО на новий рівень як самостійного та повноцінного напрямку в освітньому процесі; період активізації громадянської активності, формування в освітніх програмах основ громадянських компетентностей, що відповідають сучасним вимогам демократії;

третій період (2010 – 2021 рр.) – *інтегративно-європейський*, коли в педагогічній думці артикулюється розуміння ГО як частини європейських освітніх стандартів, коли фокус зміщується на правосвідомість та активну громадянську позицію в контексті європейських цінностей.

3. Здійснено аналіз чинників, особливостей та тенденцій, які визначали розвиток концепції ГО у вітчизняній педагогічній думці у встановлених хронологічних межах:

- перший період (1991–1999 рр.) – *формуально-національний*, концепція ГО знаходилася на емпіричному етапі формування, якій передбачав збирання, систематизацію та аналіз фактів, що характеризують розвиток

- ГО в тогочасних соціально-історичних умовах; педагогічні концепції ГО формувалися в контексті національного виховання та демократизації освіти, що включало ідеї патріотизму, правової культури та активної громадянської позиції; провідними стали ідеї демократизації, гуманізму, а також інтеграція українознавства та правової освіти в шкільні програми;
- другий період (1999–2010 рр.) – *емансипаторно-правозахисний*, концепція ГО знаходилася на теоретичному етапі формування, на якому відбувалася розробка системи науково обґрунтованих ідей, концептів та принципів, які розкривають сутність, цілі та завдання ГО; на цьому етапі формулювалися ключові поняття, визначалися змістові компоненти, принципи та підходи до впровадження ГО в освітній процес; науково-педагогічна спільнота значно розширила своє розуміння ГО; важливими аспектами стали концептуальні підходи до формування громадянської культури, патріотизму, правової свідомості та розвитку демократичних цінностей; пропонувалися нові моделі навчання, які включали інтеграцію правознавства та основ демократії в шкільну програму, що загалом сприяло розвитку теоретичних підходів до ГО та створенню практичних методик, які допомогли виховувати активних громадян;
 - третій період (2010–2021 рр.) – *інтегративно-європейський*, концепція ГО знаходиться на методологічному етапі формування, на якому відбулося визначення принципів, методів і підходів до формування власне Концепції ГО; розробляється система, яка дозволяє встановлювати взаємозв'язки між її елементами, визначати педагогічні закономірності та формувати освітні стратегії, спрямовані на розвиток громадянської компетентності; *педагогічна думка* цього періоду активно інтегрувала ГО в освітній процес, орієнтуючи її на міждисциплінарний підхід; підтримувала розвиток правової культури, сприяла формуванню у молоді відповідальності за долю країни, що корелювало з європейськими тенденціями щодо інтеграції демократичних цінностей в усі рівні та види освіти; педагоги активно

працювали над створенням навчально-методичного забезпечення задля інтеграції ГО в усі рівні освіти – від початкової до вищої школи.

4. Систематизовано сучасні підходи до ГО в Україні, враховуючи європейський досвід та практичну реалізацію національної стратегії розвитку громадянського суспільства. Встановлено, що європейські тенденції (інституційне закріплення ГО, акцент на правах людини та демократії, інтеграція громадянських компетентностей в освітні стандарти, а також акцент на освіті впродовж життя) сприяли розвитку демократичного громадянства в країнах Європи та стали орієнтиром для України, яка активно впроваджує європейські цінності та стандарти у своїй освітній політиці.

Проведений аналіз концепції ГО в сучасному контексті євроінтеграційних процесів і освітніх реформ (НУШ) показав, що вона знаходиться на технологічному етапі формування. Цей етап характеризується розробкою практичних інструментів, алгоритмів і методик для впровадження концепції в освітній процес. Створюються освітні програми, курси, методичні рекомендації, цифрові ресурси, що сприяють розвитку громадянських компетенцій, таких як критичне мислення, активна громадянська позиція та соціальна відповідальність.

Сьогодні можемо стверджувати, що основною метою ГО в Україні стало формування громадянських компетентностей, що ґрунтуються на загальнолюдських та національних цінностях. Утім аналіз процесу формування концепції ГО України показав, що існує низка проблем, які потребують свого вивчення та розв'язання: фрагментарність ГО, недостатня координація між освітніми стандартами та програмами, кадрове забезпечення. ГО в Україні сьогодні перебуває на етапі активного розвитку, що включає розробку єдиних стандартів, оновлення навчальних програм та підготовку педагогічних кадрів. Не втрачає актуальності проблема створення демократичного середовища в закладах освіти, де здобувачі можуть брати участь у громадському управлінні, виявляти активну громадянську позицію. Подальше формування концепції ГО вимагає системного підходу та залучення всіх учасників освітнього процесу, щоб забезпечити її ефективність і реалізацію демократичних цінностей в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ ст. (1950–2000 рр.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2006. 44 с.
2. Адаменко О. В. Українська педагогічна наука в другій половині ХХ століття : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2005. 704 с.
3. Акіншева І. П. Аналіз вивчення концепції громадянського виховання учнів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. «Серія Педагогіка, соціальна робота»*. 2012. Вип 25. С. 9–10.
4. Акт проголошення незалежності України : затв. Постановою Верховної Ради Української РСР від 24.06.1991 р. №1427-XII. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 02.12.2023).
5. Алексеева О. В. Теорія і практика виховання громадянськості в школах Франції у контексті Європейської інтеграції : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2003. 18 с.
6. Антологія української юридичної думки : В 10 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 9. : Юридична наука радянської доби / відп. ред. В. П. Нагребельний. Київ: Вид. дім «Юридична книга», 2004. 848 с.
7. Громадянська освіта: теорія і методика навчання / Т. Асламова та ін. Київ : Видавництво ЕТНА-1, 2008. 174 с.
8. АНАЛАР. *Центр гуманістичних технологій* : вебсайт. URL: <https://web.archive.org/web/20170509223930/http://ahalar.org/about> (дата звернення: 12.02.2023).
9. Бабкіна М. І. Громадянське виховання молоді навчально-методичними засобами. *Людинознавчі студії: зб. наук. праць ДДПУ імені Івана*

Франка. Серія «Педагогіка». 2018. № 7/39. С. 27–39. URL: <http://surl.li/qclgub> (дата звернення: 13.07.2024).

10. Бабкіна М. І. Інтегрування складових частин громадянського виховання молоді в зміст навчальних предметів. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 3. 2018. С. 241–244.

11. Бабкіна М.І. Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи. : дис. ... канд. пед. наук. :13.00.07. м. Київ. 2009. 231 с.

12. Бандура О. Істина як загальнолюдська та правова цінність. *Право України*. 2010. № 2. С. 88–95. (Б-7)

13. Бандура О. Основні цінності права як система. *Право України*. 2008. № 5. С. 14–19.

14. Барабаш В. А. Громадянське виховання студентів інженерних спеціальностей вищих технічних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. м. Кіровоград, 2013. 250 с.

15. Баюн Н. Формування громадянських компетенцій засобами інформаційно-комунікаційних технологій. *Центр надії* : онлайн ресурс. 2020. URL: <https://coh.rv.ua/formuvannya-gromadyanskyh-kompetentsij-zasobamy-informatsijno-komunikatsijnyh-tehnologij/> (дата звернення: 12.08.2024).

16. Березівська Л. Д. Внесок Софії Русової у розбудову національної освіти: за матеріалами журналу «Вільна українська школа» (1917–1920). *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. 2016. № 1. С. 286–290.

17. Березівська Л. Д. Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема. *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень* : зб. матеріалів наук.-методолог. семінару. Київ : ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського, 2017. С. 6–7.

18. Бех І. Д. Громадянськість особистості у смислоціnnій інтерпретації В. Сухомлинського. *Педагогічний пошук*. 2016. №4 (92). С. 14–16.

19. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. №1. С.124–129.

20. Бех І. Д. Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально-економічних умовах : матеріали наук.-практ. конф. / АПН України, Ін-т проблем виховання. Київ, 1999. 127 с.
21. Бех І. Д. Вміння переконувати як особистісна риса політичного лідера. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : матеріали Всеукр. наук. конф., 29–31 травня 1995 р. Київ, 1995. С. 167–169.
22. Бех І. Д. Концептуальні засади формування у школяра особистісних цінностей. *Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально-економічних умовах* : матеріали наук.-практ. конф. Київ, 1999. С.4–8.
23. Бех І. Д. Концепція виховання особистості. *Радянська школа*. 1991. № 5. С. 40–47.
24. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ–Чернівці : Букрек, 2018. 296 с. URL: <https://www.pedagogic-master.com.ua/public/Beh.pdf> (дата звернення: 12.11.2024).
25. Бех І. Д. Патріотичне і громадянське виховання у власних межах. URL: <http://surl.li/gehiu> (дата звернення: 19.12.2024).
26. **(Б-22)** Бех І. Д. Права особистості та деякі шляхи їх реалізації. *Український часопис прав людини*. 1999. С. 67–70.
27. Бех І. Д. Психолого-педагогічні проблеми виховання громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства* : зб. наук. ст. Черкаси, 1998. С. 3–6.
28. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 10, т. 1. С. 6–7.
29. Бех І. Д., Косарева Н. І., Кириленко С. В. Концептуальні засади виховання громадянина. *Інноваційні технології громадянського виховання учнівської молоді. Позакласний час*. 2009. № 1/2. С. 11–26.
30. Бех І., Чорна К. Про національну ідею в становленні громадянина-патріота України. *Позашкілля*. 2008. № 11(23). С. 4–9.

31. Бех І. Д., Чорна К.І. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ : Світ виховання, 2007. 39 с.
32. Бех І., Чорна К. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Гірська школа українських Карпат*. 2015. № 12–13. С. 26–37.
33. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики. історії: Навчально-методичний посібник. 3-є вид., доп. та переробл. Харків : «Видавництво Сага», 2010. 214 с.
34. Богомолова Н. М. Формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2019. 315 с.
35. Бойко А. М. Виховуємо громадянина і професіонала : теорія, досвід : монографія. Полтава : ВАТ «Видавництво "Полтава"», 2003. 403 с.
36. Бойко А. М. Виховання людини: нове і вічне : монографія. Полтава : Техсервіс, 2006. 568 с.
37. Бойко А. М. З вірою в майбутнє. Формування громадянина в навчально-виховних закладах нового типу : монографія. Полтава, 1996. 205 с.
38. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: http://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education- (дата звернення: 25.10.2022).
39. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2006. 40 с.
40. Бухун А. Г. Громадянська освіта української молоді: нормативні засади та неперервність розвитку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. № 74. С. 66–71.
41. Бухун А. Г. Розвиток громадянської компетентності майбутніх офіцерів національної гвардії України у процесі професійної підготовки. : дис. ... канд. пед. наук. 13.00.04. м. Полтава, 2017. 237 с.

42. Василенко О. Розвиток системи неформальної освіти дорослих в умовах соціально-економічної кризи. URL: <http://surl.li/dmbbk> (дата звернення: 26.10.2022).
43. Василенко О. Становлення і розвиток громадянської освіти в європейських країнах. URL: <http://surl.li/dfewp> (дата звернення: 29.09.2022).
44. Василенко І. В. Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. м. Київ, 2009. 229 с.
45. Васиньова Н. С. Передумови розвитку теорії управління вищими навчальними закладами в Україні. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3468/1/Vasiniova.pdf> (дата звернення: 26.10.2022).
46. Васютіна Т. М. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації змісту природничої та громадянської освіти : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2022. 617 с.
47. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. Накладом Центрального Комітету СУМ. Мюнхен, 1957. 52 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11047/file.pdf> (дата звернення 13.05.2024).
48. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луцьк, 2000. 224 с.
49. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах. : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2010. 489 с.
50. Верховний комісар із заохочення та захисту всіх прав людини / High Commissioner for Encouragement and protection of all human rights : Резолюція 48/141 А : Законодавство України / документ 995_709 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_709#Text (дата звернення: 05.11.2023).

51. Віденська декларація та програма дій. *Законодавство європейського співтовариства* : база даних. URL: <https://xn--80aagahqwyibe8an.com/rada-evropi/videnska-deklaratsiya-cherwnya-1993-rokumyi237692.html> (дата звернення: 18.04.2024).

52. Висоцька Л. В. Формування змісту правової освіти учнівської молоді в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Полтава, 2017. 310 с.

53. Виховання національного свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України : аналіт.-інформ. матеріали / О. В. Бабак, І. Д. Бех, Т. Е. Василевська та ін. Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді. Київ, 2003. 191 с.

54. Вишневецький О. Сучасне українське виховання: *Пед. нариси*. Львів, 1996. 235 с.

55. Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку : Рішення колегії М-ва освіти і науки України від 24.04.05 № 3/2–4. *Інформ. зб-к М-ва освіти і науки України*. 2005. №13–14. С.3–16.

56. Власенко О. М. Система громадянських цінностей старшокласників: констатувальний експеримент. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2019. Вип. 66. С.27–30.

57. Возняк С. В. Специфіка філософського підходу до розкриття природи мислення. *Філософія. Культура. Життя* : міжвузівський зб. наук. праць. Дніпропетровськ : Дніпропетровська державна фінансова академія, 2012. Вип. 37. С.146–154.

58. Возняк С. М., Кононенко В. І. Духовні цінності українського народу. Івано-Франківськ : Плай, 1999. 293 с.

59. Волікова М. Проблема періодизації та освоєння науково-публіцистичної спадщини А. Макаренка в контексті інноваційного розвитку

освіти. URL : <https://dspu.edu.ua/pedagogics/arhiv/31/11.pdf> (дата звернення: 23.12.2023).

60. Волик І. А. Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі : дис. ... доктора філософії : 011 Освітні педагогічні науки. Полтава, 2022. 278 с.

61. Волошин П. М. В. О. Сухомлинський і виховання громадянина незалежної України. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/4/visnuk_31.pdf (дата звернення: 12.05.2024).

62. Відповідальний громадянин згідно Нової української школи. URL: <https://surl.li/eobdfo> (дата звернення: 12.01.2024).

63. Галів М. Категорія «вітчизняна педагогіка» в сучасному українському історико-педагогічному дискурсі. URL: https://dspu.edu.ua/youngsc/AQGS/2013_6-2/pedagogy/32-39.pdf (дата звернення 17.04.2023)

64. Ганін В. І., Дух Л. І. Концептуальні засади громадянського виховання студентів. Харків, 2001. URL: https://www.rusnauka.com/1_NIO_2008/Pedagogica/24540.doc.ht (дата звернення: 12.08.2024).

65. Гарбар Є. О. Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти : дис. ... докт. філософ. : 011.01. Харків, 2021. 309 с.

66. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство : пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір. Київ : Юніверс, 2000. С. 334. URL: https://hromadalib.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/12/hegel_2000_grundlinien.pdf (дата звернення: 04.12.2022).

67. Гіденс Є. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкун та ін. Київ : Основи, 1999. 726 с.

68. Гладун В. Партисипація учнівської молоді як складова формування громадянської компетентності. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 4. С. 145–149.
69. Головатий М. Ф. Політологічний словник. 2005. URL: <https://subject.com.ua/political/dict/index.html> (дата звернення: 01.02.20220).
70. Головатий М. Ф. Соціологія молоді : курс лекцій. Київ : МАУП, 2006. 2-ге вид. переробл. і допов. 304 с.
71. Головчук С.Ю. Ідея патріотичного виховання в українській педагогічній думці (кінець XIX–початок XX століття). *Збірник наукових праць*. 2015. №23. С.11–14.
72. Городиський М. І. Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 1999. 18 с.
73. Гребеник Т. В. Управління процесом громадянського виховання студентів вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06. Суми, 2011. 186 с.
74. Гринь А. Концепти громадянської освіти у творчості С. Г. Рябова. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. 2005. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c7ccbeb4-0fc2-48f4-be7a-52417a1e62a7/content> (дата звернення: 15.04.2023).
75. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ, 2007. 432 с.
76. Грищук Д.М. Громадянська соціалізація молоді в діяльності молодіжних організацій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Старобільськ, 2018. 176 с.
77. Громадська організація DOCCU : офіційний сайт. URL: <https://www.doccu.in.ua/> (дата звернення: 05.06.2023).
78. Громадянська освіта. *Всеукраїнська асоціація викладачів історії, громадянознавства та суспільних дисциплін «Нова доба»* : онлайн платформа. URL: <https://citizen.in.ua/> (дата звернення 24.07.2024).

79. Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. / І. Д. Васильків та ін. Тернопіль : Астон, 2018. С. 248.

80. Громадянська освіта. Уроки. 10 клас : підручник / Е. Ситник та ін. Київ: «Видавничий дім «Перше вересня», 2019. 200 с.

81. Грушевський М. Колишня освіта і теперішня темнота. Енциклопедія життя і творчості. URL: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1912/ProUkrMovuUkrShkolu/KolyshnjaOsvita.html> (дата звернення 24.04.2024).

82. Грушевський М. Українське письменство. Енциклопедія життя і творчості. URL: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1912/ProUkrMovuUkrShkolu/UkrajinskePysmenstvo.html> (дата звернення 20.04.2024).

83. Губарева Д. В. Формування основ соціальної компетентності у молодших школярів засобами проектної діяльності: дис. ... докт. філософ. : 011. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2021. 355 с.

84. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2000. С. 5–13.

85. Гупан Н. М. Проблеми хронології в сучасних історико-педагогічних дослідженнях. *Український педагогічний журнал*. 2016. № 1. С. 116–121.

86. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні історіографічний аспект : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01. Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2021. 396 с.

87. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : АПН, 2002. 223 с.

88. Дашинська О. Проблема громадянського виховання в науково-педагогічній спадщині А. М. Макаренка та видатних українських педагогів ХХ

століття. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. Житомир, 2009. Вип. 47. С. 151–154.

89. Деденєв О.Ю. Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання. : дис. ... доктора філософії : 014. Полтава, 2024. 263 с.

90. Декларація та програма про освіту для демократичного громадянства, на основі прав та обов'язків громадян : прийн. Ком. Мін. Ради Європи 07 травня 1999 року. URL: <https://rm.coe.int/09000016805359c1> (дата звернення: 12.03.2024).

91. Декларація про виховання націй заради миру №A/RES/33/75 : прийн. Резол. Ген. Асамбл. ООН 15 грудня 1978 року URL: https://docs.dtki.ua/doc/995_110 (дата звернення: 14.03.2024).

92. Декларація про державний суверенітет України : прийн. Верховною Радою Української РСР від 16.07.1990 р. № 55-XII. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 26.08.2024).

93. Дем'янюк Т. Д. Виховання духовності учнів загальноосвітньої школи засобами народознавства : матеріали наук.-практ. конф. Рівне : ПІКПК, 1992. С. 16–18.

94. Дем'янюк Т. Д. Громадянське виховання студентів: концептуальні засади та шляхи реалізації. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. Рівне : РДГУ, 2000. Вип. 9. С. 8–15.

95. Дем'янюк Т. Д. Громадянське виховання студентської молоді. *Нова педагогічна думка*. 1999. № 1. С. 61–64.

96. Дем'янюк Т. Д. Діяльність методичної служби по забезпеченню формування національної свідомості і самосвідомості учнів у школі. Рівне: ПІКПК, 1992. 48 с

97. Дем'янюк Т. Д. Концептуальні засади громадянського виховання учнівської молоді. *Україна: ретроспектива і перспектива* : зб. наук. пр. Київ, 1999. С. 177–182.

98. Дем'янюк Т. Д. Педагогічні основи демократизації та гуманізації виховного процесу в загальноосвітній школі. Рівне : РДПІ, 1991. 40 с.
99. Дем'янюк Т. Д., Дем'янюк Б. П. Виховання студентів засобами народознавства. *Освіта і незалежна Україна* : тези доп. наук. конф. Рівнен. держ. пед. ін-ту, 22–24 квіт. 1991 р. Рівне, 1991. С. 31–33.
100. Дем'янюк Т. Д., Дем'янюк Б. П. Формування національної свідомості як засіб виховання школярів на ідеях миру. *Виховання учнівської молоді в дусі миру і взаєморозуміння*: матеріали міжрегіон. наук.-практ. конф. Рівнен. держ. пед. ін-ту, 22–24 квіт. 1991 р. Рівне, 1992. С. 6–7.
101. Дем'янюк Т. Д., Кацинська Л. Л., Байрамова М. Г. Використання народної педагогічної деонтології у створенні національної системи виховання : навч.-метод. посіб. для вчителів та студентів пед. ін-тів. Рівне: ПІКПК, 1996. 91 с.
102. Дем'янюк Т. Д. Умурзакова Т. Ф., Манюк Л. В. Інноваційні технології громадянського виховання учнівської молоді : наук.-метод. посіб. Київ, 2003. 264 с.
103. Дерев'янюк Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури школярів : монографія / за ред. В. Костіва ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2002. С. 4–6.
104. Дерев'янюк Н. П. Теоретичні засади формування культури учнів загальноосвітньої школи : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2004. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0404U000580#> (дата звернення: 18.06.2024).
105. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ : Логос, 2007. 316 с.
106. Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016-2020 рр. : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 р. № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2024).

107. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»): затв. пост. Кабінету Мін. України від 03.11.1993 № 896 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.05.2023).
108. Дзюба І. Між культурою і політикою. Київ: Сфера, 1998. 374 с.
109. Дзюбенко Л. В. Концептуальні погляди С. Русової на національне виховання дітей. URL: <https://surl.li/bfrgkj> (дата звернення: 18.05.2023).
110. Дистанційна школа демократії та громадянського суспільства / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України : вебсайт. URL: <https://surl.li/bfrgkj> (дата звернення: 18.05.2023).
111. Дороніна Т.О., Овчаренко О.А. Сучасні підходи до гендерної рівності в шкільній освіті: міжнародний досвід для України. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)* № 8(42) 2024. С.195-203.
112. Дороніна Т.О., Кругленко Л.В. Методологічні засади історико-педагогічного висвітлення проблеми полікультурності. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 40. Т.2. С. 206-212.
113. Дороніна Т. О., Кульбач Л. М. Неформальна громадянська освіта: її роль та місце в процесі демократизації суспільства. *Науковий часопис. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2023. № 91. С. 85–90. URL: <https://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/91/18.pdf> (дата звернення: 18.11.2023).
114. Досін А. Р. Профілактика девіантної поведінки учнівської молоді у Великій Британії (кінець XX – початок XXI ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ужгород, 2009. 222 с.
115. Дубасенюк О. А. Методи науково-педагогічного дослідження у загальній системі методологічного становлення молодих дослідників. *Нові технології навчання: наук. метод. зб.* 2016. Вип. 89. Ч.ІІ. С.21–26.
116. Дурманенко Є. А. Формування наукового світогляду підлітків у процесі засвоєння інтегрованих знань про людину і суспільство : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. АПН України, Ін-т педагогіки. Київ, 1994. 26 с.

117. Європейська культурна конвенція 1954 року. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 24.02.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_213#Text (дата звернення 06.12.2022).

118. Європейські та вітчизняні тренди підготовки майбутніх учителів початкової школи: тезисна теорія та варіативна практика з е-навчанням : монографія / за наук. ред. Т. І. Мієр. Німеччина. Карлсрує. 2020. 250 с.

119. Жадан І. В. Комунікативний потенціал розвитку громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології НАПН України*. 2019. № 43 (46). С. 67–82. URL: <http://ssppj.org/index.php/ssj/article/view/16/79> (дата звернення 03.12.2022).

120. Жаровська О. П. Національна самосвідомість як складова патріотичного виховання студентів педагогічних університетів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2014. № 18 (1). С. 233–242.

121. Жаровська О. П. Національна ідентичність як складова громадянської культури студентської молоді. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2022. № 2. С. 182–190.

122. Загальна декларація прав людини. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. дата оновлення: 20.09.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 06.12.2022).

123. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти. Підсумковий документ робочої групи з розробки навчальних планів та програм проекту «Громадянська освіта – Україна». *Вісник програм шкільних обмінів*. Вип. 29. 2006. С. 23–30.

124. Задворняк Л.С. Формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі : дис ... канд. пед. наук : 13.00.07. Вінниця, 2021. 304 с.

125. Золотовська В. С. Питання періодизації розвитку вищої освіти морського профілю у історико-педагогічних дослідженнях (70-ті роки XX – початок XXI століття). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання*. 2019. Вип 31. С. 73-79.

126. Іванов В. Ф, Волошенюк О. В. Медіаосвіта та медіаграмотність. Київ : Центр вільної преси, 2012. 352 с.

127. Іванов М. Що таке «громадянська» і що таке «політична» освіта? *Політичний менеджмент*. Київ, 2022. № 2. С. 41– 49.

128. Іванова В.В. Підготовка майбутніх педагогів до громадянського виховання в системі НУШ. *Вісник науки і освіти Серія «Філологія», Серія «Педагогіка»*). 2024. №9. С. 791-809.

129. Іванюк І. В., Овчарук О. В., Терещенко А. Б. Сучасний стан громадянської освіти в Україні : Аналітичний звіт сучасний стан громадянської освіти в Україні. Київ, 2013. URL: https://lib.iitta.gov.ua/844/1/civic_education.pdf (дата звернення: 06.10.2023).

130. Іванець Н. В. Феномен громадянської освіти в умовах інформаційної війни: соціально-філософський аналіз : дис. ... докт. філософ. : 033. Київ. 2023. 216 с.

131. Івкіна О. Громадянська освіта в школах України. Що це? *deti.zp.ua* : вебсайт. URL: <https://deti.zp.ua/a.php?n=506263> (дата звернення: 18.05.2023).

132. Івченко Ю. Громадянський патріотизм як основа національної єдності (філософсько-правові аспекти). *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 223–226.

133. Ілійчук Л. В., Вережак Л. Формування громадянської компетентності учнів: сучасні підходи та досвід упровадження в умовах НУШ. *Гірська школа Українських Карпат*. Івано-Франківськ, 2021. № 24. С. 104-107.

134. Ілляшенко Ю.Ю. Становище дітей в Україні в період розбудови громадянського суспільства : історичний аспект (90-ті рр. XX ст. –початок XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси. 2010. 24 с.

135. Інститут громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія» : офіційний сайт. URL: <https://surl.li/olblwu> (дата звернення: 18.23.2023).
136. Інститут політичної освіти : Офіційний сайт. URL: <https://ipo.org.ua/pro-nas/> (дата звернення: 19.11.2023).
137. Історія Китаю (18): Мен Цзи – другий мудрець школи Конфуція. The epoch Times. URL: <https://surl.li/sdwbjl> (дата звернення: 28.05.2023).
138. Історичне джерелознавство : підручник / Я.С. Калакура та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
139. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 с.
140. Карпенко З. С. Психологічні основи аксіогенезу особистості : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Київ, 1999. 19 с.
141. Кафарська О. Б. Педагогічні засади формування громадянської позиції студентської молоді (1991–2005) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. 2007. Івано-Франківськ. 215 с.
142. Кащук М. Г. Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13. 00. 01. Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка. Дрогобич, 2016. 20 с.
143. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадського виховання старшокласників у позакласній роботі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ. 2004. 121 с.
144. Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл галичини (перша третина XX ст.) : дис ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ. 2004. 177 с.
145. Киричук О. В. Концепції виховання підростаючих поколінь суверенної України. *Радянська школа*. 1991. №5. с.33–40.

146. Кіндрат В. К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13. 00. 01. Інститут педагогіки АПН України. Київ, 1998. 25 с.

147. Коваленко В. В. Формування соціальної компетентності молодших школярів засобами інформаційно-комунікаційних технологій : посібник / за наук. ред. проф. М. П. Лещенко. Київ, 2017. 192 с.

148. Козубовська І. В. Формування особистості в педагогічній спадщині Г. Сковороди. *Початкова школа*. №5. 1996. С. 40–42.

149. Коляда Н. М. Педагогічна історіографія як складник історико-педагогічного дослідження. *Науково-педагогічні студії*. 2024. Вип. 1(1), С. 39-46.

150. Коляда Н., Кравченко О. Молодіжна робота як засіб неформальної громадянської освіти. *Проблеми підготовки сучасного вчителя* : зб. наук. праць. Вип. 1(19) 2019. С. 72-79.

151. Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори: у трьох томах. Т. 1. Велика дидактика / від ред. з біограф. нарисом і примітками проф. Красновського А. А. Київ: Рад. школа. 1940. 248 с. URL: <https://surl.li/vacshh> (дата звернення: 01.11.2023).

152. Комітет виборців України. *Всеукраїнська громадська організація* : Офіційний сайт. URL: <http://www.cvu.org.ua/> (дата звернення: 04.09.2023).

153. Компетентності для культури демократії. Живемо разом як рівноправні громадяни в культурно багатоманітному демократичному суспільстві. Рада Європи, 2016. URL: <https://cutt.ly/QzHSdX4> (дата звернення: 02.10.2020).

154. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні. Ліссабон, 11 квітня 1997 року : ратифікована Законом України 1273-XIV від 03.12.1999. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text (дата звернення: 06.11.2024).

155. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 06.12.2022).

156. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 01.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.01.2023).

157. Конституційне право України : підручн. / за ред. проф. В. Ф. Погорілка. Київ : Наукова думка, 1999. 734 с.

158. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти : Рішення Колегії МОН України від 28.02.1996 №2/4-8. *Освіта України*. 1996. № 3.С.4–5.

159. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: проект / Наук. творч. колектив: О. В.Сухомлинська та ін. *Інформ. зб. М-ва освіти і науки України*. 2000. №22. С.7–21.

160. Концепція громадянської освіти в Україні: проект / І. В. Жадан, Т. В. Клиненко, Л. М. Мицик та ін. *Історія в школах України*. 2001. №1. С.10–18.

161. Концепція громадянської освіти та виховання в Україні. *Громадянська освіта*. 2013. № 03. URL: <https://surl.li/bfrgkj> (дата звернення: 27.01.2023).

162. Концепція громадянської освіти в школах України: проект / Кол. авт.: С. Г. Рябов, І. В. Жадан, Т. В. Клиненко та ін. *Шлях освіти*. 2001. №1. С.26–31.

163. Концепція Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року : схв. розп. Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 1233-р. *Законодавство України* : база даних /

Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 27.01.2023).

164. Концепція демократизації українського виховання / авт. О. Вишневецький. *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні*. Київ, 1997. С.78–122.

165. Концепція національного виховання : схвал. Всеукр. пед. радою працівників освіти, 30 черв. 1994 р. *Рідна школа*, 1995. №6. С.18–25.

166. Концепція національного виховання студентської молоді : затв. ріш. колегії МОН 25.06.2009 № 7/2-4. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr2_4290-09#Text (дата звернення: 27.12.2022).

167. Концепція національно-державної системи освіти (1991). *Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017)* : хрестоматія / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд.: Сухомлинська О. В. та ін. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 526 с.

168. Концепція національно-патріотичного виховання : затв. нак. Мін-ва у справах сім'ї, молоді та спорту, Мін-ва освіти і науки України, Мін-ва оборони України, Мін-ва культури і туризму України від 27.10.2009 №3754/981/538/49. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3754643-09#Text> (дата звернення: 17.08.2023).

169. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді : затв. наказом МОН України від 16.06.2015 р. № 641. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України*. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/ (дата звернення: 17.01.2023).

170. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : затв. нак. МОН України від 29.07.2019 №1038. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України*.

URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf> (дата звернення: 10.05.2022).

171. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : затв. нак. МОН України від 06.06.2022 № 527. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/506238_736214 (дата звернення: 14.05.2022).

172. Концепція Нової української школи : ухв. рішенням колегії МОН від 27.10.2016 р. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 14.03.2022).

173. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : затв. розпорядженням Каб. Мін. України від 03.10.2018 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/710-2018-%D1%80> (дата звернення: 21.10.2024).

174. Концепція політичної освіти в Україні. *Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку*. Київ. 2005. С.12–14.

175. Концепція політичної освіти в Україні (2015). *Konrad-Adenauer-Stiftung* : вебсайт. URL: <https://surl.li/rptwno> (дата звернення: 24.08.2023).

176. Концепція формування національної свідомості і самосвідомості особистості: проект /авт. Ю. Руденко. *Освіта*. 1998. №67. С.3–28.

177. Короткий оксфордський політичний словник / ред. І. Маклін, А Макмілан; пер.: В Сидоров та ін. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 792 с.

178. Кравченко О. Ю. Стратегія розвитку медіаосвіти в Україні. *Педагогічні науки* : зб-к наук. пр. 2017. Вип 134. С.135–142. URL: <https://surl.li/idorku> (дата звернення: 27.06.2023).

179. Кравчинська Т. С. Формування громадянської компетентності педагога нової української школи. *Вісник післядипломної освіти. Серія*

«Педагогічні науки». 2019. Вип. 8(37). URL: <https://surl.li/jeglha> (дата звернення: 18.09.2023).

180. Кращі цитати Сократа. Здолбунів : вебсайт. URL: <https://zdolbyniv.rv.ua/2024/05/top-10-tsytat-sokrata/> (дата звернення: 12.10.2022).

181. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації : монографія / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. Київ : ДрУк, 1999. 448 с.

182. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник Київ : Книга, 2005. 528 с.

183. Кульбач Л. М. Головні засади європейського досвіду з громадянської освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя, 2022. Вип. 84. С. 10–16.

184. Кульбач Л. М. Громадянська освіта в Україні в контексті євроінтеграційних змін. *Modern education using the latest technologies : Proceedings of the II International Scientific and Practical Conference, January 17–20, 2023, Lisbon, Portugal*. 302–309 p. URL: <https://isg-konf.com/uk/modern-education-using-the-latest-technologies/>.

185. Кульбач Л. М. Громадянські компетентності педагога: навчально-методичний посібник для викладачів закладів вищої та неперервної педагогічної освіти / укладач Л. М. Кульбач. Дніпро : КЗВО «ДАНО» ДОР», 2024. 69 с. URL: <http://surl.li/txhbn>

186. Кульбач Л. М. Особливості розвитку сучасної громадянської освіти. *Ціннісні орієнтири в сучасній освіті: теоретичний аналіз та практичний досвід* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 10 листопада 2022 р., м. Дніпро, КЗВО «ДАНО» ДОР». / наук. ред. В. В. Шинкаренко. 2022. С. 118–122. URL: <http://surl.li/dwlay>

187. Кульбач Л. М. Передумови розвитку громадянської освіти в українській історико-педагогічній думці. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 52. Т. 2. С. 9–13. URL: <http://www.innovpedagogy.od.ua/vip52>

188. Кульбач Л. М. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження проблематики з громадянської освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 78. Том 1. С. 340-346. URL: <http://www.apfn-journal.in.ua/78-1-2024>

189. Кульбач Л. М. Провідні тенденції та перспективи розвитку громадянської освіти в Україні. *Інноваційна педагогіка*. Одеса: Гельветика, 2024. Вип. 78.

190. Кульбач Л. М. Становлення системи цінностей у філософсько-громадянській та педагогічній думці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2022. Вип. 81. С. 12–19. URL: <http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/81-2022>

191. Кульбач Л. М. Трансформації в громадянській освіті в Україні під час повномасштабної війни з Росією. *Реалізація освітніх ініціатив в умовах воєнного часу: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Національний університет «Львівська політехніка»), м. Львів, 18–19 жовтня 2022 року / за заг. ред. О. М. Ієвлева. Львів, 2022. С.47–49. URL: <http://surl.li/ewgki>

192. Кульбач Л. М. Формування громадянських цінностей у старшокласників в умовах становлення нової української школи. *Педагогічне Криворіжжя: педагогічний альманах*. Кривий Ріг, 2022. Вип. 8. С. 18–24. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua/pedkr>

193. Кульбач Л. М. Цінності української нації в умовах розбудови демократичного суспільства. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 45. С. 29–33. URL: <http://innovpedagogy.od.ua/vip45>

194. Кульбач Л. М. Шинкаренко В. В., Майданенко С. В., Швидун Л. Т., Тарабасова Л. Г. Проблема формування громадянських цінностей: від Сократа до Нової української школи. *Moderní aspekty vědy: XXVII. Díl mezinárodní kolektivní monografie* : Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o 2023. 265–285 p. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-27.pdf>

195. Курило В. Моделювання системи критеріїв оцінки розвитку освіти в регіоні. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 2. С. 35–39.
196. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні в другій половині XIX–XX ст. *Педагогіка і психологія*. Київ, 2006. № 1 (50). С. 128–132.
197. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д.Г., 2015. 112 с.
198. Кучинська І. О. Розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній соціально-педагогічній думці (друга половина XIX – 30 ті рр. XX століття) : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.07. Київ. 2012. 527 с.
199. Лабораторія законодавчих ініціатив : Офіційний сайт. URL: <https://parlament.org.ua/hto-my/> (дата звернення: 12.04.2023).
200. Лабораторія національно-патріотичного виховання АПН України : Офіційний сайт. URL: <https://ipv.org.ua/laboratoriia-natsionalno-patriotychnoho-vykhovannia/> (дата звернення: 14.04.2023).
201. Легка В. Неформальна освіта в Україні: особливості, переваги, недоліки. Український інтерес. URL: <https://uain.press/blogs/neformalna-osvita-v-ukrayini-osoblyvosti-perevagy-nedoliky-1063599> (дата звернення 25.10.2022).
202. Ломакіна Г. І. Виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства у позакласній діяльності. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2015. 289 с.
203. Лотюк О. С. Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні : дис. ... д-ра юрид. Наук : 12.00.02 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. 445 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1AgIKf2ftMNOo0eRCHiTpYp3yv-4pcu0-/view> (дата звернення: 12.06.2024).
204. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.). Хрестоматія // упоряд. : Л. Д. Березівська та ін. К. : Науковий світ, 2003. 418 с.

205. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія*. 2013. Вип. 213. Т. 225. С. 27–30.
206. Мелащенко В. Ф. Основи конституційного права України : курс лекцій для студ. юрид. вузів і факультетів. Київ : Вентурі, 1995. 240 с.
207. Мелеганич Г. І. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції України. *Міжнародний науковий вісник*. Ужгород, 2018. Вип. 2. (18). С. 54–66.
208. Мелентьєва Т. Питання щодо ціннісних уявлень про мотивацію трудової діяльності. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 27. Т.5. С. 4–9.
209. Методичні рекомендації щодо виховної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах у 2001/2002 навчальному році : лист Мін-ва освіти від 03.07.2001 № 1/9–247. *Інформаційний збірник МОН України*. 2001. №15–16. С. 15–27.
210. Методичні рекомендації щодо громадянської освіти і виховання : лист МОНМС України № 1/9-557 від 09.08.2012 року. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-557736-12#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
211. Мешко Г., Мешко О. Аксіологічний підхід як методологічний орієнтир у підготовці майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції 13–14 травня 2022 року, м. Тернопіль*. Тернопіль : Вектор ; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С.337–339.
212. Миленкова Р. Неформальна громадянська освіта молоді через партисипативні мистецькі практики. *Фізико-математична освіта*. 2021. Том 29. №3. С. 13–17.

213. Михайліченко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Кіровоград, 2007. 19 с.

214. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 28.01.2025).

215. Малієнко Ю., Гурська О. Оновлені програми з історії України 2022: наративи, концепти, перспективи підручникотворення. *Проблеми сучасного підручника*. 2023. Вип 29. С. 125–136.

216. Моніторинг якості освіти: становлення та розвиток в Україні : рекомендації з освітньої політики / під заг. ред. О. І. Локшиної. Київ : К.І.С., 2004. 160.с.

217. Москаленко Л. Неформальна освіта в Україні, вимір можливостей. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2019. №13. С. 14–19.

218. Мудрість віків: вибр. афоризми / упоряд. М. О. Пушкаренко. Київ : Богдана, 2009. С. 14.

219. Музика О. Л. Криза творчої особистості: суб'єктно-ціннісний підхід до типології. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2001, т.ІІІ, ч.5. С.63–72.

220. Навчально-методичні матеріали до уроків гендерної грамотності: «Ми – різні, ми – рівні» / За заг. ред. О. Семиколєнкової. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. 128 с.

221. Найдьонова Л. А. Перспективи розвитку медіаосвіти в контексті болонського процесу: процесуальна модель медіакультури. *Болонський процес і вища освіта в Україні та Європі: проблеми й перспективи*. С. 162–168. URL: www.edu.of.ru/mediaeducation/default.asp?ob_no=30060 (дата звернення: 15.04.2024).

222. Наточий Л. О. Сутність поняття «періодизація» щодо проблеми розвитку теорії управлінської культури керівників загальноосвітніх шкіл у вітчизняній педагогічній теорії (друга половина XX ст. – початок XXI ст.). *Науковий вісник Донбасу*. 2011. № 3 (15). С. 35–43.

223. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті : затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002. Київ : Шкільний світ, 2001. 24 с.

224. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Педагогічна думка, 2016. 448 с.
URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nrk/Analitychni-materialy/7-natsionalna-dopovid-pro-stan-i-rozvitok-osviti-v-ukraini.pdf> (дата звернення: 02.01.2023).

225. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України : програм.-вихов. контекст / авт.: І. Д. Бех, К. І. Чорна / АПН України, Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2008. 40 с.

226. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні : схвалена Постановою Президії АПН України 01.07.2004 № 1-7/6-98. URL: <https://studfile.net/preview/5259596/> (дата звернення: 17.06.2024).

227. Національна програма «Діти України» : затв. Указом Президента України від 18 січня 1996 року № 63/96. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96#Text> (дата звернення: 02.01.2023).

228. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства : затв. пост. Каб. Мін. України від 15.09.1999 р. № 1697. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.01.2023).

229. Національна програма правової освіти населення : затв. Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 43. С. 36–44.

230. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки : схвалено Указом Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013. URL: http://www.meduniv.lviv.ua/files/info/nats_strategia.pdf (дата звернення: 15.05.2023).

231. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : затв. Указом Президента України від 26.02.2016 р. № 68/2016. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 02.01.2023).

232. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : затв. Указом Президента України від 27.09.2021 р. № 487/2021. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 02.01.2023).

233. Національна стратегія у сфері прав людини : схвалено Указом Президента України від 25.08.2015 №501/2015. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/501/2015> (дата звернення: 26.12.2022).

234. Національний університет Києво-Могилянська Академія : офіційний сайт. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti> (дата звернення: 17.08.2024).

235. Невмержицька О. Цінність як поняття: теоретичні основи. *Грані*. 2015. № 7 (123). С. 114–117.

236. Немцева Т. О. Сучасні підходи до виховання громадянської ініціативності старшокласників. Черкаси: ЧОІПОПП, 2014. 130 с.

237. Нємцева Т. О. Виховання громадянської культури та патріотизму у студентів вищих педагогічних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2017. 298 с.
238. Ніцше Ф. Так мовив Заратустра: Книга для всіх і для нікого / перекл. з нім. Лесь Гринюк. Коломия : Галицька накладня Якова Оренштайна, 1910. 516 с. URL: <https://dlib.ukma.edu.ua/document/315>. (дата звернення: 23.08.2023).
239. Огородник Л. Становлення системи громадянського виховання в умовах розвитку української державності. *Проблеми освіти* : наук.-метод. зб-к. Київ : Науково-методичний центр вищої освіти, 2001. Вип.26. С. 64.
240. Окуньовська Ю. В. Становлення громадянської освіти в Україні. *Політичне життя*. 2023. № 2. С. 13–17.
241. Олексюк О. М., Тушева В. В. Методологія наукових досліджень у галузі мистецтвознавства та музичної педагогіки : навч. посіб. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. 176 с.
242. Оржеховська В. М. Про концепцію превентивного виховання дітей і молоді. *Учитель*. 2000. №1/3. С.12–13.
243. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. Київ : ВіАН, 1996. 352 с.
244. Осаульчик О. Б. Виховання «відповідального громадянина» в процесі оволодіння іншомовною мовленнєвою компетенцією. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка. 2015. № 1. С. 51–55.
245. Освіта для демократичного громадянства / Living democracy : вебсайт. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/about-edc-hre/> (дата звернення: 01.10.2022).
246. Освіта для демократії в Україні : офіційний сайт URL: <http://www.edu-democracy.org.ua> (дата звернення: 24.01.2022).
247. Основні напрями реформування вищої освіти в Україні : затв. Указом Президента України від 12.09.1995 р. № 832/95.

URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u832_95?an=1&ed=1995_09_12

(дата звернення: 02.05.2024).

248. Пасько Я. І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. Наук : 09.00.03 / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди. Київ, 1998. 16 с.

249. Петренко О. Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 536–542.

250. Петришин Л. Й. Системний підхід як методологічна основа наукового дослідження та моделювання. *Системний підхід у сучасних педагогічних дослідженнях в Україні* : монографія /за ред. С. Я. Харченка. Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2016. С. 89–119.

251. Петровська І. Р. Громадянська ідентичність: Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*. 2017. № 1(11). С. 53–63.

URL: <http://doi.org/10.5281/zenodo.260176> (дата звернення: 18.09.2022).

252. Пилинський Я. М. Громадянська освіта в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2016. Т. 186. С. 61-66.

253. Пишко О. Л. Формування соціальної компетентності учня як завдання Нової української школи.

URL: <https://www.sworld.com.ua/index.php/seccius4-16/32764-us04-146> (дата звернення: 15.04.2023).

254. Пільгук І. І. Григорій Сковорода: художній життєпис. Київ : Дніпро, 1971. 264 с.

255. Плахотнюк О. Л. Поняття «концепція виховання»: змістовий аспект. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/download/3947/3467> (дата звернення: 29.05.2024).

256. Плющ О. М., Хоріна О. І., Цизман В. Е. Громадська думка як індикатор процесу здійснення освітніх реформ. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2017. Вип. 39 (42). С. 188–201.
257. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10–14.
258. Позняк С. І. Дослідження громадянської освіти у країнах-членах Ради Європи. *Шлях освіти*. 2005. № 1. С. 20–25.
259. Позняк С. І. Семантика громадянської освіти. *Шлях освіти*. 2006. № 1. С. 22–27.
260. Позняк С. І. Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова : методичні рекомендації / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 136 с.
261. Поливана А. С. Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Вінниця. 2020. 241 с.
262. Політична освіта в Україні: стан і перспективи удосконалення : Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова. Київ, 2009. 146 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Politychna_osvita.pdf (дата звернення: 14.07.2023).
263. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. Київ : Генеза, 1997. С. 81.
264. Поліщук І. В. Освітня і експериментально-виховна діяльність Тамари Дмитрівни Дем'янюк (1944–2013) : дис. ... канд. пед. наук : 011 Освітні, педагогічні науки / Рівненський державний гуманітарний університет. Рівне, 2022. 348 с.
265. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму у студентів вищих педагогічних навчальних закладів. *Наукові записки кафедри педагогіки*. Випуск XXXVII, 2014. с. 259–273.

URL: <https://periodicals.karazin.ua/pedagogy/article/view/2302/2046>

(дата

звернення: 30.09.2023).

266. Пометун О. І. Актуальні питання формування національної ідентичності учнів у процесі здобуття громадянської та історичної освіти. *Вісник НАПН України*. 2023. №5(1).

URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5116> (дата звернення: 10.04.2023).

267. Пометун О. І. Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні в XX столітті : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01, 13.00.02. Київ, 1996. 51 с.

268. Пометун О. І., Ремех Т. О. «Громадянська освіта» – новий курс старшої школи: особливості змісту і методики. *Теорія і методика формування громадянської компетентності старшокласників в умовах інноваційного розвитку сучасної гімназії : тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Київ. 2018. С. 6–16.

269. Пометун О. І., Ремех Т. О. Формувальне оцінювання у навчанні історії та громадянської освіти в контексті Нової української школи. КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2020. С. 108–110.

270. Потапенко О.Б. Теоретичні основи розробки ціннісного підходу у вихованні й освіті в історико-педагогічній ретроспективі. *Перспективи та інновації науки. Серія: Педагогіка. Психологія. Медицина*. 2023. №9 (27). С.359–370.

271. Проблеми виховання національно свідомого, патріотичного молодого покоління України / І. Д. Бех : *Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України : аналіт.-інформ. матеріали / Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді*. Київ, 2003. С. 32–41.

272. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» : Постанова КМУ від 06.05.2005 № 324. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001120-05> (дата звернення: 02.11.2024).

273. Програма інтеграції України до Європейського Союзу : схвал. Указом Президента № 1072/2000 від 14.09.2000. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Редакція від 10.07.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00#Text> (дата звернення: 02.11.2024).

274. Програма підтримки освітніх реформ в Україні «Демократична школа» : Офіційний сайт. URL: <https://www.schools-for-democracy.org/about-program/pro-prohramu> (дата звернення: 28.09.2023).

275. Про вищу освіту : Закон України від 17.01.2002 р. № 2984-III. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Втратив чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2984-14#Text> (дата звернення: 02.01.2024).

276. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 02.09.2024).

277. Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.10.2022 № 893-р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 17.04.2023).

278. Про впровадження курсу «Ми - громадяни України» : лист МОН № 1/11-2817 від 20.06.2001. URL: <https://iplex360.com.ua/npa.php?doc=1038.3848.0> (дата звернення: 06.09.2023).

279. Про дошкільну освіту : Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 02.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text> (дата звернення: 02.01.2023).

280. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні : Декларація від 15.12.1992 р. № 2859-XII. *Законодавство України* : база даних /

Верхов. Рада України. Втратив чинність.
 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2859-12#Text> (дата звернення: 02.10.2024).

281. Про загальну середню освіту : Закон України від 13 травня 1999 р. №651-XIV. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text> (дата звернення: 04.12.2023).

282. Про затвердження Рекомендацій щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України : наказ Міністерства освіти і науки України від 07.09.2000 р. *Інформаційний збірник Мін-ва освіти і науки*. 2000. № 13. с. 28–31.

283. Про Комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні («Молодь України») : Постанова Каб. Мін. України від 20.03.1998 р. № 348. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 01.01.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-98-%D0%BF#Text> (дата звернення: 04.12.2023).

284. Прокопенко А. О. Сутність понять «Концепція», «Педагогічна концепція» та «Едукація». *Проблеми інженерно-педагогічної освіти* : зб. наук. пр. Харків, 2021. № 72. С. 60–68.

285. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 07.09.2021 р. № 487/2021. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 10.09.2022).

286. Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році : Лист МОН № 1/9-523 від 16.08.2019 р. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/65422/ (дата звернення: 10.09.2024).

287. Про освіту : Закон України від 23 травня 1991 р. № 1060-XII. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text> (дата звернення: 09.05.2024).

288. Про освіту : Закон України від 23 березня 1996 р. № 100/96-ВР. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Втратив чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.05.2024).

289. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 02.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 30.10.2022).

290. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2834-20/conv> (дата звернення: 13.08.2024).

291. Про основні компетенції для навчання протягом усього життя Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 18 грудня 2006 року. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (дата звернення: 04.10.2023).

292. Про підготовку та відзначення 10-ї річниці незалежності України : рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 12.04.2001 р., протокол № 4/4-2. *Інформаційний збірник Мін-ва освіти і науки*. 2001. № 9. с. 3–9.

293. Про Пласт. *Пласт* : офіц. вебсайт. URL: <https://www.plast.org.ua/about/> (дата звернення: 30.10.2022).

294. Про порядок використання державної символіки у навчальних закладах України : Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 17.08.2000 р., протокол № 2/1-2. *Інформаційний збірник Мін-ва освіти і науки*, № 13, 2000. с. 26–28.

295. Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадянськості у цій сфері : Указ Президента України від 01.12.2016 р. № 534/216. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534/2016> (дата звернення: 09.11.2024).

296. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради УРСР, Акт від 24.08.1991 № 1427-XII. *LIGA 360* : база даних. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T142700?an=5Да> (дата звернення: 09.03.2023).

297. Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді» : постанова Верхов. Ради України від 23 лют. 2017 р. № 908-VIII. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Київ, 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908> (дата звернення: 10.02.2019).

298. Про рекомендації щодо впровадження навчального курсу «Вчимося бути громадянами» : лист МОН № 1/11-7680 від 26.12.2005. URL: <https://iplex360.com.ua/npa.php?doc=1038.3848.0> (дата звернення: 28.03.2023).

299. Про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці. Рекомендація Rec(2004)4 Комітету міністрів Ради Європи : ухв. на 114-й сесії Комітету міністрів від 12 травня 2004 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Київ, 2017.: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_573#Text (дата звернення: 01.02.2023).

300. Про роль середньої школи в підготовці молоді до життя. Рекомендація NR (83)13 Комітету міністрів Ради Європи : ухв. Комітетом міністрів на 362-му засіданні заступників міністрів від 23 вересня 1983 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Київ, 2017.: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_733#Text (дата звернення: 01.02.2023).

301. Про сприяння обізнаності про Європу в середніх школах. Рекомендація N R(83)4 Комітету міністрів Ради Європи : ухв. Комітетом міністрів на 358-му засіданні заступників міністрів від 18 1983 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Київ, 2017.: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_732#Text (дата звернення: 01.02.2023).

302. Про стан та проблеми національно-громадянського виховання у вищих навчальних закладах України : ріш. Колегії М-ва освіти України від 28.10.98 р. №14/6-8. *Інформ. зб. М-ва освіти України*. 1999. №1. С.17–20.

303. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 № 1322. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.10.2023).

304. Рекомендації NR(83)13 «Про роль середньої школи в підготовці молоді до життя». *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_733#Text (дата звернення: 30.09.2022).

305. Рекомендації щодо проведення Першого уроку в 5-11 класах загальноосвітніх навчальних закладів на тему: «Україна - держава європейська» : лист Мін-ва освіти від 03.07.2001 № 1/9–247. *Інформаційний збірник МОН України*. 2005. № 21. С. 18–23.

306. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 29.09.2022).

307. Рекун О. О. Медіаграмотність у системі вищої освіти. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Серія : Педагогічні науки. 2020. Вип. 8. С. 41–44.

308. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41.

309. Ремех Т. О. Методичні засади і технології громадянської освіти та історії в гімназії. URL: <https://surl.li/bzvspr> (дата звернення: 12.03.2022).

310. Ремех Т. О. Методичні засади навчання правознавства в процесі допрофільної підготовки школярів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2011. 270 с.

311. Ремех Т. О. Вивчення прав людини за оновленими навчальними програмами для закладів середньої освіти. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Конституція України: держава і право в умовах воєнного стану»*: збірник матеріалів конференції, м. Київ, 28 червня 2022 р. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом. С. 16–21.

312. Ремех Т. О. Основні завдання громадянської освіти як складника освітньої галузі нового стандарту. *Електронний збірник наукових праць ЗОШПО*. 2021. № 3(45). URL: <https://surl.li/gksivo> (дата звернення: 01.10.2022).

313. Рябов С. Г. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства. *Освіта для демократії*. Публікації про НАУКМА, 1999.

314. Рябов С. Г. Короткий політологічний словник / С. Г. Рябов, З. І. Тимошенко. Київ : РОВО «Укрвузполіграф», 1991. 95 с.

315. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства. *Наукові записки НАУКМА*. 2004. Т. 31 : Політичні науки. С. 54–64.

316. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. Київ : Тандем, 1996. 240 с.

317. Савченко Н.С. Громадянська освіта як шлях розвитку та соціалізації особистості, формування її національної самосвідомості та громадянської позиції. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2024, № 3 (137), С. 105-116.

318. Саковська Т. Сутність діалогу культур у процесі міжкультурного виховання. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. Вип. 49. С. 179–184.

319. Саух П. Філософсько-педагогічна думка України другої половини XIX – початку XX ст.: особливості парадигмальних зрушень. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 1. С. 75–84.

320. 17 Серік М. В. Теоретичний аналіз сутності поняття «громадянськість». *Науковий вісник Донбасу*. Донецьк, 2013. URL: <https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN21/13smvspg.pdf> (дата звернення: 17.04.2023).

321. Сидоркіна М. Ю. Громадянська компетентність у розрізі концепції соціального інтересу. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6, Т. 2. С. 193–197.

322. Сич Т. Періодизація розвитку методології дослідження проблем управління освітою в історії вітчизняної педагогічної науки (друга половина XX – початок XXI століття) автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.06. Старобільськ, 2020. 44 с.

323. Смагіна Т.М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2007. 192 с.

324. Сойчук Р. Л. Відповідальність як найважливіша характеристика зростаючої особистості. *Інноватика у вихованні: збірка наукових праць*. Вип. 8. Рівне : РДГУ, 2018. С. 96–106.

325. Соннова М. Зарубіжний та вітчизняний досвід громадянського виховання. *Вісник Львів. ун-ту. Серія пед.* 2006. Вип. 21. Ч. 1. С. 123–130.

326. Сохань П. С. Джерелознавство історичне. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.

327. Соціологія : підручник / за ред: Н. П. Осипової. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

328. Спеціалізовані вчені ради як складник розвитку Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України (1994–2014) : наук.-доп. показч. / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського, Ін-т педагогіки НАПН України. Київ : Ін-т педагогіки НАПН України, 2016. 452 с.

329. Стаєнна О. О. Виховання громадянських якостей у дітей старшого дошкільного віку на традиціях рідного краю : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. м. Луганськ, 2013. 251 с.

330. Стельмах С. П. Ріккерт Генріх. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rikkert_H (дата звернення: 13.10.2024).

331. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : затв. Указом Президента України від 24.03.2012 р. № 212/2012. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212/2012#Text> (дата звернення: 15.05.2023).

332. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу : затв. Указом Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text> (дата звернення: 18.04.2023).

333. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки : схвал. Указом Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Втратив чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text> (дата звернення: 19.06.2023).

334. Стратегія національно-патріотичного виховання : затв. Указом Президента України від 18.05.2019 року № 286/2019. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Втратив чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (дата звернення: 21.06.2023).

335. Стребна О. В. Підготовка вчителів початкових класів у післядипломній освіті до громадянського виховання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Херсон, 2011. 193 с.

336. Сухомлинська О. В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 2. С. 5–13.

337. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України*. Частина 1. Харків : ОВС, 2002. С. 37–54.

338. Сухомлинська О. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм / О. Сухомлинська. Історико-педагогічний альманах. Вип. 1. 2005. С. 5-20.

339. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. 68 с.

340. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Рад. Школа, 1979. Т.3. 670 с.

341. Товариство «Знання» України : Офіційний сайт. URL: <https://znannya.org.ua/index.php/about>. (дата звернення: 09.08.2022).

342. Ткачова Н. О., Варенко Т. К. Аксіологічний підхід у професійній підготовці майбутніх учителів. *Наука і освіта*. 2009. №7. С. 212–215.

343. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : підписана країнами-учасницями № 984/011 від 27.06.2014. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада

України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/984_011 (дата звернення: 15.11.2023).

344. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами : ратифікована Законом України № 237/94-ВР від 10.11.94. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення: 18.04.2024).

345. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр. : Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 рік. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276%D0%B0/2000#Text> (дата звернення: 18.04.2023).

346. Усатенко Г. Щодо Концепції громадянської освіти та виховання. *Сучасна освіта*. 2013. URL: <http://osvita.ua/school/method/33331/> (дата звернення: 18.04.2023).

347. Ушинський К. Д. Твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський; відпов. за укр. вид.: проф. Г.С. Костюк, засл. діяч науки УРСР проф. С.Х. Чавдаров. Т.1 : Педагогічні статті. Київ : Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1955. 448 с.

348. Федорова Є. В. Концептуальні засади виховання громадянськості студентів з особливими потребами. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*. 2014. С. 400–402.

349. Федорук Н. Революція гідності – день народження громадянського суспільства України. URL: <https://surl.li/snoimc> (дата звернення: 29.10.2022).

350. Федоруц М. В. Формування соціальної закладів і родин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2015. Випуск 37. С. 184–186.

351. Філологічний хаб : вебсайт. URL: <http://surl.li/dnhnz> (дата звернення: 30.10.2022).

352. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
353. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, та ін. Київ : КВІЦ, 2020. 274 с.
354. Франкл В. Динаміка і цінності. URL: <https://www.management.com.ua/vision/vis002.html> (дата звернення: 12.03.2022).
355. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини. Рекомендація СМ/Рес(2010)7 та Пояснювальний меморандум. Київ : Основа, 2017. 44 с.
356. Хриков Є. М. Аналіз стану періодизації історико-педагогічних явищ. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. №6 (303). С.182–196.
357. Цихмейструк О. М. Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки : дис. ... доктора філософії : 011 Освітні педагогічні науки. Київ, 2023. 386 с.
358. Цокур О.С. Ідеологічні орієнтири сучасних концепцій формування громадянських цінностей у здобувачів загальної середньої та вищої освіти. *Наукові інновації та передові технології (Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)*. 2024. №2 (30). С. 1427-1438.
359. Чубук Р. В. Наукові ідеї превентивного виховання в історії педагогічної думки (XI-XVIII ст.). *Наукові праці. Педагогіка*. 2014. Вип. 234. Т.246. С.77-82.
360. Чорна К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста: навч.-метод. посіб. Київ : ТОВ «ХІМ», 2004. 96 с.
361. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку : автореф. дис. ... докт. політ. наук : 23.00.02 / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2008. 59 с.

362. Шагай Н. М. Педагогічні умови морального виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. / Херсон. держ. ун-т., Рівне, 2007. 339 с.
363. Шаров І. Ф. 100 видатних імен України. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. С. 137–142.
364. Шестопалюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти : монографія. Вінниця : Консоль, 2008. 260 с.
365. Шестопалюк О. В. Розвиток громадянської компетентності майбутніх вчителів : монографія. Вінниця : Консоль, 2009. 312 с.
366. Шестопалюк О. В. Громадянська освіта як фактор формування громадянських компетентностей сучасної молоді. *Рідна школа*. 2010. № 3. С. 33–35.
367. Шестопалюк О. В. Теоретичні і практичні засади розвитку громадянської компетентності майбутніх вчителів : дис. ... доктора. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2010. 387 с.
368. Шинкаренко В. В. Сутність та зміст поняття «патріотичне виховання особистості». *Нова педагогічна думка*. Рівне : РОППІО, 2018. № 4 (96). С. 127–129. URL: <http://surl.li/dtpmr> (дата звернення: 07.12.2022).
369. Школа О. В. Критерії періодизації та основні періоди розвитку методичної думки з фізики в Україні. URL: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php> (дата звернення: 07.12.2022).
370. Шокало О. Культурний імператив в українському націотворенні. *Мандрівець*. 2005. № 2. С. 3–13.
371. Шокало О. Національна ідентичність і громадянська воля українського суспільства: українська нація і національна ідея. *Освіта і управління*. 2009. Т. 12, № 3/4. С. 62–66. URL: <https://surl.li/zudwjy> (дата звернення: 08.08.2024).
372. Щербак І. В. Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання учнів початкової школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Миколаїв, 2010. 253 с.

373. Щодо впровадження Всеукраїнського проекту «Громадянська освіта та електронна демократія в навчальних закладах» : лист Міністерства освіти і науки України від 07.04.2017 №1/9-193. URL: <https://surl.li/rcvjhr> (дата звернення: 07.11.2024).

374. Щодо впровадження програми курсу з вибором «Громадянська освіта: основи демократії» : лист МОН № 1/11-1652 від 12.03.2010. URL: <https://iplex360.com.ua/npa.php?doc=1038.3848.0> (дата звернення: 17.08.2023).

375. Щодо опублікування та розповсюдження тексту Європейської конвенції з прав людини і практики Європейського суду з прав людини в державах-членах. Рекомендація Rec(2002)13 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам : ухв. на 822-й сесії заступників міністрів Комітету міністрів від 18 грудня 2002 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_717#Text (дата звернення: 07.12.2022).

376. Юрковський Д. Ю. Європейська інтеграція — стратегічний пріоритет зовнішньополітичної діяльності України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=761> (дата звернення: 07.11.2024).

377. Якименко С. І. Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання учнів початкової школи : монографія. Київ : Слово, 2011. 240 с.

378. Ярмаченко М. Д., Н. П. Калениченко. Питання освіти та виховання у творчій спадщині Г. Сковороди. *Початкова школа*. №12. 1995. С. 4–6.

379. Bickerton D. Prolegomena to Linguistic. Theory of Metaphor. *Foundations of Language*. 1969. № 5 (1). 34–52.

380. Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education : Adopted in the framework of Recommendation CM/Rec(2010)7 of the Committee of Ministers
URL: <https://rm.coe.int/16803034e5> (Last accessed: 14.04.2023).

381. Horney K. Self-Analysis. N.Y.: W. W. Norton & Co, 1942.
URL: <https://psylib.org.ua/books/hornk01/index.htm> (Last accessed: 28.06.2023).

382. Human rights and scientific and technological progress Resolution A/RES/33/53. *Office of High Commissioner for Human Rights*. URL: <https://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/33/53>. (Last accessed: 30.04.2023).

383. Human rights and scientific and technological developments : the right to life : resolution / adopted by the General Assembly A/RES/43/111. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/281567> (Last accessed: 21.07.2023).

384. Jean-Jacques Loisel, Pieyre de Clythère, Jean-Pierre Félix, Christiane Grosbois-Pihouée, *Sur la route des muses et des géants* (Éditions du Cherche-Lune. Vendôme 41. 2006. 263 p.

385. Leontieva T., Charkina T., Voropayeva T., Kulbach L., Stepanova N. Media dimension of modern civic education: humanitarian aspect. *Revista de Tecnología de Información y Comunicación en Educación* Volumen 16, № 2. Abril-junio 2022. P. 49-69.

386. Münkler H. Der kompetente Bürger. In A. Klein, R. SchmalzBruns (Eds.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen*. Bonn : *Bundeszentrale für politische Bildung*. 1997. S. 153–172.

387. Resolution on results and conclusions of the completed projects in the 1997-2000 medium-term programme Cracow, Poland, 15-17 October 2000. URL: <https://rm.coe.int/16802f9339> (Last accessed: 09.06.2023).

388. Rokeach M. *The nature of human values*. New York : Free Press, 1973. 438 p.

389. Support by the United Nations system to the efforts of governments to develop and consolidate new or restored democracies Resolution 56/96, 30.01.2002. *United Nations: General Assembly*. URL: <https://www.girlsrightsplatform.org/en/entity/26crl5jnve?page=2> (Last accessed: 30.04.2023).

390. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. *United Nations: Department of Economic and Social Affairs*. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (Last accessed: 01.05.2023).
391. World Human Rights Education Program A/HRC/RES/27/12 10.12.2004. *Office of High Commissioner for Human Rights*. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?m=13 (Last accessed: 18.04.2023).
392. Kennedy, K. (2012). Global Trends in Civic and Citizenship Education: What are the Lessons for Nation States? *Education Sciences*, 2(3), 121–135.
393. Jamieson, K.H. (2013). The Challenges Facing Civic Education in the 21st Century. *Daedalus*, 142(2), 65–83.
394. UNESCO (2015). Global Citizenship Education: Preparing learners for the challenges of the 21st century. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232993>
395. IEA (2017). International Civic and Citizenship Education Study (ICCS 2016) – Fact Sheet: key findings and objectives <https://ilsa-gateway.org/studies/factsheets/59>
396. EU Eurydice (2017). Citizenship Education at School in Europe – 2017: Eurydice Report – Publications Office of the EU <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/citizenship-education-school-europe-2017> .
397. UNU-WIDER (2014). The Impact of Civic Education Programmes on Political Participation – Research Brief. <https://surl.li/cglukh>
398. Campbell, D. (2020). What the research tells us about the outcomes of a good civics education <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0161956X.2019.1553601>
399. Winthrop R. (2020). The need for civic education in 21st-century schools –<https://policycommons.net/artifacts/4145227/the-need-for-civic-education-in-21st-century-schools/4954067/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Довідки про впровадження результатів дисертаційної праці



МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(КДПУ)

просп. Університетський, 54, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, 50086, тел. (056) 470-13-34
E-mail : kdpu@kdpu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 40787802

06 СІЧ 2025

№ 08-10/3

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Кульбач Лариси Михайлівни
«Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці (кінець XX
- початок XXI ст.)»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Упродовж 2020-2024 рр. результати дисертаційної роботи Кульбач Л.М. на тему
«Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці (кінець XX
- початок XXI ст.)» були впроваджені в освітній процес Криворізького державного
педагогічного університету.

Окремі положення дисертаційної роботи Л.М. Кульбач щодо розвитку концепції
громадянської освіти в Україні, етапів її становлення та впливу на сучасні тенденції
вітчизняної педагогічної думки були включені до змісту курсів «Педагогіка» та «Методика
виховної роботи», що є частиною освітньо-професійних програм підготовки бакалаврів
спеціальності 014 Середня освіта (за спеціалізаціями).

Теми концептуальних підходів до громадянської освіти, розглянуті в дисертації,
стали основою для обговорень на науково-методичних семінарах кафедри педагогіки, а
також у межах лекційних курсів з педагогічної теорії та історії освіти.

Матеріали дисертаційної праці активно використовувалися викладачами кафедри
при підготовці наукових статей та виступів на науково-практичних конференціях.

Довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи Кульбач Лариси
Михайлівни «Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній
думці (кінець XX - початок XXI ст.)» на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки була обговорена та затверджена на засіданні
кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 5
від 19 грудня 2024 р.).

РЕКТОР



Ярослав ШРАМКО

02190



**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ДНІПРОВСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ»**

КОД ЄДРПОУ 41682253

вул. Володимира Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, тел/факс 056) 732-48-48

e-mail: kzvo@dano.dp.ua

www.dano.dp.ua

26.12.24 № 745

ДОВІДКА

про впровадження в освітній процес закладу вищої освіти результатів дисертаційної праці
Кульбач Лариси Михайлівни
з теми: **«Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці
(кінець XX – початок XXI ст.)»**
на здобуття наукового ступеня доктора філософії за освітньо-науковою програмою «Освітні,
педагогічні науки» спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Система формування громадянської компетентності педагогів загальної середньої освіти, запропонована Л. М. Кульбач у межах дисертаційної роботи, була впроваджена в освітній процес Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» впродовж 2022-2024 навчальних років.

Досліджувана Л. М. Кульбач наукова тема лягла в основу науково-дослідної теми кафедри дошкільної та початкової освіти «Розвиток громадянської компетентності педагогів в умовах реформування системи освіти», затвердженої в Державній науковій установі у сфері управління Міністерства освіти і науки України, Українському інституті науково-технічної експертизи та інформації (Державний реєстраційний номер №0123U04453). З 2023 року на кафедрі започатковано проведення однойменних всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Дисертанткою запропоновано та впроваджується з 2023-2024 н.р. вибіркового освітній компонент «Громадянська компетентність педагога» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальностями 012 Дошкільна освіта та 013 Початкова освіта (4 кред. ЄКТС/120 год.) з метою формування громадянських компетентностей у системі професійних компетентностей сучасного педагога. З 2022 року для слухачів курсів підвищення кваліфікації нею викладаються курси: «Впровадження громадянської освіти через інтегрований курс «Культура добросусідства» в початковій школі» (для вчителів початкової школи ЗЗСО); «Формування громадянської компетентності педагога у світлі реформування системи дошкільної освіти» (для керівників та педагогів ЗДО), що підсилює освітню складову.

Результати дослідження Л. М. Кульбач розглянуто та схвалено на засіданні кафедри дошкільної та початкової освіти Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» (протокол №4 від 2024 року).

Ректор



Віктор СИЧЕНКО



МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Тел. 3-36-10
 E-mail chnpu @ chnpu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125674

до 01.12.23 № 1 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
 Кульбач Лариси Михайлівни
 «ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У
 ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ (кінець XX - початок XXI ст.)»
 зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційної роботи Л. М. Кульбач «Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці (кінець XX - початок XXI ст.)» впроваджувалися в освітній процес Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка протягом 2023-2024 рр.

Актуальність теми дисертаційного праці Л.Кульбач зумовлена необхідністю переосмислення ролі громадянської освіти в умовах сучасних викликів, зокрема в контексті трансформацій в освітній сфері України. Формування громадянської свідомості та відповідальності є важливим завданням на всіх етапах педагогічної підготовки, оскільки визначає готовність молоді брати активну участь у житті суспільства, сприяти розвитку демократії, правової держави та толерантного середовища.

Аналіз історичних періодів становлення громадянської освіти в Україні та визначення її впливу на педагогічну практику дозволяє виокремити ключові складові, які необхідно враховувати при розробці сучасних навчальних програм і методик. Врахування цих аспектів є необхідним для вдосконалення підготовки педагогічних кадрів у рамках новітніх освітніх стандартів та політики, що сприяє зміцненню демократичних засад у системі освіти. Окремі положення дисертації Л.М. Кульбач щодо теоретичних основ та практичних підходів до формування громадянської освіти в Україні було включено до курсів «Актуальні проблеми педагогіки», «Історія української педагогічної думки», «Методичні засади громадянської освіти», що входять до навчальних планів підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти (спеціальність 011 «Освітні, педагогічні науки», спеціальність 014 «Середня освіта (Історія)»).

Використання результатів дисертаційної праці Л.М.Кульбач дозволить значно підвищити ефективність підготовки сучасних фахівців, оскільки дозволяє не лише глибше розуміти еволюцію педагогічної практики, а й більш адекватно оцінювати сучасні освітні реформи та виклики, що постають перед українською освітою.

Результати впровадження обговорювалися на засіданні кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка протокол № 6 від 24 грудня 2024 р.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктор філософії

Проректор з наукової роботи
кандидат педагогічних наук, доцент



Наталія НОСОВЕЦЬ

Завідувач кафедри педагогіки і методики
викладання історії та суспільних дисциплін,
доктор педагогічних наук, професор

Тамара ЯНЧЕНКО



НАПН України

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
(ДЗВО «УМО»)

вул. Січових Стрільців, 52-а, м. Київ, 04053 ; тел. (044) 484-10-96, 481-38-00

E-mail: rector@umo.edu.ua; web: umo.edu.ua

Код ЄДРПОУ 35830447

14.02.25 № 01-02/134

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи Кульбач Лариси Михайлівни
«ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ
ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ (кінець ХХ - початок ХХІ ст.)»
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційної праці Л. М. Кульбач «Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці (кінець ХХ - початок ХХІ ст.)» протягом 2023-2024 рр. впроваджувалися в освітній процес Навчально-наукового інституту менеджменту та психології Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» НАПН України.

Теоретичні положення дисертаційної роботи щодо розвитку концепції громадянської освіти в Україні, аналізу історичних етапів її становлення та визначення впливу на сучасну педагогічну практику є актуальними для вдосконалення підготовки педагогічних кадрів в умовах сучасної освітньої політики.

Окремі положення дисертаційної роботи Л.М. Кульбач щодо теоретичних основ та практичних підходів до формування громадянської освіти в Україні було включено до освітніх компонентів «Основи медіаграмотності», «Освітня політика України в умовах євроінтеграції» (освітньо-професійна програма «Педагогіка вищої школи. Андрагогіка» спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки), «Соціальна політика в умовах євроінтеграції України», «Організація та управління соціальними проектами» (освітньо-наукова програма «Соціальна робота. Соціальна реабілітація» спеціальності 231 Соціальна робота).

Впровадження результатів дослідження Л.М. Кульбач сприяє підвищенню якості підготовки магістрантів спеціальностей 011 Освітні, педагогічні науки та 231 Соціальна робота через формування у них сучасного професійного світогляду, розвиток здатності аналізувати тенденції розвитку вітчизняної системи освіти з урахуванням історико-педагогічного досвіду, а також поглиблення розуміння ролі громадянської освіти у розвитку соціальних служб та реалізації соціальних проектів.

Результати впровадження обговорювалися на засіданні кафедри (протокол № 7 від 8 січня 2025 року). Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Ректор

Микола КИРИЧЕНКО

**Дніпровський ліцей № 134 гуманістичного навчання і виховання
Дніпровської міської ради**

Поштова адреса установи: 49000, м. Дніпро, вул. Шолохова, 17, т. 0962178417,
e-mail: szo134@dhp.dniprorada.gov.ua

fig 25.12.2024 n 344

ДОВІДКА

про впровадження в освітній процес закладу загальної середньої освіти результатів
дисертаційної праці

КУЛЬБАЧ ЛАРИСИ МИХАЙЛІВНИ

з теми: «Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці
(кінець XX – початок XXI ст.)»

на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Концепція Нової української школи, що лежить в основі реформи освітньої галузі, посилається на наскрізні соціальні та громадянські компетентності, які має забезпечувати система освіти. Сформованість цих компетентностей впливає на формування в особистості поваги до закону, дотримання прав і свобод людини, а також на підтримку на належному рівні соціокультурного різноманіття в суспільстві. Громадянська компетентність характеризує здатність ліцеїстів відповідально, активно та водночас ефективно реалізовувати свої громадянські права і обов'язки задля розвитку демократичного громадянського суспільства, вона виявляється в активній суспільній та громадянській позиції. Формування громадянських компетентностей здобувачів освіти можливе за умови сформованості цих компетентностей у педагогів. Саме наявність у педагогів таких особистісних якостей, як патріотизм і гідність, повага до людини і демократизм, дисциплінованість і відповідальність, совість, чесність, принциповість і справедливість, на думку Л. М. Кульбач, є підґрунтям у формуванні ними майбутніх громадян.

Запропонований дисертанткою підхід щодо формування громадянських компетентностей педагогів дозволив вдосконалити методичну роботу ліцеї, орієнтуючи її на організацію системних заходів громадянсько-навчального змісту. Розвиток громадянської освіти через наскрізний підхід до організації освітньої діяльності в школі став пріоритетним напрямом у роботі педагогів закладу освіти, зокрема вчителів початкової школи, історії та суспільствознавчих предметів і класних керівників. Вагомим здобутком упровадження результатів наукового дослідження Л. М. Кульбач у роботу закладу вважаємо активізацію діяльності дитячого самоврядування в школі, підвищення громадянської та соціальної активності старшокласників, підвищення рівня демократичності стосунків між усіма учасниками освітнього процесу.

Участь Л. М. Кульбач у засіданнях педагогічних рад (протокол № 3 від 25.10.2023, протокол № 11 від 10.04.2024, протокол № 1 від 30.08.2024) із виступами «Ціннісна складова освітнього процесу», «Виховуємо майбутнього громадянина», «Роль вчителя у формуванні громадянських компетентностей школярів» для педагогів школи стала зануренням у питання громадянської освіти та поштовхом до саморозвитку з окресленої теми.



Ольга МОРГУН

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікація в періодичному науковому виданні іншої держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу

1. Kulbach L., Leontieva T., Charkina T., Voropayeva T., Stepanova N. Media dimension of modern civic education: humanitarian aspect. *Revista de Tecnología de Información y Comunicación en Educación Volumen 16*, № 2. Abril–junio 2022. P. 49–69. DOI <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2022.16.02.3> URL: <https://revistaeduweb.org/index.php/eduweb/article/view/431/452>
2. Кульбач Л. М. Шинкаренко В. В., Кульбач Л. М., Майданенко С. В., Швидун Л. Т., Тарабасова Л. Г. Проблема формування громадянських цінностей: від Сократа до Нової української школи. *Moderní aspekty vědy: XXVII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o 2023. 265–285 p.* URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-27.pdf>

Публікації у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»

3. Дороніна Т. О., Кульбач Л. М. Неформальна громадянська освіта: її роль та місце в процесі демократизації суспільства. *Науковий часопис. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2023. № 91. С. 85–90.* DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2023.91.18> URL: <https://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/91/18.pdf>
4. Кульбач Л. М. Головні засади європейського досвіду з громадянської освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2022. Вип. 84. С. 10–16.* DOI: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.84.1> URL: <http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/84-2022>

5. Кульбач Л. М. Громадянська компетентність педагога у світлі реформування системи дошкільної освіти. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти*. Серія: Філософія. Педагогіка. 2023. № 2(5). С. 56–59. DOI: <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2023-2-13>
URL: <https://visnuk.dano.dp.ua/index.php/pp/article/view/139>
6. Кульбач Л. М. Передумови розвитку громадянської освіти в українській історико-педагогічній думці. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 52. Т. 2. С. 9–13. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/52.2.1>
URL: <http://www.innovpedagogy.od.ua/vip52>
7. Кульбач Л. М. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження проблематики з громадянської освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 78. Т. 1. С. 340–346. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/78-1-49>
URL: <http://www.apnh-journal.in.ua/78-1-2024>
8. Кульбач Л. М. Провідні тенденції та перспективи розвитку громадянської освіти в Україні. *Інноваційна педагогіка*. Одеса: Гельветика, 2024. Вип. 78. Вийде у січні.
9. Кульбач Л. М. Становлення системи цінностей у філософсько-громадянській та педагогічній думці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2022. Вип. 81. С. 12–19. DOI: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.81.1> URL: <http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2022/81/1.pdf>
10. Кульбач Л. М. Цінності української нації в умовах розбудови демократичного суспільства. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 45. С. 29–33. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/45.5>
URL: <http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2022/45/5.pdf>

Публікації, у яких додатково відображені результати дослідження (статті в інших виданнях, матеріали конференції, тощо)

11. Кульбач Л. М. Громадянська освіта в Україні в контексті євроінтеграційних змін. *Modern education using the latest technologies : proceedings of the II*

International Scientific and Practical Conference, Lisbon, Portugal, January 17–20, 2023. 302–309 p. URL: <https://isg-konf.com/uk/modern-education-using-the-latest-technologies/>

12. Кульбач Л. М. Громадянське виховання в контексті національно-патріотичного розвитку. *Екзистенційні виклики освіти, науки, безпеки та здоров'я в сучасних умовах: пошуки молодих вчених* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 2024.

13. Кульбач Л. М. Громадянські компетентності вчителя початкових класів у контексті реформування системи освіти. *Нові педагогічні виміри професійного розвитку майбутніх вчителів: сучасні реалії та виклики* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 2024. С. 215–218. URL: <https://drive.google.com/file/d/1SulYXT0MC4O6zzaOpMqOPmh6P4jd0heR/view?usp=gmail>

14. Кульбач Л. М. Комунікативні й громадянські компетентності та позитивне мислення вихователя закладу дошкільної освіти як складові методологічної культури. *Актуальні питання соціально-гуманітарної середньої та вищої освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Дніпро-Любляна: КЗВО «ДАНО» ДОР», Україна – University of Ljubljana, Slovenia, 2022. С. 121–126. URL: https://drive.google.com/file/d/1cmmtarnWnfp0XEJqKi-w_9q11efbnGoQ/view?usp=sharing

15. Кульбач Л. М. Особливості діяльності закладів загальної середньої освіти в умовах російської агресії: громадянська позиція освітян. *Освіта, наука та культура України в світі: мобільність, глобалізація, інклюзія* : збірник тез Міжнар. наук.-практ. симпозіуму, 23–24 серпня 2022 р. Львів, 2022. С. 139–144. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/43172/1/S_Tsybulska%20_ONKUSMG_I_IPO.pdf

16. Кульбач Л. М. Особливості розвитку сучасної громадянської освіти. *Ціннісні орієнтири в сучасній освіті: теоретичний аналіз та практичний досвід* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 10 листопада 2022 р. Дніпро, 2022. С. 118–122. URL: <http://surl.li/dwlay>

17. Кульбач Л. М. Професійний розвиток педагога у контексті громадянської освіти. *Професійний розвиток педагога в умовах інтеграції до європейського освітнього простору: міжнародна академічна та професійна / професійно-педагогічна мобільність* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 2024. С. 171–175. URL: <http://surl.li/nzvvcx>
18. Кульбач Л. М. Роль вчителя Нової української школи у формуванні загальнолюдських цінностей та громадянській освіті школярів. *Сучасні стратегії, цінності й пріоритети дошкільної та початкової освіти* : матеріали Міжнар. конф., м. Дніпро, 24 листопада 2021 р. Дніпро, 2021. С. 57–62. URL: <http://surl.li/qzdcq>
19. Кульбач Л. М. Трансформації в громадянській освіті в Україні під час повномасштабної війни з Росією. *Реалізація освітніх ініціатив в умовах воєнного часу: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Національний університет «Львівська політехніка»), м. Львів, 18–19 жовтня 2022 року. Львів, 2022. С. 47–49. URL: <http://surl.li/ewgki>
20. Кульбач Л. М. Управління розвитком закладу загальної середньої освіти в реаліях російської агресії в Україні. *Освіта і наука в умовах інноваційного розвитку суспільства* : збірник тез доповідей Першої Всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 14 вересня 2022 р. Дніпро, 2022. С. 22–25. URL: <http://surl.li/fdbtf>

Навчально-методичні посібники, збірки:

21. Громадянські компетентності педагога: навчально-методичний посібник для викладачів закладів вищої та неперервної педагогічної освіти / укладач Л. М. Кульбач. Дніпро : КЗВО «ДАНО» ДОР», 2024. 69 с. URL: <http://surl.li/txhbn>

Додаток В

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ З ПИТАНЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ

Додаток В.1

Міжнародна нормативно-правова база з питань громадянської освіти та прав людини (1948 – 2023 рр.)

№ з/п	Назва та статус документа	Дата прийняття/ухвалення
1	Загальна Декларація ООН про права людини / Universal Declaration of Human Rights	Прийнято та проголошено Генеральною Асамблеєю ООН, код A/RES/217(III)[A], 10.12.1948
2	Декларація прав дитини / Declaration of the Rights of the Child	Проголошено Генеральною Асамблеєю ООН, код A/RES/1386(XIV), 20.11.1959
3	Міжнародний пакт про громадянські та політичні права / International Covenant on Civil and Political Rights	Прийнято Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, код A/RES/2200(XXI), 16.12.1966; ратифіковано Указом Президії ВР СРСР 18.09.1973
4	Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права / Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights	Прийнято Резолюцією Генеральної Асамблеї, код A/RES/2200(XXI), 17.12.1966
5	Рекомендація про виховання в дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва й миру та виховання в дусі поваги прав людини й основних свобод / Recommendation on education in the spirit of international mutual understanding, cooperation and peace and education in the spirit of respect for human rights and fundamental freedoms	Прийнято Генеральною конференцією ЮНЕСКО 19.11.1974
6	Конвенція про права дитини / Convention on the Rights of the Child	Прийнято Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, код A/RES/44/25, 20.11.1989; ратифіковано

		Постановою Верховної Ради України № 789XII (78912) від 27.02.1991
7	Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей / World Declaration on Ensuring the Survival, Protection and Development of Children	Прийнято на Всесвітній зустрічі в ООН в м. Нью-Йорку 30.09.1990; Постанова Кабінету Міністрів України про реалізацію № 767 від 20.07.1996
8	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) / A Convention to protect your rights and liberties	Ухвалено Радою Європи 04.11.1950; ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997
9	Європейська культурна конвенція 1954 року / European Cultural Convention of 1954	Ухвалено Радою Європи 19.12.1954; ратифіковано Постановою ВР України № 4030-XII від 24.02.1994
10	Європейська соціальна хартія / European Social Charter	Відкрито для підписання державами-членами Ради Європи в м. Турині 18.10.1961; ратифіковано ВР України 14.09.2006
11	Міжнародний пакт про громадянські і політичні права / International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights	Прийнято Генеральною Асамблеєю ООН, код A/RES/2200(XXI), 16.12.1966; ратифіковано Указом Президії ВР УРСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73
12	Декларація про виховання народів у дусі миру / Declaration on education of nations in the spirit of peace	Прийнято резолюцією 33/73 Генеральної Асамблеї ООН, № 995_110, 15.12.1978
13	Рекомендація R(85)7 Комітету міністрів держав-членів Ради Європи «Про викладання й вивчення прав людини в школах» / "About teaching and the study of human rights in schools"	Прийнято КМ Ради Європи 14.05.1985
14	Конвенція про права дитини / Convention on the Rights of the Child	Прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 44/25 20.11.1989; ратифіковано Постановою ВР України № 789-XII від 27.02.91
15	Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, спрямований на скасування	Прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, код A/RES/44/128, 15.12.1989

	смертної кари / Second Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights aimed at abolishing the death penalty	
16	Рекомендація № R(83)13 Комітету міністрів Ради Європи «Про роль середньої школи в підготовці молоді до життя» / Recommendation N R (83) 13 of the Committee of Ministers of the Council of Europe "On the role of secondary school in preparing young people for life"	Ухвалено КМ Ради Європи 23.09.1983
17	Всесвітній план дій у галузі навчання прав людини і демократії / A global plan of action in the spirit of human rights and democracy	Затверджено Міжнародним конгресом з навчання прав людини й демократії у м. Монреалі, 1993
18	Віденська декларація і Програма дій / Vienna Declaration and Program of Action	Прийнято Всесвітньою конференцією з прав людини на конференції Ради Європи у Відні 25.06.1993
19	Резолюція 48/141 А Генеральної Асамблеї ООН «Верховний комісар щодо заохочення і захисту всіх прав людини» / Resolution 48/141 A of the UN General Assembly "High Commissioner for the Promotion and Protection of All Human Rights"	Підписано Генеральною Асамблеєю ООН 07.01.1994
20	Комплексні рамки дій з виховання в дусі миру, прав людини та демократії / Comprehensive framework of actions for education in the spirit of peace, human rights and democracy	Прийнято Генеральною Асамблеєю ООН в м. Женева, 1994
21	Проголошення десятиліття освіти з прав людини / Proclamation of a decade for human rights education	Прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї ООН код E/CN.4/RES/1994/51, 03.04.1994
22	Декларація і Комплексні рамки дій з виховання в дусі миру, прав людини і демократії / Declaration and Comprehensive framework of	Прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1995

	actions on education in the spirit of peace, human rights and democracy	
23	План дій на Десятиліття освіти в галузі прав людини Організації Об'єднаних Націй (1995–2005 pp.) / Action Plan for the United Nations Decade of Human Rights Education (1995–2005)	Затверджено Генеральною Асамблеєю ООН 23.12.1994
24	Реалізація права на освіту, в тому числі на освіту з прав людини / The realization of the right to education, including education in human rights	Прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, код E/CN.4/SUB.2/RES/1998/11, 20.08.1998
25	Програма дій в галузі культури миру / Program of actions in the field of culture of peace	Прийнято 53-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 13.09.1999
26	Спільна декларація міністрів освіти Європи "Європейський простір у сфері вищої освіти" / "European space in the field of higher education"	Підписано на Конференції міністрів освіти країн Європи в м. Болонья 19.06.1999
27	Декларація та програма освіти для демократичного громадянства, заснованого на правах і обов'язках громадян / Declaration and program of education for democratic citizenship based on the rights and responsibilities of citizens	Ухвалено КМ Ради Європи 07.05.1999
28	Краківська резолюція і проект керівних принципів навчання демократії / The Krakow Resolution and the Draft Guidelines for Teaching Democracy	Прийнято на Конференції міністрів освіти країн Європи, 2000
29	Молодіжна програма освіти з прав людини / Youth program of human rights education	Схвалена Директоратом Ради Європи з питань молоді та спорту, 2000
30	Десятиліття освіти в галузі прав людини ООН - Доповідь Верховного комісара ООН / The UN Decade of Human Rights Education	Прийнято на 55-й сесії сесії Генеральної Асамблеї ООН, A/55/360, 09.07.2000
31	Десятиліття освіти в галузі прав людини Організації Об'єднаних Націй, 1995-2004 pp., та діяльність з громадської інформації в галузі	Прийнято на 55-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, A/RES/55/94, 28.02.2001

	прав людини / The United Nations Decade of Human Rights Education, 1995-2004, and Human Rights Public Information Activities	
32	До культури миру / Towards a culture of peace	Прийнято на 57-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, E/CN.4/2001/120, 23.01.2001
33	Складові частини загальної стратегії ЮНЕСКО з прав людини / Components of UNESCO overall human rights strategy	Прийнято Виконавчою радою ЮНЕСКО 20.09.2002
34	Рекомендація Rec(2002)12 Європейського Парламенту та Ради (ЄС) з питань розбудови громадянської освіти європейців	Прийнято державами-членами Ради Європи, 2002
36	Рекомендація Rec(2004)4 Європейського Парламенту та Ради (ЄС) з питань розбудови громадянської освіти європейців	Прийнято державами-членами Ради Європи, 2004
37	Десятиліття освіти в галузі прав людини ООН (1995-2004): звіт про досягнення та недоліки Десятиліття та майбутню діяльність ООН у цій сфері / United Nations Decade for Human Rights Education (1995-2004): Report on achievements and shortcomings of the Decade and on future United Nations activities in this area	Прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, код E/CN.4/2004/93, 25.02.2004
38	Всесвітня програма освіти в галузі прав людини / World Human Rights Education Program	Прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10.12.2004
39	Комюніке Конференції Міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти "Загальноєвропейський простір вищої освіти - Досягнення цілей" / "Pan-European area of higher education - Achieving goals"	Схвалено на Конференції міністрів країн Європи у м. Берген, 20.05.2005
40	Паризька програма-рекомендації з медіаосвіти / Paris program-recommendations on media education	Прийнято ЮНЕСКО 22.06.2007

41	Резолюція Європарламенту щодо медіаграмотності у світі цифрової інформації / Resolution of the European Parliament on media literacy in the world of digital information	Підписано Європарламентом 16.12.2008
42	Декларація ООН про освіту та підготовку в галузі прав людини / United Nations declaration on human rights education and training	Прийнято Радою з прав людини ООН, код A/HRC/DEC/12/118, 10.12.2009
43	Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини / Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education	Прийнято державами-членами Ради Європи в рамках Рекомендацій CM/Rec (2010) 7 КМ Ради Європи, 11.05.2010
44	Феська декларація ЮНЕСКО з медіаінформаційної грамотності / UNESCO Fez Declaration on Media Information Literacy	Прийнято ЮНЕСКО 17.06.2011
45	Декларація ООН про освіту та підготовку в галузі прав людини / United Nations declaration on human rights education and training	Прийнято Радою з прав людини ООН, код 16/1 A/HRC/RES/16/1, 08.04.2011
46	Паризька декларації ЮНЕСКО з медіаінформаційної грамотності в цифрову епоху / UNESCO Paris Declaration on Media Information Literacy in the Digital Age	Прийнято ЮНЕСКО 28.05.2014
47	Всесвітня програма освіти з прав людини: ухвалення плану дій третього етапу : World Programme for Human Rights Education: adoption of the plan of action for the third phase	Прийнято Радою з прав людини ООН, код A/HRC/RES/27/12, 10.02.2014
48	Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030 року : Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development	Прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, A/RES/70/1, 25.09.2015
49	Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016-2021) / Stratégie du Conseil de l'Europe pour les droits de l'enfant (2016-2021)	Прийнято КМ Ради Європи 02.03.2016

Додаток В.2

**Законодавча та нормативно-правова база
з громадянської освіти в Україні
(1990 – 2024 рр.)**

№ з/п	Рік	Назва та статус документа	Прийняття, ухвалення, затвердження; дата; номер
1	1990	Декларація про державний суверенітет України	Прийнято Верховною Радою Української РСР від 16.07.1990 р. №55-XII
2	1990	Постанова “Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин”	Ухвалено Верховною Радою Української РСР від 25.12.1990 р. №581-XII
3	1991	Акт проголошення незалежності України	Затверджено Постановою Верховної Ради Української РСР від 24.06.1991 р. №1427-XII
4	1991	Звернення Верховної Ради України “До парламентів і народів світу”	Ухвалено Верховною Радою України 05.12.1991 р. №3602-IX
5	1991	Закон України “Про освіту”	Ухвалено Верховною Радою України від 23.05.1991 р. №1060-XII
6	1991	Концепція національно-державної системи освіти (1991)	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. №896
7	1992	Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні»	Прийнято Верховною Радою України від 15.12.1992 р. №2859-XII
8	1993	Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»)	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. №896
9	1993	Основні напрями зовнішньої політики України	Прийнято Постановою Верховної Ради України від 18.03.1993 р. №3076-XII
10	1994	Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами	Підписано країнами-учасницями 14.06.1994 р. у Люксембурзі, ратифікована Законом України від 10.11.1994 р. №237/94-ВР

11	1994	Концепція національного виховання	Ухвалено Протоколом Всеукраїнської педагогічної ради працівників освіти від 30.06.1994 р.
12	1996	Конституція України	Прийнято на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання 28.06.1996 р.
13	1996	Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти	Затверджено рішенням Колегії Міністерства освіти України від 28.02.1996 №2/4-8
14	1996	Закон України "Про освіту"	Ухвалено Верховною Радою України від 23.03.96 р. №100/96-ВР
15	1996	Національна програма "Діти України"	Затверджено Указом Президента України від 18.01.1996 р. № 63/96
16	1998	Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу : затв. Указом Президента України	Затверджено Указом Президента України від 11.06.1998 р. №615/98
17	1998	Про Комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні («Молодь України»)	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.1998 р. №348
18	1998	Про стан та проблеми національно-громадянського виховання у вищих навчальних закладах України	Рішення Колегії Міністерства освіти України від 28.10.98 р. №14/6-8
19	1999	Закон України "Про загальну середню освіту"	Ухвалено Верховною Радою України від 13.05.1999 р. №651-XIV
20	1999	Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 15.09.1999 р. №1697
21	2000	Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності	Затверджено рішенням Президії Академії педагогічних наук України від 20.04.2000 р.
22	2000	Концепція громадянської освіти в середній школі України	Схвалено Академією педагогічних наук України від 20.04.2000 р.

23	2000	Закон України “Про позашкільну освіту”	Ухвалено Верховною радою України від 22.06.2000 р. № 1841-III
24	2000	Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр.	Послання Президента України до Верховної Ради України від 23.02.2000 р. №276-а/2000
25	2000	Програма інтеграції України до Європейського Союзу	Схвалено Указом Президента України від 14.09.2000 р. №1072/2000
26	2000	Про порядок використання державної символіки у навчальних закладах України	Ухвалено рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України від 17.08.2000 р. №2/2-2
27	2000	Про затвердження Рекомендацій щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України	Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 07.09.2000 р. №439
28	2001	Про підготовку та відзначення 10-ї річниці незалежності України	Ухвалено Постановою Верховної Радою України від 22.09.2001 р. №1070
29	2002	Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті	Затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. №347/2002
30	2004	Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні	Схвалено Постановою Президії Академії педагогічних наук України від 01.07.2004 р. №1-7/6-98
31	2005	Концепція політичної освіти в Україні	Схвалено Президією Академії педагогічних наук України від 15.03.2005 р.
32	2005	План дій «Україна – Європейський Союз»	Схвалено Кабінетом Міністрів України від 12.02.2005 р.
33	2006	Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді	Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 07.09.2006 р.
34	2009	Концепція національного виховання студентської молоді	Затверджено рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 25.06.2009 р. № 7/2-4
35	2009	Концепція національно-патріотичного виховання	Затверджено спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства

			культури і туризму України від 27.10.2009 р. № 3754/981/538/49
36	2009	Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження	Схвалено Президією Національної академії наук України від 24.04.2009 р.
37	2010	Концепція впровадження медіаосвіти в Україні	Схвалено постановою Президії Національної академії педагогічних наук України від 20.05.2010 р. № 1-7/6-150
38	2012	Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні	Затверджено Указом Президента України від 24.03.2012 р. №212/2012
39	2012	Концепція громадянської освіти та виховання в Україні	Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 07.09.2012 р.
40	2014	Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років	Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 31.10.2014 р.
41	2014	Угода про асоціацію України з Європейським Союзом	Підписано Президентом України 27.06.2014 р.
42	2015	Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України	Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. №641
43	2015	Національна стратегія у сфері прав людини	Затверджено Указом Президента України від 25.08.2015 р. №501
44	2015	Концепція політичної освіти в Україні	Схвалено Президією Національної академії наук України від 15.03.2015 р.
45	2016	Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони	Підписано країнами-учасниками 27.06.2014 р. № 984/011
46	2016	Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 - 2020 роки	Затверджено Указом Президента України від 13.10.2015 р. №580/2015

47	2016	Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні	Оприлюднено Національною академією педагогічних наук України у 2016 р.
48	2016	Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр.	Затверджено Указом Президента України від 26.02.2016 р. №68
49	2016	Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері	Затверджено Указом Президента України від 01.12.2016 р. №534
50	2016	Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти "Нова українська школа"	Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 р. № 988-р
51	2016	Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016-2020 рр.	Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 р. № 148
52	2016	Концепція впровадження медіаосвіти в Україні	Схвалено постановою Президії Національної академії педагогічних наук України 21.04.2016 р. №21/2016
53	2017	Закон України "Про освіту"	Ухвалено Верховною радою України від 05.09.2017 р. №2145-VIII
54	2017	Громадянська освіта та електронна демократія в навчальних закладах	Рекомендовано листом Міністерства освіти і науки України від 07.04.2017 р. №1/9-193
55	2017	Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді»	Затверджено постановою Верховної Ради України від 23 лют. 2017 р. №908-VIII
56	2018	Концепція розвитку громадянської освіти в Україні	Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 р. №710
57	2019	Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України	Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 29.07.2019 р. №1038

58	2019	Стратегія національно-патріотичного виховання	Затверджено Указом Президента України від 18.05.2019 №286
59	2020	Концепція Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року	Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. №1233-р
60	2021	Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки	Затверджено Указом Президента України від 07.09.2021 р. №487/2021
61	2022	Закон України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності”	Прийнято Верховною Радою 13.12.2022 р. №2834-IX
62	2022	Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України	Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 №527
63	2022	Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні	Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.10.2022 р. №893-р
64	2023	Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках	Схвалено постановою Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 р. №1322

Додаток І

**Дисертаційні роботи з проблем громадянської освіти та дотичних до
вказаної теми
(1994-2022 рр.)**

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові науковця; тема дисертаційної роботи	Спеціальність
1994		
1	Є. А. Дурманенко Формування наукового світогляду підлітків у процесі засвоєння інтегрованих знань про людину і суспільство	13.00.01
2	І. І. Довгопол Формування політичної культури вчителів у процесі безперервної педагогічної освіти	13.00.01
1996		
3	О. І. Пометун Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні в ХХ столітті	13.00.02
1997		
4	В. Ф. Дубровський Педагогічні умови формування правової культури старшокласників	13.00.01
1998		
5	В. К. Кіндрат Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського	13.00.01
6	Я. І. Пасько Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення	09.00.03
7	М. І. Городиський Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя	13.00.01
1999		
8	О. О. Красовська Виховання громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України	13.00.01
2000		
9	П. В. Вербицька Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників	13.00.01
2001		

10	М. А. Арцишевська Теоретико-методичні засади інтеграції знань про суспільство у змісті шкільної освіти	13.00.09
11	Н. М. Гупан Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект)	13.00.01
12	А. В. Грамчук Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика	23.00.02
2002		
13	М. В. Рудь Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону)	13.00.05
2003		
14	В. І. Безродна Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації суспільства	23.00.02
15	М. М. Шимановський Формування у старшокласників громадянської позиції засобами суспільнознавчих дисциплін.	13.00.07
16	О. В. Алексєєва Теорія і практика виховання громадянськості в школах Франції у контексті Європейської інтеграції.	13.00.07
17	Л. О. Рехета Громадянське виховання учнів основної школи в позаурочній діяльності	13.00.07
18	О. Я. Хуснутдінов Громадський рух як чинник формування громадянського суспільства в Україні	25.00.01
2004		
19	О. В. Бажановська Загальнолюдські цінності в контексті громадянського виховання учнів середньої школи у Франції	13.00.01
20	Н. В. Філик Державно-правові засади громадянського суспільства	12.00.01
21	О. В. Абрамчук Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних закладів	13.00.07
22	Н. Г. Тіхонова Взаємозв'язок школи, сім'ї і громадськості у вихованні учнів (1945-1991 рр.)	13.00.01

23	П. І. Горохівський Формування національної свідомості і самосвідомості учнів 7-9 класів на уроках історії України (методичний аспект)	13.00.02
24	О. І. Бенца. Проблеми громадянського виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти закарпаття (1919-1939 рр.)	13.00.01
25	Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадського виховання старшокласників у позакласній роботі	13.00.07
26	Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах	13.00.07
27	Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл галичини (перша третина ХХ ст.)	13.00.01
28	Н. П. Дерев'янка Теоретичні засади формування культури учнів загальноосвітньої школи	13.00.01
29	Н. М. Васишлишина Виховання базових моральних цінностей молодших школярів у просвітницькій діяльності дитячих бібліотек	13.00.07
30	О. М. Шамич Формування громадської активності молодших підлітків у дитячих спортивних об'єднаннях за місцем проживання	13.00.07
31	І. В. Сопівник Формування громадянськості студентів вищих навчальних закладів	13.00.07
32	О. В.Оксенюк Формування національних цінностей в учнів 8-9 класів загальноосвітніх шкіл на уроках історії	13.00.07
33	А. С. Кавуза Формування умінь ціннісного ставлення старших підлітків до Вітчизни у позакласній діяльності	13.00.07
34	М. Ф. Песоцький Соціалізація молоді громадських організацій та рухів	13.00.05
35	О. В.Шестопалюк Теорія і практика громадянського виховання майбутніх учителів	13.00.07
36	Л. І. Дедоборщ Соціалізація старших підлітків в умовах дитячої громадської організації	13.00.05

2005		
37	С. С.Рашидова Виховання почуття патріотизму старшокласників на культурно-художніх традиціях Донбасу	13.00.07
38	О. Ф. Кошолар Громадянське виховання старшекласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності.	13.00.07
39	О. А. Рацул Формування громадянськості у студентів вищих навчальних закладів України в другій половині XIX - на початку XX століття	13.00.01
40	М. С. Іванов Політична освіта як засіб формування політичної культури та чинник політичного процесу	23.00.02
41	Л. А. Снігур Психологія становлення громадянськості особистості	19.00.07
42	Л. М. Бабич Формування громадянських та соціальних компетентностей підлітків у процесі соціально-педагогічної комунікації	13.00.05
44	Л. В. Корінна Формування громадянських цінностей старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах	13.00.07
45	Н. М. Самохіна Громадянська соціалізація майбутніх учителів засобами мистецтвознавчого краєзнавства	13.00.05
2006		
46	Ю. П. Олексін Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників	13.00.02
47	В. В. Борисов Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді	13.00.02
2007		
48	Т. М. Смагіна Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства спеціальність	13.00.02
49	П. М. Волошин Виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу	13.00.07

50	В. І. Плахтєєва Формування громадянської свідомості майбутніх учителів у процесі професійної підготовки	13.00.04
51	Н. М. Чернуха Інтеграція виховних соціальних впливів суспільства у формуванні громадянськості учнівської молоді	13.00.07
52	Л. А. Шимченко Громадянська ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації спеціальність	21.03.01
53	М. В. Михайличенко Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу:	13.00.04
54	К. О. Баханов Теоретико-методичні засади трансформації сучасної шкільної історичної освіти	12.00.02
55	Л. Б. Момотюк Громадянське виховання молодших школярів	13.00.07
56	О. Б. Кафарська Педагогічні засади формування громадянської позиції студентської молоді (1991-2005)	13.00.01
57	В. О. Скворець Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні	09.00.03
58	О. Г. Стадник Підготовка старшокласників до виконання соціальної ролі громадянина в процесі навчання предметам гуманітарного циклу	13.00.07
59	Л. А. Шимченко Громадянська ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації (– гуманітарна і політична безпека держави	21.03.01
60	Н. П. Нікітіна Формування громадянської позиції учнів у навчально-виховному процесі педагогічного ліцею	13.00.07
61	А. В. Матвійчук Громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства	23.00.02
62	М. В. Олександрович Політична культура як чинник формування громадянського суспільства в Україні.	23.00.03
2008		

63	А. Г. Сігова Педагогічні умови формування громадянської позиції студентської молоді	13.00.07
64	К. Г. Чернишова Формування громадянської позиції майбутніх економістів у навчально-виховному процесі університету	13.00.07
65	О. В. Шапаренко Формування громадянськості в умовах соціокультурної трансформації українського суспільства	09.00.03
66	Н. І. Корпач Формування громадянської позиції підлітків у молодіжних організаціях (13.00.07 – теорія і методика виховання)	13.00.07
67	М. О. Гурій Громадянське виховання старшокласників у Великій Британії	13.00.01
68	О. Г. Чувардинський Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку.	23.00.02
2009		
69	І. О. Матвієнко Формування ціннісних орієнтацій дев'ятикласників у процесі навчання правознавства	13.00.02
70	І. В. Василенко Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади	13.00.07
71	Т. І. Ліхневська Громадянське виховання учнівської молоді у середній школі США	13.00.01
72	А. Р. Досін Профілактика девіантної поведінки учнівської молоді у Великій Британії (кінець XX - початок XXI ст.)	13.00.01
73	О. М. Міщенья Формування громадянської відповідальності старшокласників у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу	13.00.07
74	М. І. Бабкіна Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи	13.00.07
75	Ю. О. Рожкова. Громадянське суспільство і особистість: форми взаємодії	09.00.03

76	Т. Є. Мальцева Формування громадянськості у дітей старшого підліткового віку з девіантною поведінкою	13.00.07
2010		
78	Р. С. Мохнюк Формування громадянської культури студентів у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін	13.00.02
79	Л. Б. Стручкова-Гуменна Становлення громадянської культури студентської молоді (регіональний аспект)	22.00.04
80	І. Д. Сахневич Формування громадянського самовизначення учнів професійно-технічних навчальних закладів у позанавчальній діяльності	13.00.07
82	О. С. Маліновська Взаємозв'язок особистого та суспільного у формуванні громадянина суверенної України	09.00.03
83	І. В. Щербак Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання учнів початкової школи	13.00.04
84	С. Е. Зябрева Виховання громадянськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності	13.00.07
85	А. Р. Бекірова Формування основ громадянської культури молодших школярів у позаурочній діяльності загальноосвітніх шкіл АРК	13.00.07
86	П. В. Вербицька Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах	13.00.07
87	П. М. Волошин Виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу	13.00.07
2011		
88	О. В. Стребна Підготовка вчителів початкових класів у післядипломній освіті до громадянського виховання учнів у позаурочній діяльності	13.00.04
89	О. В. Ременець Базові цінності становлення громадянського суспільства в Україні	09.00.03

90	Гребеник Т. В. Управління процесом громадянського виховання студентів вищого навчального закладу	13.00.06
91	М. Є. Шабінський. Громадянське виховання учнів початкової школи у Франції	13.00.07
92	Г. М. Падалка Громадянська компетентність як чинник демократизації державної влади	22.00.04
93	М. Л. Кузякіна Проблеми громадянського виховання школярів у системі середньої освіти Німеччини.	13.00.01
94	І. І. Остапівська Формування активної громадянської позиції підлітків у виховній діяльності пласту	13.00.07
95	В. В. Осташова Правове самовиховання студентської молоді в умовах формування громадянського суспільства в Україні	12.00.01
96	Т. Е. Швець Громадянська соціалізація старшокласників у позакласній діяльності загальноосвітнього закладу	13.00.05
97	Т. В. Колган Формування громадянської компетентності старшокласників у навчально-виховному процесі середньої загальноосвітньої школи	13.00.07
99	О. Т. Ремех Методичні засади навчання правознавства в процесі допрофільної підготовки школярів	13.00.02
2012		
100	О. Л. Левицький Формування правової культури менеджерів туристичного бізнесу в процесі професійної підготовки	13.00.04
101	А. П. Панчук Громадянське виховання студентів педагогічних університетів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності	13.00.07
102	М. І. Рябуха Розвиток соціальної компетентності ліцеїстів у навчальному процесі	13.00.01
103	І. П. Бондарук Формування критичного мислення дев'ятикласників у процесі навчання історії	13.00.02

104	С. Ф. Рашидов Виховання у студентської молоді цінностейкого громадянського суспільства.	13.00.07
105	Т. С. Ціпан Педагогічні умови громадянського виховання підлітків у дитячо-юнацьких об'єднаннях	13.00.07
106	В. В. Сенько Інституціоналізація громадянської освіти в сучасних демократичних суспільствах	23.00.02
107	І. О. Кучинська Розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній соціально-педагогічній думці. (друга половина XIX - 30 ті рр. XX століття)	13.00.07
108	С. І. Ткачов Становлення і розвиток ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадянсько-педагогічному русі. (друга пол. XIX – поч. XX ст.)	13.00.01
2013		
109	Т. О. Саврасова-В'юн Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників	13.00.07
110	В. А. Барабаш Громадянське виховання студентів інженерних спеціальностей вищих технічних навчальних закладів	13.00.07
111	О. А. Кучер Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів	13.00.02
112	О. О. Стаєнна Виховання громадянських якостей у дітей старшого дошкільного віку на традиціях рідного краю	13.00.08
113	Є. Ю. Захарова Громадянське виховання старшокласників у США (друга половина XX століття)	13.00.01
114	О. В. Роговець Громадянське виховання молодих школярів у взаємодії сім'ї і школи	13.00.07
115	О. Б. Попова. Освіта як складова громадянського суспільства	09.00.03
2014		

116	Г. В. Хітрова. Громадянське виховання студентської оди в молоді навчально-виховному процесі вищого Навчального закладу	13.00.07
2015		
117	Л. Т. Рябовол Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи	13.00.02
118	О. С. Лотюк Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні	12.00.02;
119	М. А. Павленко. Формування громадянської позиції майбутніх вчителів у процесі професійної підготовки	13.00.07
120	Г. І. Ломакіна Виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства у позакласній діяльності	13.00.07
121	М. Г. Кашук Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина XX століття)	13.00.01
2016		
122	М. А. Заплетнюк. Формування громадянського суспільства в Україні у 1990-х роках (історичний аспект)	07.00.01
2017		
123	С. І. Васирина Психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів	13.00.04
124	Т. О. Немцева. Виховання громадянської культури та патріотизму у студентів вищих педагогічних навчальних закладів	13.00.07
125	К. А. Пекач Виховання громадянської відповідальності учнів у системі виховання ліцею	13.00.07
126	А. Г. Бухун. Розвиток громадянської компетентності майбутніх офіцерів національної гвардії України у процесі професійної підготовки	13.00.04
127	О. В. Майданик Формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи в педагогічному коледжі.	13.00.04
128	Л. В. Висоцька Формування змісту правової освіти учнівської молоді в Україні (друга половина XX - початок XXI століття)	13.00.01
2018		

129	Н. О. Мороз. Становлення громадянського суспільства в незалежній Україні. (1991-2010 рр.)	07.00.01
130	Ю. С. Бушнєв. Формування громадянської позиції майбутніх учителів у познавальній діяльності педагогічного коледжу	13.00.04
131	Я. М. Великий. Педагогічні умови громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку	13.00.07
132	Д. М. Гришук. Громадянська соціалізація молоді в діяльності молодіжних організацій	13.00.05
133	В. А. Кручєтова. Вища школа як чинник формування громадянської ідентичності студентів у сучасній Україні	22.00.04
2019		
134	Н. М. Богомолова Формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону	13.00.07
135	А. В. Євсюкова. Громадянська освіта як чинник розвитку демократії: досвід Республіки Польща та України	23.00.02
2020		
136	А. С. Поливана Формування громадянської культури майбутніх учителів. (60-ті роки ХХ - початок ХХІ століття)	13.00.01
137	О. В. Войчун. Формування громадянської активності студентів університету засобами студентського самоврядування	13.00.07
2021		
138	Т. П. Магдич Формування громадянської компетентності учнів ліцею у процесі навчання української мови	014
139	Є. О. Гарбар. Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти	011
140	Л. С. Задворняк Формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі	13.00.07

141	К. І Кірюха. Формування громадянської відповідальності учнівської молоді в умовах підготовки до майбутньої професійної діяльності	015
142	О. М. Кін. Система формування національної самосвідомості студентської молоді в процесі громадської діяльності (спеціальність 011)	011
2022		
143	І. В. Поліщук Освітня і експериментально-виховна діяльність Тамари Дмитрівни Дем'янюк (1944–2013)	011
144	Т. М Васютіна. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації змісту природничої та громадянської освіти	13.00.04
145	І. А. Волік. Підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської відповідальності учнів основної школи в освітньому процесі	011
146	Се Ф. Формування педагогічної готовності вчителів танцю до громадянського виховання учнівської молоді у ВНЗ КНР	011
2023		
147	Н. В. Іванець Феномен громадянської освіти в умовах інформаційної війни: соціально-філософський аналіз	033
148	О. М. Цихмейструк Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки	011
149	Т. Ю. Грузевич Громадянське виховання учнів старших класів закладів загальної середньої освіти на основі національних традицій	011
150	Т.В. Кравченко Формування громадянської ідентичності студентів закладів вищої освіти Великої Британії	011
2024		
151	О. Ю. Деденєв Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання	014
152	Р. Г. Засєць Формування громадянської свідомості у студентів закладів вищої освіти Сполучених Штатів Америки	011

Додаток Д
Навчально-методичні матеріали

Додаток Д.1

**Методичні посібники та підручники з громадянської освіти
(1992–2023 рр.)**

№ з/п	Рік видання	Бібліографічний опис
1	1992	Людина і суспільство : Експерим. підручн. для 11 кл. Т.1. Розділ І. Людина. Розділ ІІ. Суспільство. Київ : Перун, 1992. 256 с.
2	1995	Мелащенко В. Ф. Основи конституційного права України : курс лекцій для студ. юрид. вузів і факультетів / В. Ф. Мелащенко. Київ: Вентурі, 1995. 240 с.
3	1996	Арцишевський Р. А. Світ і людина : посібник для 8-9 кл. Київ : Перун, 1996. 448 с.
4	1996	Нор В. М., Стецюк П. С. Конституція – Основний закон України в запитаннях і відповідях : посібник для 9-11 кл. Львів : Кальварія, 1996. 196 с.
5	1996	Основи правознавства: навчальний посібник / за ред. А. В. Грабельникова. Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. 212 с.
6	1996	Конституційний процес в Україні: історія і сучасність / інформаційно-методичні матеріали. Дніпропетровськ, 1996. 30 с.
7	1996	Арцишевський Р. А. Особа і суспільство : посібник для 10 кл. Київ : Перун, 1996. 238 с.
8	1997	Людина і світ : підручник для 8-го класу загальноосвіт. навч. закл / автор Р. Арцишевський. Київ : Перун, 1997. 448 с.
9	1997	Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. Основи конституційного ладу України : посібник для 9 кл. Київ : Либідь, 1997. 206 с.
10	1997	Людина і суспільство : підручник для 8-го класу загальноосвіт. навч. закл / автор Р. Арцишевський. Київ : Перун, 1997. 352 с.
11	1997	Людина в сучасному світі : підручник для 8-го класу загальноосвіт. навч. закл / автор Р. Арцишевський. Київ : Перун, 1997. 224 с.
12	1997	Світ сучасної людини : підручник для 9-10-х класів загальноосвіт. навч. закл / за редакцією В. Позднякова. Київ : Магістр-S, 1997. 399 с.

13	1997	Людина в сучасному світі : підручник для 11-го класу / кер. авт. кол. Р. Арцишевський. Київ: Перун, 1997. 224 с.
14	1997	Соціологічна думка України : навчальний посібник для вищих навчальних закладів / М. Харченко, В. Бурлачук, М. Молчанов та ін. Київ : Либідь, 1997. 448 с.
15	1997	Лисенков С. Л. Основи держави і права у запитаннях та відповідях: навч. посіб. Київ : Сигнал, 1997. 80 с.
16	1997	Молдован В. В. Основи держави і права: Курс лекцій. Київ : Центр учбової літератури, 1997. 184 с.
17	1997	Основи держави і права: Навч. посіб. / За ред. А. М. Колодія і А. Ю. Олійника. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
18	1997	В. Борисенко, М. Ільєнко. Держава і право: зразки відповідей на вступному екзамені з курсу “Основи держави і права”. Дніпропетровськ : Промінь, 1997. 64 с.
19	1997	Права людини: Підручник для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій / Т. Андрусак, М. Буроменський, В. Денисов, В. Євінтов, Л. Заблоцька, А. Мацко, С. Олейников, В. Поздняков, П. Рабінович, З. Ромовська, В. Семенов, І. Усенко. Упорядник Л. Заблоцька. Видавництво «Право». Київ, 1997. 225 с.
20	1998	Практичне право : підручник для 8-го класу. Київ : Генеза, 1998. 168 с.
21	1998	Брецько Ф. Ф. Основи держави і права: Навч. посіб.: У 2 кн. Ужгород : Закарпаття, 1998. 450 с.
22	1999	Конституційне право України : підручн. / за ред. проф. В. Ф. Погорілка. Київ: Наукова думка, 1999. 734 с.
23	1999	Конституція України і основи правознавства в школі : посібник для 9 кл / за ред. І. Б. Усенка. Київ : Український центр правничих студій, 1999. 354 с.
24	2000	Горбатенко В. П., Полянський П. Б. Громадянська освіта : посібник для 9-11 кл. Київ : Генеза, 2000. 336 с.
25	2000	Лисенков С. Л. Основи правознавства. Київ: Либідь, 2000. 392 с.
26	2000	Пастухов В. П., Пенківський В. Ф., Наум М. Ю. Основи правознавства. Київ : Либідь, 2000. 336 с.
27	2001	Котюк В. О. Основи держави і права. Київ : Либідь, 2001. 384 с.
28	2001	Наровлянський О. Д. Основи правознавства : підручник для 9 кл. Київ : Парламентське видавництво, 2001. 192 с.
29	2001	Ми – громадяни України: навчальний посібник з громадянської освіти (для апробації). 9(10) клас /За ред. О.І.Пометун. Київ : Парламентське видавництво, 2001. 256 с.
30	2001	Людина і світ: підручник / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, А. О. Приятельчук та ін. Київ: Т-во “Знання”, КОО, 2001. 349 с.

31	2001	Кроки до демократії: уроки громадянської освіти. О. Пометун, Т. Ремех, Е. Ламах. Київ : АПН, 2001. 336 с.
32	2001	Рагозін М. П. Вчимося демократії. Уроки громадянської освіти : посібник. Донецьк : Донбас, 2001. 256 с.
33	2001	Рагозіна Т. Е., Дрожжина С. В., Лисенко С. А. Вчимося демократії. Практикум з громадянської освіти : посібник. Донецьк : Донбас, 2001. 240 с.
34	2001	Діденко В. Ф. та ін. Людина і світ : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2001. 229 с.
35	2002	Губерський Л. В. та ін. Людина і світ : підручник для 11 кл. Київ: Знання, 2002. 350 с.
36	2002	Наровлянський О. Д. Основи правознавства : підручник для 9 кл. Київ : Парламентське видавництво, 2002. 192 с.
37	2002	Практичне право для 8 кл./ За ред. О. І. Пометун. Київ : Генеза, 2002. 168 с.
38	2002	Вступ до філософії : навчальний посібник / Воловик В. І. Київ : Просвіта, 2002. 310 с.
39	2002	Основи правознавства : підручник для 9 кл. / За ред. І. Б. Усенка. Київ : Генеза, 2002. 208 с.
40	2002	Котюк І. І. Основи правознавства : підручник для 9 кл. Київ : Перун, 2002. 224 с.
41	2002	Арцишевський Р. А. Громадянська освіта (НМК). Київ : Генеза, 2002. 280 с.
42	2002	Арцишевський Р. А. Людина і суспільство : підручник для 11 кл. Київ : Перун, 2002. 320 с.
43	2002	Ми – громадяни / За ред. О. І. Пометун. Київ : НВФ Українські технології, 2002. 240 с.
44	2002	Ми – громадяни України : навчальний посібник для 9(10) класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. О. І. Пометун. Київ : “А.П.Н.”, 2002. 238 с.
45	2002	Громадянська освіта: Навчальний посібник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Київ : Генеза, 2002. 151 с., іл., схеми.
46	2002	Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Київ : Генеза, 2002. 192 с., іл., схеми.
47	2002	Громадянська освіта: Навчальний посібник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Київ : Генеза, 2002. 200 с., іл., схеми.

48	2002	Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів : Видавництво ТЕКА, 2002. 158 с.
49	2002	Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів : Видавництво ТЕКА, 2002. 336 с.
50	2002	Громадянська освіта : Методичний посібник для 9, 10, 11 кл. загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Київ : Генеза, 2002. 336 с.
51	2002	Ми – громадяни України : Метод. посіб. з курсу громад. освіти для 9 (10) кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. / О. Пометун, І. Ігнатова, І. Костюк, П. Кендзьор / За ред. О. Пометун. Київ : А.П.Н., 2002. 140 с.
52	2002	Керецман В., Семерак О. Правознавство : посібник. Київ : Атіка, 2002. 280 с.
53	2002	Правознавство : Навч. посіб. / За ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 340 с.
54	2002	Правознавство : Підручник / За ред. В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 520 с.
55	2002	Конституційне право України : підручн. для студ. вищ. навч. заклад. / за ред. Ю. М. Тодики і В. С. Журавського. Київ : Вид-ий дім «ІнЮре», 2002. 544 с.
56	2002	Забарний Г. Г., Калюжний Р. А., Шкарупа В. К. Основи держави і права : посібник. Київ : Ін Юре, 2002. 384 с.
57	2002	Основи демократії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред.. Антоніни Колодій. Київ : Ай-Бі, 2002. 684 с.
58	2002	Практичне право для 8 кл. : підручник / За ред. О. І. Пометун. Київ : Генеза, 2002. 168 с.
59	2003	Практичне право для 8 кл. : підручник / За ред. О. І. Пометун. Київ : А. С. К., 2002. 168 с.
60	2003	Основи правознавства : підручник для 9 кл. / За ред. І. Б. Усенка. Київ : Перун, 2003. 208 с.
61	2003	Ми – громадяни України : Навч. посібник з громадянської освіти для 9 (10) класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів / О. Пометун, О. Дем'янчук, І. Ігнатова та ін. / За ред. О. Пометун. Львів : НВФ «Українські технології», 2003. 255 с.
62	2003	Основи правознавства : підручник для 9 кл. / Журавський та ін. Київ : Юридична думка, 2003. 280 с.
63	2003	Основи правознавства : Навч. посіб. / П.І. Гнатенко, В.М. Калашников, К.А. Марков та ін.; / За заг. ред. П.І. Гнатенка. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. 320 с.

64	2003	Пометун О. І, Панченков А. О. Ремех Т. О. Навчання в дії: навчально-методичний посібник. Київ : Вид-во АПН, 2003. 200 с.
65	2003	Машіка В. Т. Сімейне, трудове та кримінальне право у тестах, задачах та іграх : посібник для 9-11 кл. Ужгород-Мукачеве, 2003. 280 с.
66	2003	О. І. Пометун, Т. О. Ремех, І. М. Гейко. Практичне право : навчальний посібник для 8-го класу загальноосвітніх шкіл. Київ : Вид-во АСК, 2003. 168 с.
67	2003	Котюк І. І., Котюк О. І. Курс правознавства. Основи теорії держави і права. І ч. : навчальний посібник для учнів 9 класів ліцеїв, гімназій та загальноосвітніх шкіл. Київ : Версія, 2003. 216 с.
68	2004	Жадан І., Кисельов С. та ін. Політична культура та проблема громадянської освіти в Україні. Методичний посібник / І.Жадан. С.Кисельов.Київ : ТанDEM, 2004. 185 с.
69	2004	Основи демократії : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред.. Антоніни Колодій. Київ : Ай-Бі, 2004. 667 с.
70	2004	Пометун О. І. та ін. Світ права : навчальний посібник. Київ : А.П.Н., 2004. 240 с.
71	2004	Основи правознавства : підручник для 9 кл. / Авт. В. С. Журавський та ін. Київ : Юридична думка, 2004. 280 с.
72	2005	Байбара Т.М., Бібік Н.М. Підручник «Я і Україна» для 4 класу. Київ : Вид-во «Форум», 2005. 160 с.
73	2005	Кроки до демократії: 17 уроків громадянської освіти : Методичний посібник для позакласних занять / авт. кол.: Е. Ламах, Т. Ремех, О. Пометун. Громадянська Освіта, 2005, №12.
74	2005	Живи за правилами : навчально-методичний посібник з правової освіти та виховання учнівської молоді для вчителів, вихователів та учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів / автори-укладачі: Голосова Н., Ратушняк С., Ремех Т. Львів : “Нова доба”, 2005. 108 с.
75	2006	Досліджуючи гуманітарне право : підручник для загальноосвітніх середніх навчальних закладів / авт. кол.: Бакка Т., Євтушенко Р., Ремех Т. Київ : “Генеза”, 2006. 153 с.
76	2006	Вчимося обирати : Інформаційно-методичні матеріали на допомогу вчителю. Серія «Молодь діє». Львів : НВФ «Українські технології», 2006. 124 с.
77	2006	Пометун О.І.,Ремех Т.О. Мої і твої права : Навч. посіб. : 10–11 кл. / О. Пометун, Т. Ремех. Біла Церква : ПП Надтока О.Ф., 2006. 192с.

78	2008	Ми – Громадяни України : Навчальний посібник з громадянської освіти для загальноосвітніх шкіл / За ред. Пометун О. І. Львів : ЗУКЦ, 2008. 280 с.
79	2008	Громадсько-активні школи в Україні : кроки до дій: Посібник зі створення та управління громадсько-активною школою. Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». 2-е видання. Київ : СПД-ФО Парашин К.С., 2008. 164 с.
80	2008	Громадянська освіта : методичний посібник для вчителів: проект ЄС «Громадянська освіта – Україна». Київ : Європейський Союз: Alex Groff: Етна-1, 2008. 194 с.
81	2008	Громадянська освіта: теорія і методика навчання : Посіб. для студ. вищих навч. закладів / Т. Асламова, Т. Бакка, В. Бортніков та ін.. Київ : ЕТНА-1, 2008. 174 с.
82	2008	Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Київ : Видавництво ЕТНА, 2008. 174 с.
83	2008	Людина і суспільство : підручник для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Р. А. Арцишевський, С. О. Бондарук та ін. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2008. 416 с.
84	2008	Андрусишин Б.І., Гуз А.М. Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” : Підручник. Київ: Знання, 2008. 301 с.
85	2008	Моральне та громадянське виховання : збірка сценаріїв / За ред. Григораш, В. В., Соколянська, І. Т. Харків: Основа, 2008. 255 с.
86	2008	Пометун О. І. Права людини : навчальний посібник для 10 (11) класу. Київ : Літера ЛТД, 2008. 240 с.
87	2008	Громадянська освіта : теорія і методика навчання. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т. Асламова, Т. Бакка, В. Бортніков та ін. Київ : Видавництво ЕТНА-1 , 2008. 174 с.
88	2009	Пометун О. І., Ремех Т.О. Правознавство. Практичний курс: підручник для 9 класу/ О. І.Пометун, Т. О.Ремех. Київ : Літера ЛТД, 2009. 192 с.
89	2009	Правознавство. Практичний курс : методичний посібник для вчителів / О. Пометун, Т. Ремех, Л. Пилипчатіна. Київ : Логос, 2009. 256 с.
90	2009	Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас : Навчальний посібник / Бакка Т. В., Ладиченко Т. В., Марголіна Л. В. та ін. Харків : Вид. група “Основа” , 2009. 207 с.
91	2009	Шкільний курс “Громадянська освіта: основи демократії” та методика його навчання : Підручник для студентів / Т. В. Бакка, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна та ін. Харків : Вид. група “Основа” , 2009. 254 с.

92	2009	Громадянська освіта. 9-11 кл. / Л. Г. Чабан, Я. Г. Бондаренко. Харків : Основа, 2009. 174 с.
93	2009	Демократичне врядування в школах : посібник. / Е.Бекман, Б. Траффорд пер. з англ. та адапт. Л.І.Паращенко; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : НАДУ, 2009. 100 с.
94	2009	Громадянська освіта: основи демократії. 11 (12) клас : Навчальний посібник / укл. Т. Бакка. Харків : «Основа», 2009. 296 с.
95	2009	Живемо у демократії. Плани уроків з питань Освіти для демократичного громадянства та Освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / [Р.Голлоб, П. Крапф] / за заг.ред. Р. Голлоба, П. Крапфа та ін.; пер. з англ. та адапт. О.В.Овчарук; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : НАДУ, 2009. 212 с.
96	2009	Освіта для демократичного громадянства : посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія – вересень 2007) / Р. Голлоб, Е. Хаддлстон, П. Крапф та ін. ; пер. з англ. та адапт. Л. М. Ващенко ; за ред. Е. Хаддлстон ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : НАДУ, 2009. 92 с.
97	2009	Виховуємо людину і громадянина : навчально-методичний посібник для вчителів історії, громадянознавства та суспільних дисциплін. Львів : “Нова доба”, 2009. 128 с.
98	2009	Ми – громадяни України. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку (частина 3). Міністерство освіти і науки України. Київ, 2010. 336 с.
99	2011	Освіта для демократичного громадянства. Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія вересень 2007) [Р. Голлоб, Е. Хаддлстон, П. Крапф, М.-Х. Салема, В. Спажич-Вркаш]; пер. з англ. та адапт. Л.М.Ващенко; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : Вид-во «Гопак», 2009. 89 с.
100	2011	Освіта для демократичного громадянства та освіта з прав людини в Україні : Н.Г.Протасова, Л.І. Паращенко, О.В. Овчарук та ін. / За заг. ред. Н.Г. Протасова. Київ : Національна академія при Президентові України, 2011. 100 с.
101	2011	Формування громадянської культури особистості школяра : Навчально-методичний посібник / укл. Н. Дерев'янка, В. Костів. Київ : Ін Юре, 2011. 280 с.
102	2011	Зростаємо у демократії. Плани уроків для початкових класів з освіти для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ) / [В. Вайдінгер, Р. Голлоб] заг.ред.Р. Голлоб,

		П. Крапф та ін. ; пер. з англ.. та адапт. О.В.Овчарук ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . Київ : НАДУ, 2011. 154 с.
103	2011	Навчаємо демократії : базові матеріали з питань освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів. Т.1. Київ: Основа, 2011. 164 с.
104	2011	Кошолар О. Ф. Громадянське виховання учнівської молоді (історико-педагогічний аспект) / О. Ф. Кошолар, Р. В. Ігнатовська. Вінниця : ВДПУ, 2011. 142 с.
105	2011	Голлоб Р. Зростаємо у демократії : плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини. Т.2 / Р. Голлоб, В. Вайдінгер. Київ : Основа, 2011. 164 с.
106	2011	Навчаємо демократії : базові матеріали з питань демократичного громадянства та прав людини [Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер,] заг.ред.Р. Голлоб, П. Крапф та ін. ; пер. з англ. та адапт. Л.І.Паращенко ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова . Київ : НАДУ, 2011. 158 с.
107	2012	Ми громадяни України : Методичний посібник / укл. О. Пометун. Київ : Генеза, 2012. 280 с.
108	2012	Разом на одній землі. Історія України багатокультурна : навчальний посібник. Львів : ЗУКЦ, 2012. 330 с.
109	2012	Онищенко В. Д. Людина і суспільство : навчально-методичний посібник для викладачів професійно–технічних навчальних закладів/ав.: Онищенко В. Д. Київ : Педагогічна думка, 2012. 128 с.
110	2013	Спільна історія. Діалог культур : навч. посібник / авт. кол.: Вербицька П., Голосова Н., В. Дяків та ін. Львів : ЗУКЦ, 2013. 256 с.
111	2014	Сучасні підходи до виховання громадянської ініціативності старшокласників : Науково-методичний посібник / укл. Т. Немцева. Київ : Педагогічна преса, 2014. 232 с.
112	2015	Навчально-методичний посібник «Керівництво громадянським вихованням студентської молоді» (Козлова & Гребеник). 2015.
113	2015	Козлова, О. Г., Гребеник, О. Г. Керівництво громадянським вихованням студентської молоді : навчально-методичний посібник. Київ : Нова книга, 2015. 240 с.
114	2015	Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : МОН України, 2015. 798.8 Кб.
115	2016	Компетентності для культури демократії. Живемо разом як рівноправні громадяни в культурно багатоманітному демократичному суспільстві. Європейський центр імені Вергеланда, 2018. 78 с.

116	2017	Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас. : Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Київ, 2017. 136 с.
117	2017	Основи правознавства : підручник для 9 класу загальноосвітніх шкіл. Ремех Т. О, Пометун О. І. Київ : Літера ЛТД, 2017. 224 с.
118	2018	Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, В. М. Кравчук, О. А. Сливка, І. З. Танчин, Ю. В. Тимошенко, Л. М. Хлипавка. Тернопіль : Астон, 2018. 248 с.
119	2018	Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / П. В. Вербицька, О. В. Волошенюк, Г. А. Горленко та ін. Київ : Літера ЛТД, 2018. 224 с.
120	2018	Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. О. Гісем, О. О. Мартинюк Харків : Вид-во "Ранок", 2018. 192 с.
121	2018	Практичний довідник учителя громадянської освіти : метод. посіб. О. Пометун, Т. Ремех. Київ, 2018. 320 с.
122	2018	Суспільствознавча освіта: Історія України. Всесвітня історія. Правознавство. Інтегрований курс «Україна і світ» громадянська освіта. Нові навчальні програми для 10–11 класів закладів загальної середньої освіти (рівень стандарту, профільний рівень); методичні коментарі провідних науковців Інституту педагогіки НАПН України. Київ : УОВІ «Оріон», 2018. 216 с.
123	2018	Громадянська освіта. 3D Демократії: думаємо, дбаємо, діємо : методичний посібник до курсу громадянської освіти для 10-го класу закладів загальної середньої освіти : в 7-ми частинах / П. Вербицька, О. Волошенюк, Г. горленко та ін. ; за ред. П. Кендзьора. Львів : ВД "Панорама", 2018.
124	2019	Громадянська освіта. Уроки. 10 клас / Е. Ситник, Л. Махун, О. Лімонова та ін.; упоряд. Е. Ситник. Київ: «Видавничий дім «Перше вересня», 2019. 200 с.
125	2019	Наскрізні компетентності для демократії : 60 вправ для розвитку та оцінювання ставлень, умінь і знань. Вид. 2-ге. Серія Песталоцці № 4. Рада Європи, 2017.
126	2019	Робочі зошити для дітей і матеріали для батьків і педагогів до програми "Я, моя сім'я і мої сусіди" спеціального курсу

		"Культура добросусідства". Частина I. https://idcir.com.ua/1-chastina-vinnichchina-2020-web.pdf
127	2019	Робочі зошити для дітей і матеріали для батьків і педагогів до програми "Місце, де ми живемо" спеціального курсу "культура добросусідства". частина II. https://idcir.com.ua/kultura-dobrosusidstva/metodichna-pidtrimka/robochi-zoshiti-dlya-ditej-i-
128	2020	Мій парламент: розумію і впливаю : методичний посібник з громадянської парламентської просвіти для роботи з дітьми та молоддю / Гриньова М., Паращенко Л., Юрчишин Л. За заг. ред. Паращенко Л. Київ, 2020. 96 с.
129	2021	Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти: методичний посібник. Т. О. Ремех, О. І. Пошетун. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 320 с.
130	2022	Культура добросусідства. Підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Араджионі М. А., Унгурян І. К., Козорог О. Г., Лебідь Н. І., Потапова В. І.). 2022.
131	2022	Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Панарін О. Є., Макаревич А. С., Топольницька Ю. А., Охріменко О. С.). Освіта, 2022. 192 с.
132	2022	Вступ до історії України та громадянської освіти. Підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Гісем О. В., Мартинюк О. О.). Нова школа, 2022. 192 с.
133	2022	Вступ до історії України та громадянської освіти» підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Щупак І. Я., Бурлака О. В., Піскарьова І. О., Посунько А. С.). Нова школа, 2022. 194 с.
134	2022	Культура добросусідства. Підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Араджионі М. А., Гретченко Л. Л., Козорог О. Г., Лебідь Н. І., Потапова В. І., Унгурян І. К., Філончук З. В.). 2022.
135	2022	Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Кафтан М. В., Костюк І. А., Новікова К. О.). Світич, 2022. 192 с.
136	2022	Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Щупак І. А., Власова Н. С., Секиринський Д. О., Кронгауз В. О., Посунько А. М., Павловська-Кравчук в. А.). Ранок, 2022. 176 с.

137	2022	Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О.). Астон, 2022. 304 с.
138	2022	Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Васильків І. Д., Басюк О. Я., Гінкул Г. С., Грисюк Л. А., Гуменний В. Л., Димій І. С., Іртищева О. А., Костікова М. І., Паршин І. Л., Шеремета Р. В.). Астон, 2022. 307 с.
139	2023	Навчаємося викладання «Культури добросусідства» дітям і дорослим. Збірка розробок програм інтерактивних занять для освітян від учасників і учасниць тренінгів для тренерів / за редакцією О. Г. Козорог і Н. К. Лебідь. Київ : ВД «Освіта», 2023. 380 с.
140	2023	Досліджуємо історія і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів загальної середньої освіти. (О.І. Пометун, Ю.Б. Малієнко, Т.О. Ремех). Київ : Видавничий дім “Освіта”, 2023. 256 с.

Додаток Д.2

Навчальні програми з предметів та курсів із громадянської освіти

№ з/п	Рік введення	Бібліографічний опис
1	1991	Людина і суспільство : програма курсу для учнів 11-х кл. / авторський колектив: Р. Арцишевський, С. Возняк, С. Журавльов, Л. Кондратик, М. Коваленко, В. Лагутін, М. Півницький. Інформаційний зб. М-ва освіти України, 1991. № 22. С. 7-32.
2	1992	Навчальна програма «Основи правознавства» для 9-х класів 1992.
3	1995	Програма курсу “Людина і суспільство” для учнів 11-х класів / авторський колектив: Р. Арцишевський, С. Возняк, Л. Кондратик, І. Остапівський, А. Сищук. Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1995. №20.
4	1995	Навчальна програма «Основи правознавства» для 9-х класів 1995.
5	1995	Програма курсу “Права людини” для 10-11 кл. Інформ. зб-к Міносвіти, № 19, 1995.
6	1996	Вовк Ю. Й., Мадзей С. М., Бурган ю. В. Конституція України. Навчальний курс. Тернопіль, 1996. 94 с.

7	1997	Програма курсу “Держава і право”. Дніпропетровськ : Промінь, 1997.
8	1998	Тематичні плани та програма курсу “Основи правознавства для 9-11 класів з поглибленим вивченням права”. Інформ. зб-к Міносвіти, № 2,3, 1998.
9	1998	Програма курсу за вибором «Практичне право» для учнів 8-х класів. 1998.
10	1998	Програма курсу “Основи правознавства” для учнів 9-х класів. 1998.
11	1998	Програма курсу за вибором «Практичне право» для позашкільних закладів освіти. 1998.
12	1998	Програма курсу “Світ, людина, суспільство” для загальноосвітніх навчальних закладів (8-11 кл.) / Авт. кол.: Р. А. Арцишевський та ін. Перун, 1998.
13	1998	Програма курсу “Світ, людина, суспільство” для загальноосвітніх навчальних закладів гуманітарного профілю (8-11 кл.) / Авт. кол.: Р. А. Арцишевський та ін. Перун, 1998.
14	1999	Програма навчального курсу “Правознавство” для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів / За ред. І. Б. Усенка. Інформ. зб-к Міносвіти, № 3, 1999.
15	2001	Програма курсу “Людина і суспільство” для загальноосвітніх навчальних закладів (11 кл.) / Авт. Р. А. Арцишевський та ін. Шкільний світ, 2001.
16	2001	Програма курсу “Людина і світ” для загальноосвітніх навчальних закладів (11 кл.) / Авт. А. О. Приятельчука та ін. Шкільний світ, 2001.
17	2001	Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Основи правознавства / Авт. І. Б. Усенко, О. Д. Наровлянський. Шкільний світ, 2001.
18	2001	Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Основи правознавства / Авт. І. І. Котюк. Шкільний світ, 2001.
19	2001	Концепція та проект курсу громадянської освіти (5–9 класи) / Авт. С.М.Пеняєв. Одеса, 2001. 12 с.

20	2001	Програма курсу "Громадянська освіта" для 9-11 класів ЗОШ: рекомендовано Міністерством освіти і науки України, протокол № 1/11-2216 від 25.04.2001 р.).
21	2001	Програма курсу "Практичне право" для 8-х кл. загальноосвітніх навчальних закладів. А.С.К., Генеза, 2001.
22	2002	Програма для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства "Основи правознавства" для 10-11 кл. / Авт. О. І. Котюк, І. І. Котюк. Історія в школах України, № 5, 2002.
23	2002	Програма курсу "Основи інтелектуальної власності" для 11-х кл. загальноосвітніх навчальних закладів / Авт. П. М. Цибульов та ін. Історія в школах України, № 5, 2002.
24	2002	Програма курсу "Громадянська освіта" для 9-11 класів загальноосвітніх шкіл /Упор. С. І. Позняк. Історія в школах України, № 3, 2002.
25	2003	Програма курсу "Основи інтелектуальної власності" для 11-х кл. загальноосвітніх навчальних закладів / Авт. П. М. Цибульов та ін. Історія в школах України, № 5, 2003.
26	2003	Програма курсу "Людина і суспільство" для загальноосвітніх навчальних закладів гуманітарного профілю (8-11 кл.) / Авт. Р. А. Арцишевський. Історія в школах України, № 5, 2003.
27	2005	Програма інтегрованого курсу для 10-11 класів універсального, фізико-математичного, природничого, технологічного та спортивного профілів "Людини і суспільство". Педагогічна преса, 2005.
28	2005	Програма для 10-11 класів суспільно-гуманітарного профілю "Основи філософії". Педагогічна преса, 2005.
29	2006	Досліджуючи гуманітарне право. 10(11) клас (автори: Бакка Т., Євтушенко Р., Ремех Т). Журнал "Історія в школах України". 2006. №6.
30	2006	Права людини. "Історія в школах України", №5, 2006.
31	2006	Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти. Підсумковий документ робочої групи з розробки навчальних планів і програм

		проекту «Громадянська освіта – Україна». Вісник програм шкільних обмінів, 29. С. 23–30.
32	2008	Програма курсу «Ми громадяни України» для 9 (10) кл. (авт. Пометун О. та ін.).2008.
33	2008	Програма з навчальної дисципліни “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”. Київ : Знання, 2008. 301 с.
34	2009	Правознавство (практичний курс). Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 9 клас / О. І. Пометун, Т. Ремех. Київ : ПП “Вікторія”, 2009. 31 с.
35	2010	Програма курсу «Ми – громадяни України» (авторський колектив: Вербицька Поліна, Пометун Олена, Костюк Ірина) 9 (10) клас // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. 2010. С.40-45. 2010.
36	2010	Програма курсу «Права людини» (автори: Ремех Тетяна, Пометун Олена) // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. 21. Частина III. Київ, 2010. С.19 -21.
37	2010	Програма курсу «Права людини в Україні» (автор: Ремех Тетяна) // Збірник навчальних програм для учнів 1- 9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. 2010, С.22 -24.
38	2010	Програма курсу «Живи за правилами». 7 клас (автор-укладач Ремех Т.О.) // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, №28, 2010 р., С.9 -14.
39	2010	Курс «Правовідносини та судочинство Запорозької Січі». 9 клас (автори: Поліщук А., Цирульник Л.) // Збірник навчальних програм для учнів 1- 9 класів основної школи та та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. С.15-17.
40	2010	Уроки для стійкого розвитку (автори: Пометун О.І., Сущенко І.М.). 8 клас // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-

		гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. С.81-84.
41	2010	Основи відновного правосуддя (за заг.ред О.М.Левчишиної). 10 (11) клас // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ. 2010. С.22-25.
42	2010	Історія держави і права України. 10 (11) клас. Шкільний світ, Історія України, №28, липень 2010.
43	2010	Права людини в Україні (автор: Ремех Тетяна) // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. С.22-24.
44	2010	Права людини (автори: Ремех Тетяна, Пометун Олена) // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. С.19-21.
45	2010	Світ юридичної професії (автори: Спосіб В.Г., Левицький В.В.). 10 клас // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. С.19-21.
46	2010	Вчимося бути громадянами (автори: Вербицька Поліна, Войтенко Олександр, Мисан Віктор). 7(8) клас // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. С.46-49.
47	2010	Основи культури гендерної рівності: ми різні – ми рівні (укладачі: Бакка Т.В., Євтушенко Р.І., Мелешенко Т.В., Семиколенов В.М., Семиколенова.О.І) 9 (10-11) клас Шкільний світ, Історія України, № 40, жовтень 2010.
48	2010	Ми – громадяни України (авторський колектив: Вербицька Поліна, Пометун Олена, Костюк Ірина) – 9 (10) клас // Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. С.40-45.

49	2010	Конституційне право України (автори: Галенко М.В., Куцакові О.І.) 10(11) клас. Шкільний світ, Історія України, № 40, жовтень 2010.
50	2011	Культура добросусідства: програми інтегрованого курсу і методичні рекомендації для навчальних закладів Автономної Республіки Крим /[за ред. М. А. Араджионі]. 2-е вид., випр., допов. Київ : ПП «Золоті Ворота», 2011. 142-184 с.
51	2011	Програма курсу «Основи демократії» (авторський колектив: Бакка Т.В., Ладиченко Т.В., Марголіна Л.В.). 11 клас// Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 26 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, № 4, січень 2011.
52	2011	Громадянська освіта - основи демократії (авторський колектив: Бакка Т.В., Ладиченко Т.В., Марголіна Л.В.) 11 клас. Шкільний світ, Історія України, № 4, січень 2011.
53	2012	Навчальні програми для учнів 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (рівень стандарту, академічний рівень, профільний рівень). Правознавство. 2012.
54	2012	Навчальні програми для учнів 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (рівень стандарту, академічний рівень, профільний рівень). Людина і світ. 2012.
55	2014	Навчальна програма курсу за вибором “Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції” для учнів 9-11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів / авт. Ремех Т. О., Комарова П. Г. 2014. http://surl.li/ictbrm
56	2016	Правознавство (профільний рівень). 10–11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти, затв. наказ. Міністерства освіти і науки України від 14.07.2016 № 826.
57	2016	Навчальна програма з основ правознавства для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. 2016.
58	2017	Основи правознавства. 9 клас. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти, затв. наказ. Міністерства освіти і науки України від 07 червня 2017 року № 804 .

59	2017	Навчальна програма з правознавства (профільний рівень) для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, затв. наказ Міністерства освіти і науки № 1407 від 23 жовтня 2017 року.
60	2018	Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів 2018.
61	2018	Культура добросусідства: Комплект навчальних програм наскрізного інтегрованого курсу за вибором. 2018.
62	2018	Права дитини. Навчальна програма (програма варіативного курсу) для учнів 5 класів закладів загальної середньої освіти. Авт. Левчишина О. М., Майорський В. В. (лист Інституту модернізації змісту освіти від 02.07.2018 р. № 22.1/12-Г-473). 2018.
63	2018	Права людини у вільній країні. Навчальна програма (програма варіативного курсу) для учнів 5 класів закладів загальної середньої освіти. Авт. Левчишина О. М., Майорський В. В. (лист Інституту модернізації змісту освіти від 02.07.2018 р. № 22.1/12-Г-472). 2018.
64	2018	Освіта для демократичного врядування. Навчальна програма варіативного курсу. Авт. Левчишина О. М., Майорський В. В. (лист Інституту модернізації змісту освіти від 02.07.2018 р. № 22.1/12-Г-471). 2018.
65	2018	Міжнародне гуманітарне право. Навчальна програма курсу за вибором для учнів 10-11 класів закладів загальної середньої освіти. 2018.
66	2021	Культура добросусідства: Комплект програм спеціального інтегрованого курсу для закладів освіти України / [авторський склад під керівництвом М.А. Араджионі]. Київ : ТОВ «ЛітМір», 2018. 260 с.
67	2021	Модельна навчальна програма «Культура добросусідства. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: М. А. Араджионі, О. Г. Козорог, Н. К. Лебідь, В. І. Потапова, І. К. Унгурян) : затв. нак. Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795. https://idcir.com.ua/modelna-programa-5-6-2021.pdf
68	2021	Культура добросусідства: я досліджую світ. Інтегрований курс для 1–2 класів. Збірка програм і методичних рекомендацій / [авторки-укладачки: М. А. Араджионі, О. В.

		Банах, Г. З. Воробець, Л. В. Кравчук, І. К. Унгурян, Я. О. Чернишова]. Київ : ТОВ Прометей», 2021. 457 с.
69	2021	Культура добросусідства: я досліджую світ. Інтегрований курс для 3-4 класів. Збірка програм і методичних рекомендацій / [авторки-укладачки: М. А. Араджионі, О. В. Банах, Г. З. Воробець, І. В. Грек, О. Л. Замосянчук, Л. Г. Коломєєць, Л. В. Кравчук, І. М. Санковська, О. М. Сиухіна, І. К. Унгурян, Я. О. Чернишова]. Київ : ТОВ «Прометей», 2021. 544 с.
70	2021	Модельна навчальна програма “Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи (інтегрований курс)” для закладів загальної середньої освіти / О. Пометун, Т. Ремех, Ю. Малієнко, П. Мороз. 2021.
71	2021	Культура добросусідства : Я. Ми. Країна : програма виховних годин для ЗЗСО II–III ст. і методичні рекомендації / [автори-укладачі: М. Араджионі, К. Зезюліна, О. Козорог]. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ-Одеса : Фенікс, 2021. 428 с.
72	2022	Основи правознавства. 9 клас. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти, затв. наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698 / авт. Т. Ремех, П. Комарова. 2022.
73	2022	Правознавство. 10-11 клас. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (профільний рівень). 2022.
74	2022	Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти, затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698.
75	2022	Навчаємось жити в громаді. Навчальна програма курсу за вибором. Авт. Гриньова М. В., Дятленко С. М. Каталог надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам за № 3.0312. 2022.
76	2022	Основи правознавства. 9 клас. (2022). Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03.08.2022 № 698). http://surl.li/ctvcd
77	2022	Навчальна програма з позашкільної освіти військово-патріотичного напрямку «Козацько-лицарський гарт». 2022.

78	2022	Навчальна програма з позашкільної освіти військово-патріотичного напрямку «Козацько–лицарське виховання «Джура»». 2022.
79	2022	Навчальна програма з позашкільної освіти військово-патріотичного напрямку «Сокіл-Джура». 2022.
80	2024	Навчальна програма з позашкільної освіти військово-патріотичного напрямку “Юні скаути”. 2024.
81	2024	Навчальна програма з позашкільної освіти військово-патріотичного напрямку “Школа безпеки”. 2024.

ДОДАТОК Ж

Понятійно-категоріальний апарат дослідження в сучасному науковому дискурсі

Додаток Ж.1.

Поняття, погруповані навколо ключового поняття «громадянська освіта»

<i>Громадянська освіта</i> – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість й здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства [129, с. 16].
<i>Громадянська освіта</i> – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства [161].
<i>Громадянська освіта</i> – це сукупність систематизованих знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей [290].
<i>Громадянська освіта</i> – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства [38, с.1]
<i>Громадянська освіта</i> – важливий компонент більш загального процесу соціалізації, в результаті якого відбувається залучення конкретної особистості до соціуму [366, с. 35]
<i>Громадянське виховання</i> – процес оволодіння особистістю системою національних і загальнолюдських цінностей, формування патріотизму, відповідальності за долю нації, держави, розвитку психологічної готовності та практичної здатності людини служити інтересам держави, вносити власний вклад у реалізацію національної ідеї [159].
<i>Громадянське виховання</i> – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціальне, політичне, юридичне дієздатною та захищеною [159].
<i>Громадянське виховання</i> – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціальне, політичне, юридичне дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до

суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними. Громадянське виховання об'єднує в собі суспільну й приватну сфери [159].
<i>Громадянське виховання</i> – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними. Громадянське виховання об'єднує в собі суспільну й приватну сфери [129, с. 16].
<i>Громадянське виховання</i> – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними. Громадянське виховання об'єднує в собі суспільну й приватну сфери [159]
<i>Громадянське виховання</i> – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними. Громадянське виховання об'єднує в собі суспільну й приватну сфери [161].
<i>Громадянське виховання</i> – формування громадянськості як інтегративної якості особистості, яка дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною [159].
<i>Громадянсько-патріотичне виховання</i> – наскрізний виховний процес, спрямований на усвідомлення громадянами України власної відповідальності за розвиток успішної країни та важливості турботи про благо українського народу [290].
<i>Громадянська культура</i> (civic culture). Політична культура, яка має такі характерні риси: 1) більшість громадян визнають авторитет держави; 2) існує загальна переконаність у необхідності виконувати громадянські обов'язки [334, с. 144.]
<i>Громадянська культура</i> – ставлення індивідів до інституцій держави та настанов влади, їхньої законослухняності та критичної вимогливості. Культура громадянська, на відміну від культури політичної, належить до царини взаємодії населення, з одного боку, та влади - з іншого, а не до сфери протистояння окремих верств одна з одною. Вона характеризується сприйняттям влади не як предмету боротьби й завоювання, а як об'єкту впливу з приводу захисту інтересів і прав громадян. Громадянська культура виражається у ставленні населення до існуючого порядку, у знанні і визнанні

ним суспільних норм, готовності їх дотримуватися. До змісту громадянської культури належать знання людей про їхні права й обов'язки, про влаштування держави, про політичні системи, процедури політичного, зокрема виборчого, процесу [161].

Додаток Ж.2.

Поняття, похідні від терміна «громадянин»

Громадянин – особа, за якою визнано громадянство держави і яка користується всіма правами людини і громадянина, гарантованими Конституцією та законами держави [Вчимося обирати: Інформаційно-методичні матеріали на допомогу вчителю. Серія «Молодь діє». Львів: НВФ «Українські технології», 2006. 124 с.].

Громадянин – діяльна фігура, суб'єкт, який має свою думку, безпосередньо сам або через представника здійснює управління країною [265].

Громадянин – людина, яка ідентифікує себе з певною країною, у якій вона наділена відповідним юридичним статусом, що є підставою для користування певними правами, а також дотримання обов'язків [161].

Громадянство – формально зафіксований постійний правовий зв'язок особи з державою, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов'язках. Громадянство є не єдиною, але найбільш поширеною формою відносин між особою та державою [263, с. 78.]

Громадянство (citizenship). Статус громадянина здебільшого визначений законом. Згідно з республіканською традицією, громадянство пов'язане з конкретними правами й обов'язками громадян, а утвердження рівності серед громадян цілком сумісне зі значною вибірковістю умов надання громадянства. [177, с. 144.]

Громадянство – юридичний статус особистості, який надається їй після досягнення відповідного віку або шляхом натуралізації і засвідчується врученням їй відповідного документу. Громадянський статус пов'язаний з отриманням людиною певних юридичних, політичних, економічних та інших прав і накладанням відповідальності за дотримання встановлених у державі порядків [161].

Громадянство – готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; антитеза поняттям аполітичність, абсентеїзм, соціально-політична індиферентність і синонім соціально-політичної активності, патріотизму [69].

<i>Громадянство</i> – інтегративна системна властивість особистості в формі сукупності відповідних рис і вищих особистісних почуттів, яка характеризується ідентифікацією особистості з державою, розумінням та сприйняттям цінності прав та свобод людини; почуттям обов’язку та відповідальності; здатністю критично мислити, відстоювати власну позицію та готовністю до активної участі у суспільних справах [34, с. 64].
<i>Громадянськість</i> – багатоаспектне поняття. Це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядно-психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади. Громадянськість - це також реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства [159].
<i>Громадянськість</i> – педагогічна діяльність, в процесі якої здійснюється спеціалізована, систематична підготовка громадян нового типу – мобільних, творчих, підприємливих, демократичних, відповідальних за долю європейського континенту і людства загалом; виховання власної гідності учнів та їх здатності поважати інших людей, а також прищепленню молоді почуття суспільного обов’язку й відповідальності. [5]
<i>Громадянськість</i> – фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядно-психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади [159].
<i>Громадянськість</i> – духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З ним пов’язане більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав та обов’язків [161].
<i>Громадянськість.</i> Усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов’язків щодо держави, суспільства [Словник української мови: в 11 томах. Том 11. К.: Наукова думка, 1980. с.677]
<i>Громадянськість</i> – це реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських засад особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства [161].
<i>Громадянськість</i> – багатоаспектне поняття. Це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядна і психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади. Такі характеристики громадянськості свідчать про визначальну роль світогляду особистості, на основі якого формується система її ціннісних орієнтацій, поглядів, переконань, усвідомлюється місце в суспільстві, визначаються обов’язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною [320, с. 5]

<i>Громадянськість</i> – усвідомлення своєї приналежності до суспільства, прагнення служити йому [50, с. 15]
<i>Громадянськість</i> – це реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських засад особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства [161].
<i>Громадянська ідентичність</i> – це усвідомлення приналежності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що має для індивіда значущий смисл; феномен надіндивідуальної свідомості, ознака (якість) громадянської спільноти, що характеризує її як колективного суб'єкта [327, с.349].
<i>Громадянська компетентність</i> – здатність особи реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до обов'язків громадянина, брати активну участь у суспільному житті, підтримувати розвиток демократичного суспільства та утверджувати верховенство права, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей [Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України].
<i>Громадянська компетентність</i> як сукупність якостей і кваліфікаційних характеристик, які зумовлюють партиципативну здатність і партиципативну готовність, інтерес до примноження не лише особистих, а й спільних надбань, тобто орієнтацію на суспільне благо або почуття солідарності, що свідчить про готовність до вчинків, дій, зусиль, для яких не передбачається матеріальної компенсації або ж вона є незначною [386].
<i>Громадянська позиція</i> – система ціннісних і соціальних орієнтацій та настанов, які характеризують людину як громадянина країни та суспільства [161].
<i>Громадянська самосвідомість</i> – найважливіша частина суспільної свідомості, в якій сконцентовано уявлення суспільства, окремих його членів про самих себе, про свої соціальні ідеали, цінності, сутність, цілі, орієнтири на майбутнє тощо [265].
<i>Громадянська стійкість</i> – здатність особи виявляти свою національну та громадянську ідентичність у повсякденному житті і в умовах негативних зовнішніх впливів [Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України].

Громадянське суспільство – це такий соціальний простір, де люди взаємопов’язані і взаємодіють між собою як незалежні один від одного та від держави індивіди (які можуть об’єднуватися, оскільки окремому індивіду важко самотійно відстоювати свої права і законні інтереси) і який має забезпечити в різних суспільних сферах умови для самореалізації окремих людей та колективів [Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. / І. Д. Васильків, В. М. Кравчук, О. А. Сливка, І. З. Танчин, Ю. В. Тимошенко, Л. М. Хлипавка. Тернопіль : Астон, 2018. С. 248, с. 249.]

Громадянське суспільство (civil society). Визначене як низка проміжних об’єднань, що не є ані державою, ані розширеною родиною. Громадянське суспільство – це сукупність добровільних об’єднань, фірм та інших добровільних організацій [177, с. 146.]

Громадянське суспільство – це «поняття, що вживається для позначення всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, для позначення такого боку життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації» [316, с. 80].

Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічної, соціальної, політичної, культурної і моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага [263, с. 79].

Громадянське суспільство – поняття, що вживається для означення сукупності існуючих у суспільстві відносин, які є державно-політичними, сфери життєдіяльності громади й окремих індивідів, що є цивільною, не казенною, приватною, перебуває поза впливом держави, її директивного регулювання й регламентації. Його існування втілюється у приватному житті громадян, у функціонуванні вільного ринку, у безперешкодному поширенні духовних, релігійних, моральних, національних цінностей, у добровільно сформованих асоціаціях та організаціях громадян в усій різноманітності вільно здійснюваних ними міжособових зв’язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних, тощо) [161].

Громадянське суспільство – це система потреб, заснована на приватній власності, а також релігія, сім’я, стани, державний устрій, право, мораль, обов’язок, культура, освіта, закони та породжені ними юридичні взаємозв’язки суб’єктів. Право, мораль, моральність він вважав послідовними моментами діалектичного розвитку свободи. З природного (некультурного) стану люди мають перейти у громадянське суспільство, оскільки лише в останньому правові відносини регулюють дійсність. Важливою ланкою вчення Г. Гегеля про громадянське суспільство виступає людина – її роль, функції, статус. Загальновідомим є вислів Г. Гегеля: «У громадянському суспільстві кожен сам

собі мета, все менше для нього ніщо. Але без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у всьому їх обсязі ...» [66].
<i>Громадянське суспільство</i> як сфера обривільних, особистих, соціальних і економічних відносин і структур, відокремлених від державних установ, що забезпечує простір свободи для всіх її членів. Тобто, саме природне прагнення людини до свободи сприяє об'єднанню людей у колективи, які в процесі реалізації законних інтересів членів цього колективу, трансформуються в громадянське суспільство [201, с. 28].
<i>Громадянське суспільство</i> – «соціально неоднорідне, структуроване (стратифіковане) суспільство, що є відносно незалежним від держави. Разом із тим, громадянське суспільство – це спільність вільних і рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичну можливість бути власником та брати активну і всебічну участь у політичному житті» [124; с. 181-182].
<i>Громадянське суспільство</i> – це система суспільних відносин, спрямованих на мобілізацію та захист суспільством і його представниками, як індивідуальними, так і колективними, своїх легітимних прав та інтересів у всіх сферах суспільного та державного життя [351; с. 242].
<i>Громадянське суспільство</i> слід розглядати як «самоорганізовану та саморегульовану сферу публічно-правових відносин у державі, утворювану вільними і рівними індивідами та створеними ними об'єднаннями громадян, які функціонують, формуючи соціальний капітал та здійснюючи контроль за органами державної влади, служать підґрунтям демократії та визначальним чинником у розбудові правової держави» [243; с. 157-158].
<i>Громадянське суспільство</i> – самоврядний потенціал сучасного суспільства, те, в яких межах воно здатне самоорганізуватися на основі виявлення і реалізації своїх потреб, інтересів індивідів і їх об'єднань, що мають громадську, а не політичну природу [85; с.469].
<i>Громадянське суспільство</i> – це спільнота вільних, рівноправних людей та їхніх об'єднань, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власниками засобів виробництва, а також брати активну участь у політичному житті [315; с. 48].
<i>Громадянське суспільство</i> – «об'єднання вільних індивідів і асоціацій громадян, що сформовані добровільно для забезпечення свободи та ініціативності особистості, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, задоволення інших загальних інтересів, яке завдяки приватній власності в економічній сфері, демократії в політичній, плюралізму в духовній, справедливості у правовій зумовлює існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатен підпорядковувати громадянському суспільству демократичну, правову, соціальну державу» [113; с. 466-467].
<i>Громадянське суспільство</i> – це відкрите, демократичне, антитоталітарне суспільство, здатне до саморозвитку, в якому центральне місце посідає людина, громадянин, особистість. Воно несумісне з директивно-розподільною економікою. Вільні індивіди-власники об'єднуються для спільного задоволення своїх інтересів і служіння загальному благу [147; с. 54].

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від Держави громадських інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації прав людини, її інтересів і потреб, самореалізації окремих індивідів і колективів. Права, інтереси і потреби груп і індивідів виражаються і здійснюються через такі інститути громадянського суспільства, як сім'я, профспілки, політичні партії, творчі об'єднання, кооперативи, соціальні рухи, органи самодіяльності та ін. [61].

Додаток К

**Формування концепції громадянської освіти
у вітчизняній педагогічній думці (кінець XX - початок XXI ст.)**

Конкретно-історичний критерій	Нормативно-правовий критерій	Ідейно-педагогічний критерій	Апробаційно-практичний критерій	Суспільно-громадський критерій
<i>1 період – ~~формування~~-національний (1991-1999)</i>				
Початок 1990-х рр. - трансформаційні зміни в Україні, що включають здобуття незалежності, проголошення суверенітету та інтеграцію в європейську спільноту. Зміни визначили напрями розвитку громадянської освіти, акцентуючи увагу на формуванні національної ідентичності та демократичних цінностей.	Прийняття основних законодавчих актів (Декларація про державний суверенітет України; Акт проголошення незалежності України та Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні»), що визначили напрями розвитку ГО через підтримку демократичних принципів, прав людини та патріотизму.	Педагогічні концепції ГО формувалися в контексті національного виховання та демократизації освіти, що включало ідеї патріотизму, правової культури та активної громадянської позиції. Провідними стали ідеї демократизації, гуманізму, а також інтеграція українства та правової освіти в шкільні програми.	На практичному рівні було започатковано розробку та впровадження курсів з правознавства, основ демократії та ГО, а також інтеграцію українства у навчальні плани загальноосвітніх шкід, що стало основою для апробації теоретичних підходів до формування громадянської свідомості серед молоді.	Важливу роль у розвитку ГО відіграли громадські організації, та міжнародні організації, які сприяли розвитку демократії та правової культури активно працювали на популяризацію ідей ГО та демократичних цінностей.

Конкретно-історичний критерій	Нормативно-правовий критерій	Ідейно-педагогічний критерій	Апробаційно-практичний критерій	Суспільно-громадський критерій
<i>2 період – емансипаторно-правозахисний період (1999-2010)</i>				
Важливими подіями цього періоду стали акції протесту українців, зокрема «Помаранчева революція» 2004 року. Підвищення громадянської свідомості населення та активна позиція громадян стали важливими чинниками, які стимулювали необхідність посилення громадянської освіти. Водночас відбувався процес демократизації та інтеграції до європейських стандартів, що ставало значущим для розвитку громадянської освіти в Україні.	Прийняття низки нормативно-правових актів, таких як «Національна програма патріотичного виховання населення», а також підписання угод і програм з ЄС і іншими міжнародними організаціями, створили правову основу для розвитку громадянської освіти. Вони сприяли інтеграції європейських освітніх стандартів та демократичних принципів у національну освітню систему.	У цей період науково-педагогічна спільнота значно розширила своє розуміння громадянської освіти. Важливими аспектами стали концептуальні підходи до формування громадянської культури, патріотизму, правової свідомості та розвитку демократичних цінностей. Пропонувалися нові моделі навчання, які включали інтеграцію правознавства та основ демократії в шкільну програму, що сприяло розвитку теоретичних підходів до громадянської освіти, та створенню практичних методик.	Апробація нових підходів до громадянської освіти виявлялася через впровадження нових навчальних курсів і програм, зокрема на рівні середньої освіти. Активно впроваджувались курси з правознавства, історії та політичної освіти, а також спеціальні програми для підвищення кваліфікації вчителів. Також започатковано науково-дослідні проекти, що ставили за мету дослідження ефективності громадянської освіти.	Активну роль у розвитку громадянської освіти відігравали громадські організації, які працювали над підвищенням рівня громадянської активності та участі в державних справах. Зокрема, у 2000-х роках з'являються нові ініціативи, спрямовані на розвиток демократичної політичної культури серед молоді. Важливими стали міжнародні проекти, які сприяли поширенню ідей громадянської освіти та демократичних цінностей серед українців.

Конкретно-історичний критерій	Нормативно-правовий критерій	Ідейно-педагогічний критерій	Апробаційно-практичний критерій	Суспільно-громадський критерій
<i>3 період – інтегративно-європейський період (2010-2021)</i>				
3 2010 року громадянська освіта в Україні пройшла значний етап розвитку. Підписання Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини стало важливою віхою, яка сприяла впровадженню нових підходів у педагогічну практику. Період ознаменувався активним залученням неурядових організацій і педагогів до трансформації освіти, що стало можливим завдяки адаптації європейського досвіду до українських реалій.	Прийняття низки стратегічних і нормативно-правових актів, таких як «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.) та «Національна стратегія у сфері прав людини» (2015 р.), стало основою для подальшої інтеграції демократичних цінностей і прав людини у освітню практику. Впровадження нових документів, які акцентують увагу на громадянських компетентностях, забезпечило правову основу для розвитку громадянської освіти та створення необхідних умов для її інтеграції в навчальні програми на всіх рівнях освіти.	Впровадження інтерактивних та діяльнісних методів навчання в курсах громадянської освіти дозволило створити умови для розвитку активної громадянської позиції серед учнів, формуючи не лише знання, а й навички, необхідні для демократичного співіснування.	Практична апробація програм і курсів громадянської освіти в Україні, таких як курс «Громадянська освіта» для школярів та молоді, підтвердила ефективність інтеграції громадянського виховання у загальний освітній процес. Крім того, успішне впровадження медіаграмотності, активних методів викладання та новітніх технологій у громадянське виховання показало важливість практичного підходу до формування громадянських компетентностей через інтерактивні та сучасні методики.	Суспільна активність та роль громадських організацій у розвитку громадянської освіти є важливими для формування свідомих громадян. Співпраця з міжнародними організаціями, такими як Рада Європи, а також залучення активних громадян до процесу формування освітньої політики дозволяє створювати умови для ефективної громадянської активності. Інтеграція громадянської освіти в освітні реформи та громадське життя сприяє зміцненню демократичних процесів і формуванню стабільного громадянського суспільства в Україні.

**Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації
парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему:
«Ціннісні орієнтації сучасної української молоді» (2017 р.)**

Табл. 1.

Тези	Завдання
Для молодого покоління питання гордості за країну є природним, молодь не відокремлює себе від незалежної України, вона є її частиною.	Пріоритетними напрямками в реалізації державної молодіжної політики: -зайнятість молоді; -забезпечення молоді житлом; -національно-патріотичне виховання молоді; -популяризація здорового та безпечного способу життя молоді; підтримка талановитої молоді.
Українська молодь стала повноправним учасником міжнародного молодіжного співтовариства, активно інтегрується у глобальні економічні, політичні та гуманітарні процеси.	Забезпечити збільшення частки телепрограм соціальної спрямованості, що створюються за державним замовленням, щодо формування в українській молоді патріотизму та національної свідомості на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, за ідеали свободи, соборності та державності.
Пріоритетними сферами молодіжного життя, що потребують уваги з боку держави, є зайнятість молоді, забезпечення житлом, підтримка талановитої молоді, популяризація здорового та безпечного способу життя.	Сприяти популяризації українських суспільно-державницьких цінностей, зокрема самобутності, соборності, волі і гідності Українського народу, та формуванню на їх основі національно-патріотичного світогляду дітей та молоді.

Формування системи ціннісних орієнтацій молоді має здійснюватися на засадах практико-орієнтованого підходу на основі урізноманітнення форм роботи з молоддю з метою виховання самостійної особистості, відповідальної за власне життя та життя країни, активного члена громадянського суспільства.	Сприяти виробленню критеріїв та показників формування національно-патріотичного світогляду, оцінювання ефективності заходів та стандартів щодо використання засобів і способів форм і методів національно-патріотичного виховання шляхом формування необхідної науково-дослідної бази.
Одним із головних завдань молодіжної політики в умовах гібридної війни Російської Федерації проти України має стати формування у молодого покоління національних цінностей як світоглядних засад української громадянської ідентичності.	Забезпечити створення умов для участі молодих громадян, молодіжних та дитячих громадських організацій у формуванні та реалізації державної молодіжної політики.
Формування громадянської ідентичності української молоді має бути невід’ємною складовою державотворчих процесів та розвитку суспільства.	Сприяти популяризації в суспільстві переваг здорового способу життя, формуванню відповідальності за власне здоров’я та утвердженню національної ідеї щодо соціально активної, фізично здорової та духовно багатой особистості.
Важливим завданням є поглиблення інтеграції сучасної концепції виховання молоді в державну економічну, екологічну та соціальну політику, державну політику у сферах зайнятості, культури та мистецтва.	Посилити співпрацю з молодіжними громадськими організаціями.

Додаток М

**Перелік науково-дослідних тем, затверджених в УкрІНТЕІ
(2001-2019 рр.)**

Рік / Державний реєстраційний номер	Назва роботи	Організація – виконавець / керівник	Опис етапу
1	2	3	4
2001 / 0196U015207	Сучасні тенденції формування змісту громадянського виховання в контексті гуманітарної освіти	Український інноваційний центр гуманітарної освіти АПН України / <i>І.Тараненко</i>	Проведено дослідження з проблем громадянської освіти та виховання в навчально-виховному процесі. Предметом дослідження був процес формування змісту громадянської освіти та виховання у світовій педагогіці. В результаті дослідження систематизовані терміни і поняття громадянської освіти та виховання. Здійснено порівняльно-педагогічний аналіз сучасних світових теорій, визначені та обґрунтовані концептуальні підходи до формування змісту громадянської освіти та виховання в шкільних курсах. Отримані результати можуть бути застосовані в педагогіці, в методиці навчання виховання.
2004 / 0102U001153	Соціально-філософські знання у системі громадянської освіти	Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького / <i>Л.Афанасьєва</i>	Трансформаційні процеси сучасності аналізуються як тотожність та відмінність мислення в культурі та філософії. Інтерпретується зміст поняття цінності у контексті соціально-філософського аналізу як сукупності ідеальних уявлень про належне та можливе. Визначаються етноантропологічні чинники формування ментальності національних спільнот.
2004 / 0304U004345	Історико-правові аспекти в системі громадянської освіти	Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького / <i>В.Гудзь</i>	Трансформаційні процеси сучасності аналізуються як тотожність та відмінність мислення в культурі та філософії. Інтерпретується зміст поняття цінності у контексті соціально-філософського аналізу як сукупності ідеальних уявлень про належне та можливе. Визначаються етноантропологічні чинники

			формування ментальності національних спільнот.
2006 / 0206U000802	Громадянське виховання школярів та студентів закладів вищої педагогічної освіти засобами світової літератури	Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка / <i>О.Ніколенко</i>	Обґрунтовано концепцію громадянського виховання в Україні, на базі якої створені посібники, монографії, статті, методичні рекомендації для вчителів-словесників, викладачів вищих закладів освіти. студентів філологічних факультетів з метою розвитку громадянської активності молоді. Завдання громадянського виховання учнів та студентів узгоджені з державною програмою побудови демократичного громадянського суспільства.
2010 / 0210U000567	Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства	Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна / <i>Л.Сокурянська</i>	Мета дослідження: аналіз чинників та механізмів формування громадянської ідентичності молоді як умови консолідації українського суспільства та ролі інституту освіти в цьому процесі.
2017 / 0217U004731	Громадянські компетентності у професійній освіті державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування	Національна академія державного управління при Президентові України / <i>Н.Протасова</i>	Об'єкт дослідження - сфера державного управління освітою та місцевого самоврядування. Результати: вперше розроблено методичне забезпечення процесу формування громадянських компетентностей у професійній освіті державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.
2010 / 0210U000567	Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства	Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна / <i>Л.Сокурянська</i>	Мета дослідження: аналіз чинників та механізмів формування громадянської ідентичності молоді як умови консолідації українського суспільства та ролі інституту освіти в цьому процесі.

